

«AZƏRBAYCAN HAVA YOLLARI»
QAPALI SƏHMDAR CƏMİYYƏTİ
MİLLİ AVİASIYA AKADEMİYASI

ISSN 1811-7341

ELMİ MƏCMUƏLƏR

AVİASIYA ELEKTRONİKASI

ƏTRAF MÜHİTİN QORUNMASI

İQTİSADİYYAT,
MENEJMENT VƏ HÜQUQ

CİLD 15 №3

İyul-Sentyabr
2013
Bakı

www.naa.edy.az

Redaksiya heyəti

Baş redaktor, AMEA-nın akademiki A.M. Paşayev,
baş redaktorun müavini, prof. A.R. Həsənov

Redaksiya heyətinin üzvləri

AMEA-nın akademiki A.Ş. Mehdiyev, AMEA-nın akademiki A.C. Hacıyev, AMEA-nın müxbir üzvü B.H. Tağıyev, AMEA-nın müxbir üzvü F.C. Məmmədova, AMEA-nın müxbir üzvü A.Z. Məlikov, prof. A.Z. Bədəlov, prof. A.M. Məmmədov, prof. M.X. İlyasov, prof. R.Ə. Tağıyev, prof. C.H. Ağalarov, prof. N.A. Həsənzadə, prof. İ.O. Quliyev, prof. M.Ə. Babayev, t.e.d. R.Ə. Sadiqov, t.e.d. T.İ. Nizamov, t.e.d. R.M. Cəfərzadə, t.e.d. İ.M. İsmayılov, t.e.d. R.N. Nəbiyev, t.e.d. M.R. Mustafayev
Texniki redaktor: f.-r.e.n. A.M. Ramanzadə; korrektorlar: O.V. Əliyeva, Ə.H. Kərimov;
tərtibatçı: T.A. Quliyeva

«ELMI MƏCMUƏLƏR» jurnalının bölmələri

Jurnalda çap olunmaq üçün aşağıdakı mövzular üzrə elmi, orijinal elmi-populyar və xülasə şəklində yazılmış məqalələr qəbul edilir: 1) Aviasiya texnikası. 2) Yerüstü komplekslər, start avadanlıqları, uçan aparatların və onların sistemlərinin istismarı. 3) Aviasiya elektronikasi. 4) Aeronaviqasiya və rabitə, aeronaviqasiya avadanlıqları və kompleksləri. 5) Aerodromların və aeroportların yerüstü avadanlıqlarla təchiz olunması. 6) Havada hərəkətin idarə olunması. 7) Meteorologiya. 8) Ətraf mühitin qorunması. 9) Təhsil metodologiyası və təlim. 10) İqtisadiyyat, menecment və hüquq. 11) Hava nəqliyyatında təhlükəsizlik problemləri. 12) Kompüter texnikası, informasiya şəbəkələri. 13) İctimai elmlər. 14) Reklam xarakterli materiallar.
Jurnalın səhifələrində reklamların yerləşdirilməsi pullu ödənişlə həyata keçirilir.

«ELMI MƏCMUƏLƏR» jurnalına məqalələrin təqdim olunma qaydaları

Məqalələr azərbaycan, rus və ingilis dillərində qəbul olunur. Hər bir məqaləyə onun yazıldığı dildə annotasiya verilməlidir. Çapa təqdim olunan məqalələr A4 formatda, 12 ölçülü şriftlə, ağ kağızda iki intervaldan bir çap olunmalıdır. Boşluqlar: vərəqin sol kənarından 3 sm., sağdan 2 sm., yuxarıdan 2 sm., aşağıdan 2 sm. olmalıdır. Məqalənin həcmi: orijinal və ümumiləşdirilmiş məqalələr üçün 10 səhifə və qısa məlumatlar, şəkillər, cədvəllər və ədəbiyyat daxil olmaqla 4 səhifədən artıq olmamalıdır. Məqalələr 2 nüsxədə və WIN. WORD formatda yığılmış elektron variantda təqdim olunmalıdır. Əlyazmalar müəlliflərə qaytarılır. Digər təşkilatlardan olan müəlliflərin məqalələri onların işlədiyi təşkilatın məktubu ilə birlikdə təqdim olunmalıdır. Məqalələrə rəy verilir. Məqalə çap olunmağa Redaksiya heyətinin qərarı ilə tövsiyə olunur.

1. Hər bir məqalə müəlliflərinin soyadları, təşkilatın adı və məqalənin yazıldığı dildə bir intervaldan bir çap olunmalı, 5 sətirdən çox olmayan qısa annotasiya ilə başlanmalıdır.

2. Ədəbiyyata istinad:

- ədəbiyyata istinad məqalədə rast gəlinəni ardıcılıqla işlənməlidir.

Sitat gətirmə qaydası:

- dövrü jurnallardakı məqalələr: müəlliflərin soyadları, dövrü jurnalın adı, çap olunma ili, cild, səhifə nömrəsi;

- kitablar və tezislər: müəlliflərin soyadları, kitabın adı, çap olunduğu il və yer, səhifə nömrəsi.

3. Annotasiya.

Annotasiya iki başqa dildə ayrıca bir vərəqdə hər intervaldan bir 10 sətirdən çox olmayan həcmdə yazılmalıdır.

4. Rəsmlər və şəkillər.

Rəsmlər və şəkillər yazıları və izahatları ilə ayrıca təqdim olunmalıdır. Ölçülər: 6X6 sm²-dan az və 12x16sm²-dan çox olmayaraq. Qrafiklərin koordinat oxları minimum rəqəm tərkibli olmalıdır. Koordinat oxlarının adları çox aydın yazılmalıdır. Qrafiklərdəki hər bir xətt nömrələnmiş və izahlı şəkildə olan yazılarla verilməlidir.

5. Cədvəllər.

Cədvəllər ayrıca vərəqdə çap olunmalıdır. Onlar nömrələnəli və başlıqla verilməlidir.

Bu şərtləri ödəməyən məqalələrə baxılmayacaq.

Jurnal Milli Aviasiya Akademiyasının «Mülki Aviasiya» nəşriyyatında çapa hazırlanıb.

«Elmi Məcmuələr» jurnalı 1999-cu ildə Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir.

Qeydiyyat nömrəsi 492 və Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının reyestrinə daxil olunmuşdur. Tirajı 100 nüsxə.

Redaksiyanın ünvanı:
AZ-1045, Bakı ş. Binə 25-ci km,
Milli Aviasiya Akademiyası.
Tel: 497-27-54, və ya 497-26-00 əlavə 21-85
E-mail: Ramanzade@rambler.ru

Elmi Məcmuələr

MÜNDƏRİCATI

AVIASIYA VE ELEKTRONİKASI

1. Qurğuşun seleniti nanoqatlarının optik buraxma spektrlərinin qadağan olunmuş zonalarının müəyyən edilməsi məqsədilə onların şifrlərinin açılması
A.M. Paşayev, O.İ. Davarəşvili, M.İ. Yenukaşvili, Z.G. Akhvlediani, L.P. Bıçkova, M.A. Dzaqaniya..... 3
2. Bort İÖS-nin öz-özünə korreksiya olunan hesablama-ölçü traktının ümumiləşdirilmiş fəaliyyət alqoritmi
İ.M. İsmayılov, A.E. Qocayev..... 13

ƏTRAF MÜHİTİN QORUNMASI

3. Azərbaycanın ekoloji siyasəti
R.R. Ərəbxanova..... 22
4. Azərbaycanın şimal-şərqində potensial transsərhəd nüvə riskləri
N.R. Əliyev, S.G. Rzayeva, F.İ. Qasımova..... 26
5. Neft-qaz sənayesində əməliyyat şirkətlərinin yaradılması zərurəti və hüquqi tənzimlənməsi
F.Ş. Rəhimov..... 35

İQTİSADİYYAT, MENECMENT VƏ HÜQUQ

6. Dövlətin xarici borcu və ona xidmət problemləri
R.M. Əkbərov, M.Ş. Sevdimaliyev..... 40
7. Azərbaycan iqtisadiyyatında investisiyaların rolu
G.V. Səttarova..... 44
8. Lizing münasibətlərinin formalaşmasının dünya təcrübəsi
E.F. Əsədov..... 49
9. Alıcılıq qabliyyəti pariteti və nisbi qiymətlər səviyyəsi
S.H. Pürhani, M.T. Səfərov..... 53
10. Azərbaycanın müasir xarici iqtisadi fəaliyyəti xarici ticarətin təmsalında
Y.Y. Əliyev..... 60
11. Beynəlxalq investisiya axınının müasir prinsipləri və Azərbaycanın xarici investisiya göstəriciləri
Y.Y. Əliyev..... 65
12. Azərbaycan Respublikasında həyat və sağlamlıq əleyhinə olan cinayətlərin kriminoloji vəziyyəti haqqında
K.N. Əliyev..... 71
13. Teokratik monarxiyanın mahiyyəti və onun mövcud olduğu müxtəlif dövlətlər üzrə müqayisəli təhlili
K.Ə. Həbibova..... 80
14. İnsan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsinin hüquqi mexanizmləri
İ.N. Hüseynov..... 84
15. Kosmik fəaliyyət daxilində kosmik turizmin hüquqi tənzimlənməsinin bəzi məsələləri
İ.O. Quliyev, Z.Z. Xəlilov..... 88
16. Müstəqilliyin ilk illərində cəza-icra qanunvericiliyi
A.E. Qasimov..... 94
17. Beynəlxalq hüququn normaları və mənbələri
İ.İ. İmamli..... 98

СОДЕРЖАНИЕ

АВИАЦИОННАЯ ЭЛЕКТРОНИКА

1. Расшифровка спектров оптического пропускания нанослоев селенида свинца с целью определения ширины их запрещенной зоны
А.М. Пашаев, О.И. Даварашвили, М.И. Енукашвили, З.Г. Ахвледиани, Л.П. Бычкова, М.А. Дзагания..... 3
2. Обобщенный алгоритм функционирования самокорректирующегося измерительно-вычислительного тракта бортовой ИИС
И.М. Исмаилов, А.Э. Годжаев..... 13

ОХРАНА ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ

3. Экологическая политика Азербайджана
Р. Р. Арабханова..... 22
4. Потенциальные ядерные трансграничные риски на северо-востоке Азербайджана
Н.Р. Алиев, С.Г. Рзаева, Ф.И. Касимова..... 26
5. Основные модели управления углеводородными ресурсами
Ф.Ш. Рагимов..... 35

ЭКОНОМИКА, МЕНЕДЖМЕНТ И ПРАВО

6. Внешний долг государства и проблемы его обслуживания
Р.М. Акперов, М.Ш. Севдималыев..... 40
7. Роль инвестиций в экономике Азербайджана
Г.В. Саттарова..... 44
8. Формирования лизинговых отношений в мировой практике
Э.Ф. Асадов..... 49
9. Паритет покупательной способности и уровень относительных цен
С. Х. Пюрхани, М.Т. Сафаров..... 53
10. Современная внешнеэкономическая деятельность в рамках внешней торговли
Ю.Ю. Алиев..... 60
11. Современные принципы международных инвестиционных потоков и зарубежные инвестиции в Азербайджане
Ю.Ю. Алиев..... 65
12. О криминологическом состоянии преступлений против жизни и здоровья в Азербайджанской Республике
Н. К. Алиев..... 71
13. Значение теократической монархии и сравнительный анализ государств с подобной формой управления
К.Е. Хабибова..... 80
14. Международные механизмы защиты прав человека
И.Н. Гусейнов..... 84
15. Некоторые вопросы правового регулирования космического туризма в рамках космической деятельности
И.О. Кулиев, З.З. Халилов..... 88
16. Шаги в направлении усовершенствования законодательства в первые годы независимости
А.Е. Гасымов..... 94
17. Нормы и источники международного права
И.И. Имамлы..... 98

АВИАЦИОННАЯ ЭЛЕКТРОНИКА

РАСШИФРОВКА СПЕКТРОВ ОПТИЧЕСКОГО ПРОПУСКАНИЯ НАНОСЛОЕВ СЕЛЕНИДА СВИНЦА С ЦЕЛЬЮ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ШИРИНЫ ИХ ЗАПРЕЩЕННОЙ ЗОНЫ

А.М. Пашаев¹, О.И. Даварашвили², М.И. Енукашвили², З.Г. Ахвледиани^{2,3},
Л.П. Бычкова², М.А. Дзагания²

¹ Национальная Академия Авиации, Баку, Азербайджан

² Тбилисский Государственный Университет им. Джавахишвили, Тбилиси, Грузия

³ Институт физики им. Э.Андроникашвили, Тбилиси, Грузия

По результатам новых исследований и анализа предыдущих публикаций сформулированы основные критерии для точного определения ширины запрещенной зоны нанослоев селенида свинца по спектрам оптического пропускания: положительность разности коэффициентов поглощения $\alpha - \alpha_{св.н}$ во всем изучаемом участке спектра и спрямление квадратов коэффициентов поглощения осуществлять в интервале $10^7 - 10^8 \text{ см}^{-2}$. Для выполнения этих условий рассматривается роль таких параметров, как подвижность носителей заряда, фактора, учитывающего вырождение и положение уровня Ферми, коэффициент пропускания. В случае нанослоев весьма важно, что при анализе зависимостей квадрата коэффициента поглощения от энергии фотона линия нулевого поглощения (ось абсцисс) должна прилегать к его минимуму. Последовательное приближение при исследовании ширины запрещенной зоны показало совпадение результатов, что указывает на адекватность их определения.

Для решения новых задач в материаловедении и ИК оптоэлектронике нами были предложены реализация и использование эффективного «отрицательного» давления [1,2].

В частности, такое состояние реализуется в полупроводниковых нанослоях IV-VI при их росте на подложках с большим параметром кристаллической решетки [3,4]. При возрастании ширины запрещенной зоны и соответствующем легировании примесные уровни смещаются к середине запрещенной зоны, существенно компенсируются электрически активные нестехиометрические дефекты и создается диэлектрическое состояние. Такие слои могут служить основой для создания высокотемпературных и высокочувствительных ИК фотоприемников. Эффективность этих приборов будет зависеть от степени возрастания ширины запрещенной зоны и глубины залегания в ней примесных уровней. Поэтому весьма важно в напряженных нанослоях точно контролировать изменение ширины запрещенной зоны.

По результатам новых исследований и анализа предыдущих публикаций [5-7] удалось сформулировать критерии для точного определения ширины запрещенной зоны нанослоев селенида свинца по спектрам оптического пропускания:

- по всему изучаемому участку спектра пропускания рассматриваются только положительные значения разности $\alpha - \alpha_{св.н}$ коэффициентов поглощения (включая их значения, приближающиеся к нулю при длинных волнах);

- исходя из известной работы В.Скэнлона [8], спрямление квадратов коэффициентов поглощения необходимо проводить в интервале $10^7 - 10^8 \text{ см}^{-2}$, соответствующим прямым переходам в селенидах свинца.

При положительных значениях разности коэффициентов поглощения $\alpha - \alpha_{св.н}$ (α - результирующий коэффициент поглощения определяется по спектрам пропускания) она приравнивается к межзонному поглощению. Межзонное поглощение может быть

отрицательным лишь при лазерной накачке. По спрямлению квадратов именно этот коэффициент поглощения определяется ширина запрещенной зоны.

Несмотря на возрастание поглощения в минимуме зависимости квадрата коэффициента поглощения от энергии фотона при уменьшении толщины слоев (возрастание поглощения в свободных носителях) диапазон поглощения $10^7-10^8 \text{ см}^{-2}$ охватывает большой интервал деформаций (толщины слоев) в напряженных слоях.

В настоящей работе для выполнения перечисленных критериев и изучения их влияния на конечный результат рассматривается роль таких параметров как подвижность носителей заряда, фактора, учитывающего вырождение и положение уровня Ферми, коэффициент пропускания.

Для анализа были отобраны спектры пропускания двух эпитаксиальных слоев: СЛ-277 и СЛ-251 с толщинами 181 нм и 72 нм, соответственно. Слои были выращены на подложке КСl методом молекулярной эпитаксии с «горячей стенкой». Относительные деформации растяжения ϵ слоев достигали $3,7 \cdot 10^{-3}$ и $8 \cdot 10^{-3}$ соответственно. Концентрация носителей заряда в слоях составляла $\sim 10^{19} \text{ см}^{-3}$. Подробно технология получения слоев и их свойства описаны нами в работах [9,10]. Спектры пропускания эпитаксиальных слоев исследовались на призменно-дифракционном спектрофотометре «SPECORD-751». Спектры пропускания указанных слоев имели характер монотонного роста с уменьшающимся наклоном по мере уменьшения их толщин.

Расчет квадратов коэффициентов поглощения проводился по следующей схеме. Предварительно на первом этапе использовались физические, включая и оптические характеристики, определенные на толстых слоях с интерференционными пиками: определялись по всему изучаемому спектру значения показателей преломления и коэффициентов отражения как по амплитуде, так и по интенсивности. Непосредственно определение коэффициентов поглощения осуществлялось путем решения уравнения для пропускания по модели интерферометра Фабри-Перо [6].

Для каждого образца проводилось два вида спрямления квадратов коэффициентов поглощения от энергии фотона $h\nu$:

1) по зависимости $(\alpha)^2 = f(h\nu)$ и 2) по зависимости $(\alpha \cdot h\nu)^2 = f(h\nu)$.

Здесь же приведены расчетные значения коэффициентов поглощения на свободных носителях $\alpha_{\text{св.н.}}$ по исследуемому спектру и межзонных коэффициентов поглощения $\alpha^* = (\alpha - \alpha_{\text{св.н.}})$. В таблице также приводятся значения их квадратов у дна зоны проводимости при учете снятия вырождения $(\alpha)^2$ и $(\alpha \cdot h\nu)^2$ для обоих видов спрямления.

В первом приближении значение E_{g0} , подставляемое при расчете поправочного коэффициента γ , учитывающего изменение эффективного коэффициента поглощения $\alpha' = \alpha - \alpha_{\text{св.н.}}$: γ при снятии вырождения, т.е. в чистых образцах, принималось равным 0,286 эВ, а положение уровня Ферми – 0,03 эВ. Данные по показателям преломления – оптическая характеристика PbSe получена при исследовании толстых слоев [5]. Значения коэффициентов пропускания берутся с учетом калибровки нуля – принимается, что коэффициент поглощения при 2,5 мкм равен 45000 см^{-1} . Средняя подвижность носителей заряда по спектру $12,7 \text{ см}^2/\text{В} \cdot \text{с}$ подобрана из требований сохранения межзонного коэффициента поглощения положительным. Показатель степени в выражении $\alpha_{\text{св.н.}} \approx \lambda^p$ принимается равным двум [11]. Зависимости, соответствующие обоим видам спрямления, представлены на рисунке 1(а, б).

Экспериментальные данные по пропусканию для образца СЛ-277 представлены в таблице 1.

Таблица 1. Данные по обработке спектров пропускания для образца СЛ-277 ($E_{g0} = 0,286 \text{ эВ}$)

λ , мкм	N(PbSe)	$h\nu$, эВ	$T_{\text{экс}}$	$\alpha, \text{см}^{-1}$	$1/\gamma$	$\alpha_{\text{св.н.}}, \text{см}^{-1}$	$\alpha^* = \alpha - \alpha_{\text{св.н.}}, \text{см}^{-1}$	$\alpha'^2 = (\alpha^*/\gamma)^2, \text{см}^{-2}$	$(\alpha \cdot h\nu)^2, (\text{эВсм}^{-1})^2$
5,000	4,150	0,248	0,2128	39609	6,727	39257	352	5,62E+06	3,46E+05
4,762	4,225	0,260	0,2128	36134	5,729	34975	1159	4,41E+07	2,99E+06
4,545	4,415	0,273	0,2048	31613	4,905	30496	1117	3,00E+07	2,23E+06
4,348	4,600	0,285	0,1948	27787	4,224	26780	1007	1,81E+07	1,47E+06
4,167	4,720	0,298	0,1883	24916	3,662	23970	947	1,20E+07	1,06E+06
4,000	4,800	0,310	0,1848	22426	3,198	21722	704	5,06E+06	4,87E+05
3,700	4,950	0,335	0,1788	18707	2,491	18023	685	2,91E+06	3,27E+05
3,571	5,020	0,347	0,1758	18035	2,238	16558	1477	1,09E+07	1,32E+06
3,509	5,060	0,353	0,1745	17756	2,125	15856	1900	1,63E+07	2,04E+06
3,448	5,100	0,360	0,1738	17386	2,022	15194	2192	1,97E+07	2,54E+06
3,390	5,130	0,366	0,1735	17282	1,929	14597	2685	2,68E+07	3,59E+06
3,333	5,160	0,372	0,1734	17282	1,844	14032	3249	3,59E+07	4,97E+06
3,279	5,185	0,378	0,1733	17598	1,767	13511	4087	5,21E+07	7,46E+06
3,252	5,198	0,381	0,1731	17936	1,731	13260	4676	6,55E+07	9,52E+06
3,226	5,210	0,384	0,1728	18318	1,697	13016	5303	8,09E+07	1,20E+07
3,195	5,225	0,388	0,1725	18840	1,658	12731	6109	1,03E+08	1,55E+07
3,125	5,250	0,397	0,1718	20414	1,575	12122	8292	1,71E+08	2,69E+07
2,941	5,310	0,422	0,1708	25646	1,392	10616	15030	4,38E+08	7,78E+07
2,857	5,330	0,434	0,1698	28907	1,324	9981	18926	6,28E+08	1,18E+08
2,778	5,346	0,446	0,1693	32022	1,267	9406	22616	8,22E+08	1,64E+08
2,703	5,360	0,459	0,1688	35127	1,221	8881	26246	1,03E+09	2,16E+08
2,632	5,384	0,471	0,1683	38206	1,182	8382	29824	1,24E+09	2,76E+08
2,564	5,392	0,484	0,1668	41452	1,151	7946	33506	1,49E+09	3,48E+08
2,500	5,400	0,496	0,1638	45000	1,124	7542	37458	1,77E+09	4,36E+08

При изучении зависимостей квадратов коэффициентов поглощения от энергии фотона необходимо иметь в виду, что, например, для селенида свинца $(\alpha)^2$ (квадрат эффективного коэффициента поглощения при снятии вырождения) скачком принимает нулевое значение у края зоны проводимости при значениях, меньших $9 \cdot 10^6 \text{ см}^{-2}$ [8]. Поэтому линия нулевого поглощения (шкалы абсцисс - энергии фотона) должна быть существенно приближена к точке минимума в этой зависимости. Данное обстоятельство особенно важно учитывать для слоев с толщинами меньшими 100 нм, когда исследуемые зависимости смещаются к большим энергиям и их наклон уменьшается.

С учетом погрешности определения ширины запрещенной зоны E_g при спрямлении 0,005-0,006 эВ, можно считать, что значения E_g , полученные при спрямлении для первого вида - 0,337 эВ и для второго - 0,335 эВ, совпадают.

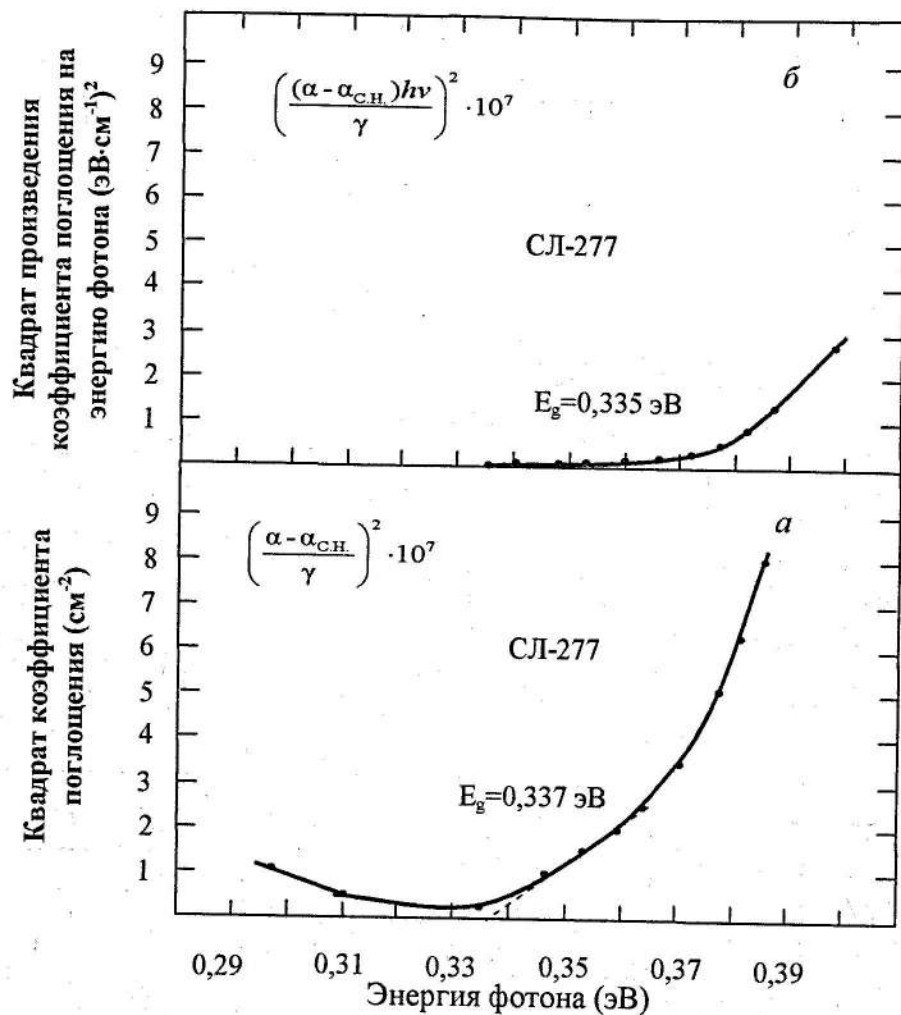

Рис. 1. Зависимость квадратов коэффициентов поглощения от энергии фотона для определения ширины запрещенной зоны E_g (образец СЛ-277) при предварительном значении $E_{g0}=0,286$ эВ; а) спрямление по зависимости $(\alpha)^2 = f(h\nu)$; б) спрямление по зависимости $(\frac{\alpha - \alpha_{сн}}{\gamma})^2 = f(h\nu)$

Представляет интерес проанализировать, каким будет значение ширины запрещенной зоны, если, исходя из результатов первого приближения, во втором приближении для расчета коэффициента γ принять значение E_{g0} равным 0,336 эВ при неизменности всех остальных физических параметров. Результаты спрямления для этого случая приводятся на рисунке для первого 2а и для второго 2б видов спрямления в соответствии с данными по расчету, собранными в таблице 2.

Таблица 2. Данные по обработке спектров пропускания для образца СЛ-277 ($E_{g0}=0,336$ эВ)

$\lambda,$ мкм	N(PbSe)	$h\nu,$ эВ	$T_{экс}$	$\alpha, \text{см}^{-1}$	$1/\gamma$	$\alpha_{с.н.},$ см^{-1}	$\alpha^* = \alpha - \alpha_{сн.н.},$ см^{-1}	$\alpha^2 = (\alpha^*/\gamma)^2,$ см^{-2}	$(\alpha \cdot h\nu)^2,$ $(\text{эВсм}^{-1})^2$
5,000	4,150	0,248	0,2128	39609	10,102	39257	352	1,27E+07	7,79E+05
4,762	4,225	0,260	0,2128	36134	8,516	34975	1159	9,74E+07	6,61E+06
4,545	4,415	0,273	0,2048	31613	7,206	30496	1117	6,47E+07	4,82E+06
4,348	4,600	0,285	0,1948	27787	6,124	26780	1007	3,80E+07	3,09E+06
4,167	4,720	0,298	0,1883	24916	5,231	23970	947	2,45E+07	2,17E+06
4,000	4,800	0,310	0,1848	22426	4,494	21722	704	1,00E+07	9,61E+05

3,700	4,950	0,335	0,1788	18707	3,370	18023	685	5,32E+06	5,98E+05
3,571	5,020	0,347	0,1758	18035	2,967	16558	1477	1,92E+07	2,32E+06
3,509	5,060	0,353	0,1745	17756	2,787	15856	1900	2,81E+07	3,50E+06
3,448	5,100	0,360	0,1738	17386	2,624	15194	2192	3,31E+07	4,28E+06
3,390	5,130	0,366	0,1735	17282	2,476	14597	2685	4,42E+07	5,91E+06
3,333	5,160	0,372	0,1734	17282	2,341	14032	3249	5,79E+07	8,01E+06
3,279	5,185	0,378	0,1733	17598	2,219	13511	4087	8,22E+07	1,18E+07
3,252	5,198	0,381	0,1731	17936	2,162	13260	4676	1,02E+08	1,49E+07
3,226	5,210	0,384	0,1728	18318	2,107	13016	5303	1,25E+08	1,85E+07
3,195	5,225	0,388	0,1725	18840	2,045	12731	6109	1,56E+08	2,35E+07
3,125	5,250	0,397	0,1718	20414	1,914	12122	8292	2,52E+08	3,97E+07
2,941	5,310	0,422	0,1708	25646	1,623	10616	15030	5,95E+08	1,06E+08
2,857	5,330	0,434	0,1698	28907	1,515	9981	18926	8,22E+08	1,55E+08
2,778	5,346	0,446	0,1693	32022	1,425	9406	22616	1,04E+09	2,07E+08
2,703	5,360	0,459	0,1688	35127	1,351	8881	26246	1,26E+09	2,65E+08
2,632	5,384	0,471	0,1683	38206	1,290	8382	29824	1,48E+09	3,29E+08
2,564	5,392	0,484	0,1668	41452	1,239	7946	33506	1,72E+09	4,03E+08
2,500	5,400	0,496	0,1638	45000	1,198	7542	37458	2,01E+09	4,95E+08

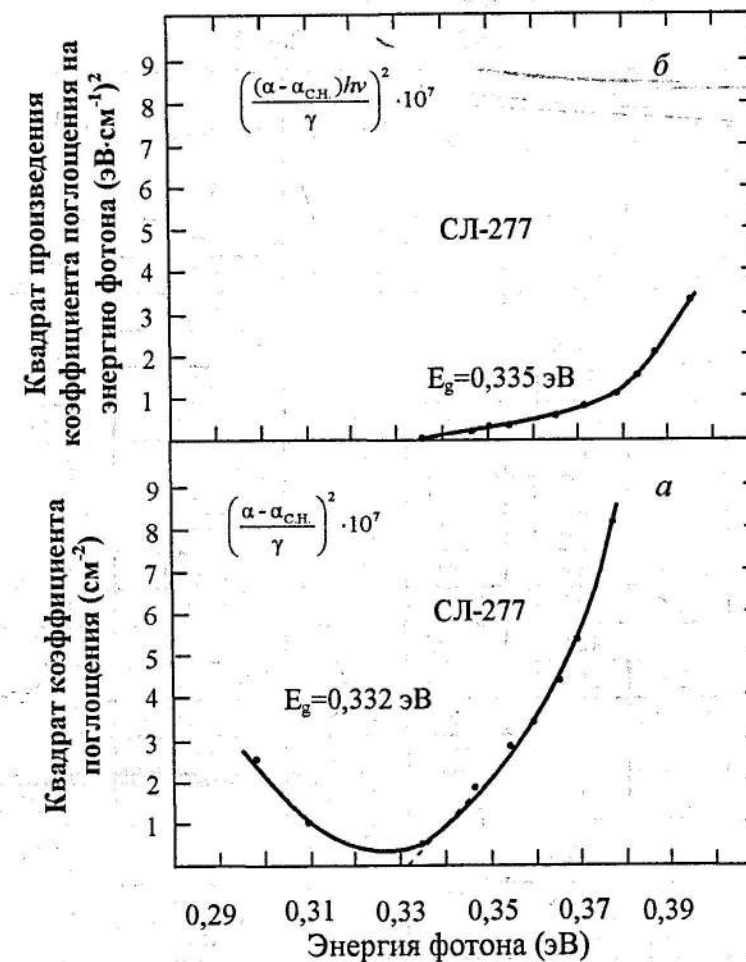

Рис. 2. Зависимость квадратов коэффициентов поглощения от энергии фотона для определения ширины запрещенной зоны E_g (образец СЛ-277) при предварительном значении $E_{g0}=0,336$ эВ; а) спрямление по зависимости $(\alpha)^2 = f(h\nu)$; б) спрямление по зависимости $(\frac{\alpha - \alpha_{сн}}{\gamma})^2 = f(h\nu)$.

Как видно из рис. 2, полученные при спрямлении значения ширины запрещенной зоны для обоих видов спрямления $E_g=0,332$ эВ и $0,335$ эВ практически совпадают и повторяют результат первого приближения. Это, если спрямление осуществлять без смещения вверх ось

абсцисс, при смещении же оси абсцисс вверх спрямление по первому и второму видам так приводит к близким значениям ширины запрещенной зоны.

В ходе изучения влияния различных физических параметров на коэффициент γ и конечный результат спрямление проводилось также варьированием значений уровня Ферми \square_0 . Были рассмотрены значения \square_0 , равные, соответственно: 0,0245эВ, 0,0350эВ и 0,0500эВ. При изменении длин волн в спектрах пропускания от 3,7мкм до 2,6мкм диапазоны изменения

коэффициента $\frac{1}{\gamma}$ для этих трех случаев составляли: 3,1-1,3; 4,2-1,4; и 6,7-1,7. Однако в результате спрямления это не отразилось. В пределах погрешности определенная в результате спрямления ширина запрещенной зоны равнялась 0,335эВ. Помимо корректировки нулевого коэффициента пропускания в пределах точности измерений изменяется также для спрямления зависимости вблизи минимума квадратов коэффициентов поглощения.

Аналогичным образом, по той же схеме изучался и более тонкий образец СЛ-251 (толщиной 72нм). Результаты расчетов по первому приближению при подстановке предварительного значения $\square_{00}=0,286$ эВ в выражение для γ собраны в таблице 3.

Таблица 3. Данные по обработке спектров пропускания для образца СЛ-251 ($\square_{00}=0,286$ эВ)

λ , мкм	N(PbSe)	h ν , эВ	T _{экс}	α , см ⁻¹	1/ γ	$\alpha_{св.н.}$, см ⁻¹	$\alpha^* = \alpha - \alpha_{св.н.}$, см ⁻¹	$\alpha^{*2} = (\alpha^*/\gamma)^2$, см ⁻²	$(\dot{\alpha} \cdot h\nu)^2$, (эВсм ⁻¹) ²
5,000	4,150	0,248	0,267	109295	6,727	109295	0	2,28E-01	1,40E-02
4,762	4,225	0,260	0,264	107465	5,729	97374	10091	3,34E+09	2,27E+08
4,545	4,415	0,273	0,262	101463	4,905	84905	16558	6,60E+09	4,91E+08
4,348	4,600	0,285	0,260	94980	4,224	74558	20421	7,44E+09	6,05E+08
4,167	4,720	0,298	0,257	90526	3,662	66733	23792	7,59E+09	6,72E+08
4,000	4,800	0,310	0,253	87578	3,198	60477	27101	7,51E+09	7,22E+08
3,700	4,950	0,335	0,246	80570	2,491	50177	30392	5,73E+09	6,44E+08
3,571	5,020	0,347	0,241	77708	2,238	46099	31609	5,00E+09	6,03E+08
3,397	5,100	0,365	0,239	71024	1,940	41058	29966	3,38E+09	4,5E+08
3,226	5,200	0,384	0,237	61417	1,697	36237	25180	1,83E+09	2,7E+08
3,125	5,250	0,397	0,234	57538	1,575	33748	23790	1,40E+09	2,21E+08
2,941	5,300	0,422	0,239	42549	1,392	29557	12993	3,27E+08	5,82E+07
2,857	5,320	0,434	0,239	36851	1,324	27787	9064	1,44E+08	2,71E+07
2,778	5,320	0,446	0,239	31692	1,267	26186	5505	4,87E+07	9,70E+06
2,703	5,360	0,459	0,232	31423	1,221	24725	6697	6,69E+07	1,41E+07
2,667	5,368	0,465	0,229	31148	1,201	24034	7113	7,29E+07	1,58E+07
2,632	5,376	0,471	0,225	30854	1,182	23371	7483	7,83E+07	1,74E+07
2,597	5,384	0,477	0,222	30630	1,166	22734	7896	8,47E+07	1,93E+07
2,564	5,392	0,484	0,219	30481	1,151	22122	8359	9,25E+07	2,16E+07
2,500	5,400	0,496	0,214	30096	1,124	20999	9097	1,05E+08	2,57E+07

В таблице 3 средняя подвижность носителей заряда для СЛ-251 взята равной 4,58см²/В·с также из условия поддержания положительного значения межзонного коэффициента поглощения. Для калибровки нуля в этом случае коэффициент поглощения при 2,5мкм принимается равным 30 000см⁻¹. Для первого приближения в расчете коэффициента γ и в этом случае $E_{g0} = 0,286$ эВ и $E_F = 0,03$ эВ.

Зависимости, построенные по данным таблицы 3 для первого и второго видов спрямления, представлены на рисунках 3а,б и показывают, что значения ширины запрещенной

зоны для обоих видов спрямления совпадают и принимают значение $E_g = 0,446$ эВ, если, как указывалось выше, приблизить шкалу абсцисс в этой зависимости к точке минимума. Если же спрямление осуществлять без смещения вверх оси абсцисс, то спрямление по первому виду дает значение ширины запрещенной зоны, равное 0,412эВ, а по второму – 0,408эВ. При этом минимум удален от оси абсцисс до полпорядка квадрата коэффициента поглощения.

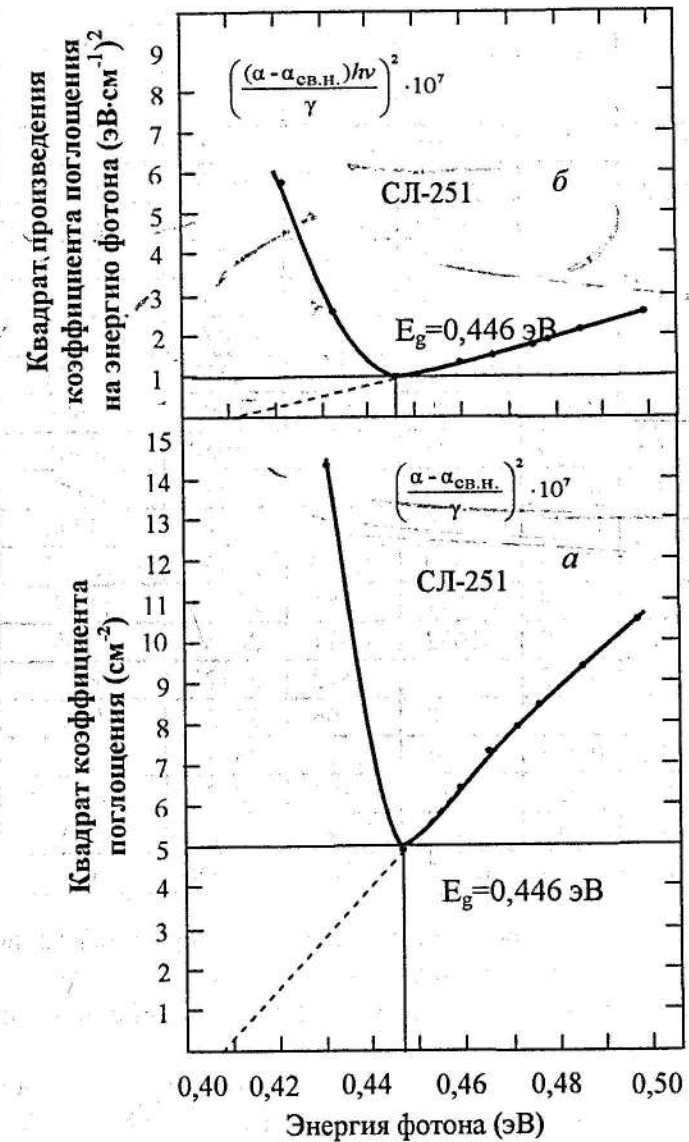

Рис.3. Зависимость квадратов коэффициентов поглощения от энергии фотона для определения ширины запрещенной зоны E_g (образец СЛ-251) при предварительном значении $E_{g0}=0,286$ эВ; а) спрямление по зависимости $(\dot{\alpha})^2 = f(h\nu)$; б) спрямление по зависимости $(\dot{\alpha} \cdot h\nu)^2 = f(h\nu)$.

Из рис.3 видно, что с утоньшением слоев поглощение потока ИК излучения в слое уменьшается, и оно растет с энергией фотона медленнее. Именно с этим связана необходимость совмещения линии нулевого поглощения (оси абсцисс) с его минимумом.

Для второго приближения в случае СЛ-251 (таблица 4) значения E_{g0} взяты 0,403эВ, $E_F = 0,005$ эВ.

Построенные по данным таблицы 4 зависимости для первого и второго видов спрямления представлены на рисунках 4а,б. Определенные по ним значения ширины запрещенной зоны для обоих видов спрямления совпадают в пределах погрешности и составляют $E_g = 0,446$ эВ, если шкала абсцисс приближена к точке минимума. Если спрямление осуществлять без смещения вверх оси абсцисс (удаление от минимума больше полпорядка

квадратов коэффициентов поглощения), то спрямление по первому виду приводит к значению ширины запрещенной зоны, равному 0,404 эВ, а по второму – 0,405 эВ.

Таблица 4. Данные по обработке спектров пропускания для образца СЛ-251 ($E_{g0}=0,403$ эВ)

$\lambda, \mu\text{км}$	N(PbSe)	$h\nu, \text{эВ}$	$T_{\text{экс}}$	$\alpha, \text{см}^{-1}$	$1/\gamma$	$\alpha_{\text{св.н.}}, \text{см}^{-1}$	$\alpha^* = \alpha - \alpha_{\text{св.н.}}, \text{см}^{-1}$	$\alpha'^2 = (\alpha^*/\gamma)^2, \text{см}^{-2}$	$(\alpha \cdot h\nu)^2, (\text{эВсм}^{-1})^2$
5,000	4,150	0,248	0,267	109295	14,288	109295	0	1,03E+00	6,33E-02
4,762	4,225	0,260	0,264	107465	11,972	97374	10091	1,46E+10	9,90E+08
4,545	4,415	0,273	0,262	101463	10,060	84905	16558	2,77E+10	2,06E+09
4,348	4,600	0,285	0,260	94980	8,481	74558	20421	3,00E+10	2,44E+09
4,167	4,720	0,298	0,257	90526	7,177	66733	23792	2,92E+10	2,58E+09
4,000	4,800	0,310	0,253	87578	6,101	60477	27101	2,73E+10	2,63E+09
3,700	4,950	0,335	0,246	80570	4,460	50177	30392	1,84E+10	2,06E+09
3,571	5,020	0,347	0,241	77708	3,871	46099	31609	1,50E+10	1,81E+09
3,397	5,100	0,365	0,239	71024	3,181	41058	29966	9,09E+09	1,21E+09
3,226	5,200	0,384	0,237	61417	2,617	36237	25180	4,34E+09	6,41E+08
3,125	5,250	0,397	0,234	57538	2,335	33748	23790	3,09E+09	4,86E+08
2,941	5,300	0,422	0,239	42549	1,910	29557	12993	6,16E+08	1,09E+08
2,857	5,320	0,434	0,239	36851	1,751	27787	9064	2,52E+08	4,75E+07
2,778	5,320	0,446	0,239	31692	1,621	26186	5505	7,96E+07	1,59E+07
2,703	5,360	0,459	0,232	31423	1,512	24725	6697	1,03E+08	2,16E+07
2,667	5,368	0,465	0,229	31148	1,466	24034	7113	1,09E+08	2,35E+07
2,632	5,376	0,471	0,225	30854	1,423	23371	7483	1,13E+08	2,52E+07
2,597	5,384	0,477	0,222	30630	1,384	22734	7896	1,19E+08	2,72E+07
2,564	5,392	0,484	0,219	30481	1,349	22122	8359	1,27E+08	2,98E+07
2,500	5,400	0,496	0,214	30096	1,288	20999	9097	1,37E+08	3,38E+07

Таким образом, сформулированные в работе критерии для точного определения ширины запрещенной зоны указывают на правильный выбор для слоев разной толщины таких параметров как подвижность носителей заряда, калибровка нуля с корректировкой коэффициента пропускания.

Варьирование фактора, учитывающего вырождение за счет изменения начальных значений ширины запрещенной зоны в PbSe и положения уровня Ферми, несколько изменяет форму всей кривой квадратов коэффициентов поглощения, но на конечном участке спрямления дает аналогичный результат – последовательное приближение показывает адекватность определения ширины запрещенной зоны. С утоньшением слоев возрастает поглощение на свободных носителях и поэтому минимум кривой квадратов коэффициентов поглощения смещается к их высоким значениям. В связи с этим, особенно для таких слоев, линию нулевого поглощения необходимо проводить вблизи минимума. У края зоны проводимости коэффициент поглощения скачком падает до нуля, и такая энергия фотона соответствует ширине запрещенной зоны напряженного нанослоя селенида свинца. Оба вида спрямления $\alpha^2=f(h\nu)$ и $(\alpha h\nu)^2=f(h\nu)$ дают совпадающие результаты по E_g , так как на участках спрямления энергия фотона слабо изменяется.

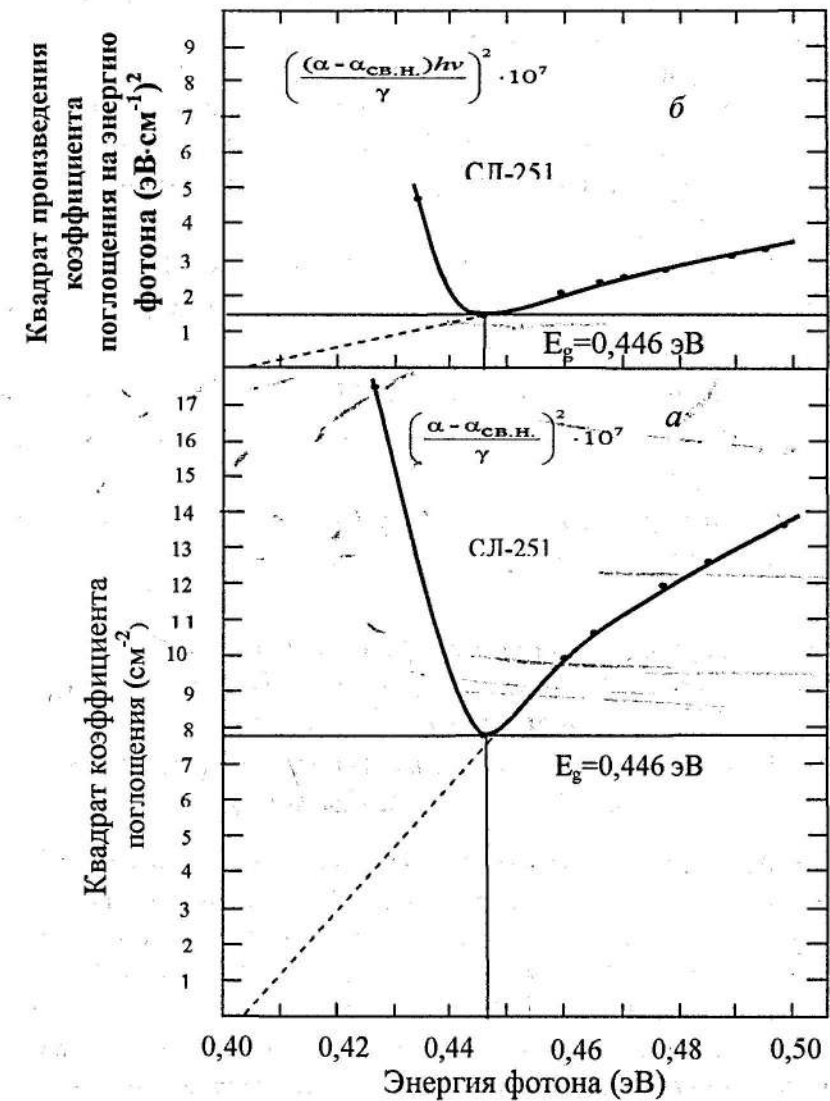

Рис. 4. Зависимость квадратов коэффициентов поглощения от энергии фотона для определения ширины запрещенной зоны E_g (образец СЛ-251) при предварительном значении $E_{g0} = 0,403$ эВ: а) спрямление по зависимости $(\alpha')^2 = f(h\nu)$; б) спрямление по зависимости $(\alpha h\nu)^2 = f(h\nu)$.

ЛИТЕРАТУРА

1. А.М. Пашаев, О.И. Даварашвили, М.И. Енукашвили, Г.Г. Гуляев, В.П. Зломанов. Эффективное «отрицательное» давление в эпитаксиальных нанослоях селенида свинца. Доклады НАН Азербайджана, 2011, 6, 43-53.
2. A. Pashaev, O. Davarashvili, Z. Akhvlediani, M. Enukashvili, R. Gulyaev, V. Zlomanov. Unrelaxed state in epitaxial heterostructures based in lead selenide. J.Modern Phys. 2012, 3, 502-510.
3. А.М. Пашаев, О.И. Даварашвили, М.И. Енукашвили, Г.Г. Гуляев, В.П. Зломанов. Сверхкритические наноструктуры PbSe/KCl. Georgian Engineering News, 2011, 2, 88-93.
3. А.М. Pashaev, O. Davarashvili, Z. Akhvlediani, M. Enukashvili, R. Gulyaev. Growth and Properties of Strained Epitaxial Nanolayers of Lead Selenide In: Book of Abstracts of the International Conference on Functional Materials and Nanotechnology, Riga, 2012, 198.
4. А.М. Пашаев, О.И. Даварашвили, М.И. Енукашвили, Л.П. Бычкова, В.П. Зломанов. Анализ спектров оптического пропускания эпитаксиальных слоев селенида свинца. Ученые записки НАА Азербайджана 2011, 13, 3, 3-12.

5. A.M. Pashaev, O. Davarashvili, Z. Akhvlediani, M. Erukashvili, L.P. Bychkova, M.A. Dzagan. Study of the forbidden gap width of strained epitaxial lead selenide layers by optical transmission. J.Mat. Sci. Eng., 2012, 2, 2, 142-150.
6. А.М. Пашаев, О.И. Даварашвили, М.И. Енукашвили, З.Г. Ахвледиани, Л.П. Бычкова, М.А. Дзаганя. Последовательные приближения при анализе спектров оптического пропускания нанослоев селенида свинца. Известия НАН Грузии. 2012. 38, 2, 186 – 192.
7. W.W. Scanlon Intrinsic optical absorption and the radiative recombination lifetime in PbS. Phys. Rev., 1958, 109, 1, 47-50.
8. A.M. Pashaev, O. Davarashvili, Z. Akhvlediani, M. Erukashvili, R. Gulyaev, L.P. Bychkova. Epitaxial lead selenide layers over a wide range of their thickness on dielectric substrates. J.Mat.Sci.Eng. 2013, 3, 2, 97-103.
9. A.M. Pashaev, O. Davarashvili, Z. Akhvlediani, M. Erukashvili, R. Gulyaev, V. Zlomano. Nanolayers of lead selenide on potassium -chloride substrates: specific features of formation. J.Mat.Sci.Eng. 2013, 3, 4, 235-238.
10. Ю.В. Мальцев, Е.Д. Ненсберг, А.В. Петров, С.А. Семилетов, Ю.И. Уханов. Электрические и оптические исследования PbS. ФТТ, 1966, 8, 7, 2154-216.

QURĞUŞUN SELENİTİ NANOQATLARININ OPTİK BURAXMA SPEKTRLƏRİNİN QADAĞAN OLUNMUŞ ZONALARININ MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ MƏQSƏDİLƏ ONLARIN ŞİFRLƏRİNİN AÇILMASI

A.M. Paşayev, O.I. Davarashvili, M.I. Yenukaşvili, Z.G. Axvlediani, L.P.Byçkova, M.A. Dzaganıya

Yeni tədqiqatların nəticələri və əvvəlki nəşrlərin analizi üzrə optik buraxılışın spektrlərinə görə qurğuşun selenoidinin qadağan olunmuş zona eninin dəqiq təyin olunması üçün əsas meyarlar formalaşdırılmışdır: spektrin bütün öyrənilən sahəsində - udulma əmsalları fərqi müsbətliyi və udulma əmsalları kvadrlarının düzlənməsi $10^7 - 10^8 \text{ sm}^{-2}$ intervalında həyata keçirilməlidir. Bu şərtləri yerinə yetirmək üçün yük daşıyıcılarının hərəkətliyi, Fermi səviyyəsinin vəziyyətini və pozulmasını nəzərə alan faktorlar kimi parametrlərin roluna baxılır. Nanoqatlar halında fotoenerjisindən udulma əmsalının kvadratının asılılıqlarının analizi zamanı sıfır udulma xətti (absiss oxunun minimumuna yaxın olmalıdır). Qadağan olunmuş zonanın eninin tədqiqatı zamanı ardıcıl yaxınlaşma nəticələrinin üst-üstə düşməsi göstərir ki, bu da onların müəyyən olunmasının adekvatlığına işarədir.

INTERPRETATION OF THE OPTICAL TRANSMISSION SPECTRA OF LEAD SELENIDE NANOLAYERS IN ORDER TO DETERMINE THEIR FORBIDDEN GAP WIDTH

A.M. Pashaev, O.I. Davarashvili, M.I. Erukashvili, Z.G. Akhvlediani, L.P. Bychkova, M.A. Dzaganıya

Main criterions for exact determination of the forbidden gap width of lead selenide nanolayers by optical transmission spectra are formulated on the base of the results of new investigations and analysis of the previous publications: absorption coefficients difference $\alpha - \alpha_{fr.car.}$ over an examined part of the spectrum must be positive and straightening of the squares of the absorption coefficients must be carry out in the range of $10^7 - 10^8 \text{ cm}^{-2}$ of absorption.

For the realization of these conditions the role of the following parameters are considered: mobility of current carriers, factor γ , defining the degeneracy and binding with Fermi level E_F , transmission coefficient T . In the case of nanolayers on principle, the line of zero absorption must be very closed with its minimum. Successive approach of the results of the study of the forbidden gap width showed their coincidence. This confirms the adequacy of their determination.

ОБОБЩЕННЫЙ АЛГОРИТМ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ САМОКОРРЕКТИРУЮЩЕГОСЯ ИЗМЕРИТЕЛЬНО-ВЫЧИСЛИТЕЛЬНОГО ТРАКТА БОРТОВОЙ ИИС

И.М. Исманлов, А.Э. Годжаев

Национальная Академия Авиации

Предложен способ корректирующей фильтрации измерительного сообщения, позволяющий повысить точность цифровых динамических измерений в бортовых самокорректирующихся измерительно-вычислительных комплексах.

Постановка проблемы

Из-за динамического характера контролируемых процессов в авиационных комплексах протекающих под воздействием случайных влияющих факторов и стохастической природы помех и шумов, которые сопровождают обмен измерительной информацией, большинство алгоритмов обработки носит статистический характер. В большинстве случаев повышение точности статистических измерений рассматриваются с чисто математической точки зрения без учета степени зашумленности и коррелированности входных данных различного рода погрешностями и линейности большинства операторов их статистической обработки. В силу отсутствия корректирующих свойств этих операторов возникает необходимость предварительного «очищения» измерительной информации. Другими словами, учитывая динамическое и вероятностно-статистическое свойство измерительных каналов, становится очевидной необходимость осуществления корректирующей фильтрации измерительной информации на каждом этапе ее преобразования, под которой понимается некоторый способ совместной обработки измерительного сигнала и шума с целью получения наиболее точной оценки контролируемого параметра. При этом целесообразным представляется ориентацию реализации процедур корректирующей фильтрации на программные средства обработки информации, а также ее охватить только погрешностей измерения, но и наследственных шумов $U(t)$ и $\epsilon(t)$ проявляемых в источнике непрерывных сообщений (ИНС).

Решение задачи

Принцип построения бортовых самокорректирующихся измерительно-вычислительных комплексов (ИВК) [1] позволяет осуществить структурную унификацию измерительно-вычислительных трактов (ИВТ) рассматриваемых информационно-измерительных систем (ИИС). Обобщенная структура ИВТ для измерительных сообщений приведена на рис.1, где ОА-объект автоматизации; ДИ – датчик (сенсор) измерительной информации, СППН субтракт первичного преобразования и нормирования, САЦП – субтракт аналого-цифрового преобразования; СПО-субтракт первичной обработки; СВО – субтракт вторичной обработки. Приведенный принцип построения бортовых самокорректирующихся ИВК позволяет осуществить структурную унификацию ИВТ рассматриваемых ИИС. На рис.2 приведен структура ИВТ бортовой ИИС. Согласно с рис. 2, ИВТ включает интеллектуальный датчик (ИД), который объединяет сенсор, СППН, САЦП и СПО.

Особенностью такого обобщенного ИВТ является то, что сенсор контролируемого параметра взаимодействует по входу с объектом автоматизации (ОА), составив с последней динамическую систему (ИНС), а по выходу с СППН, передавая на вход последней измерительное сообщение $\lambda^*(t)$. Поэтому в метрологическом плане совместимость сенсора взаимодействующими с ним по входу и выходу компонентами является весьма существенной.

Решаемая в работе задача состоит в разработке способов и средств корректирующей фильтрации (КФ) измерительного сообщения $\lambda(t)$. Поэтому будем полагать, что проблема совместимости сенсора с ОА в конструктивно - техническом плане решена предварительно на этапе проектирования ИВТ или ИИС в целом.

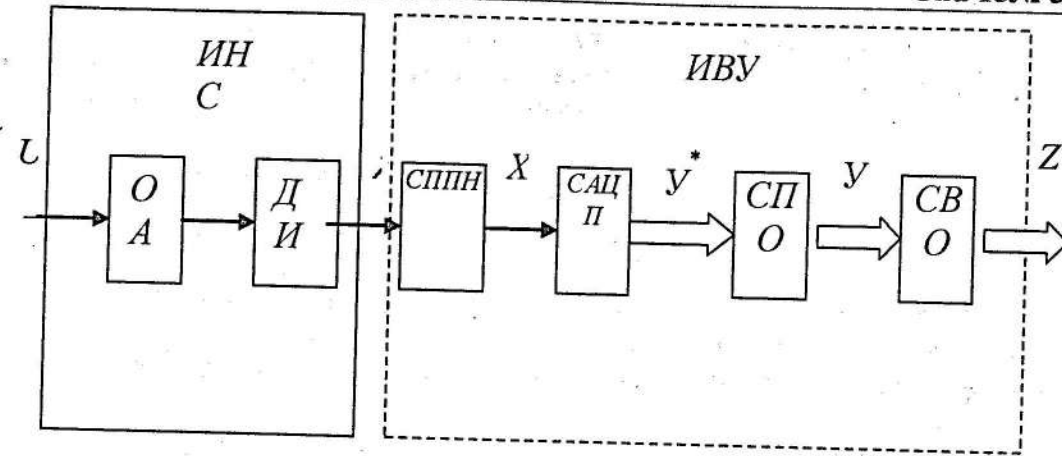

Рис.1.Обобщенная структура измерительно-вычислительного тракта

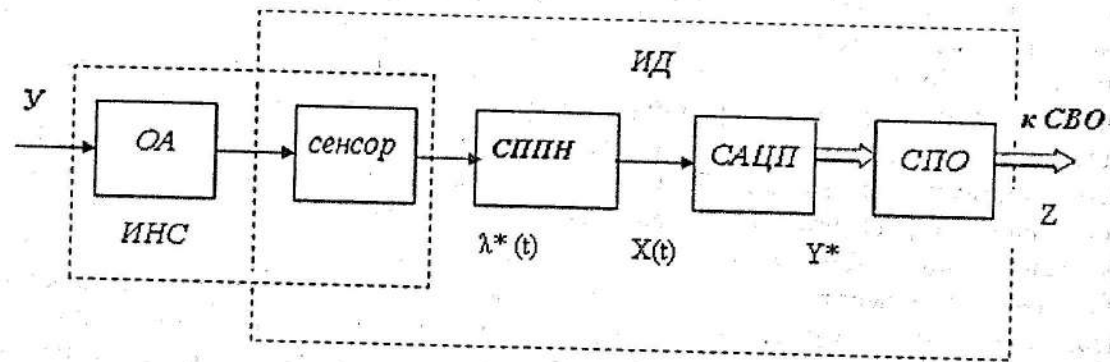

Рис.2. Структура ИВТ бортовой ИИС

Как правило, содержит как базовые компоненты программируемый измерительный усилитель напряжения или тока и ячейку выборки-хранения (ЯВХ). Исходя из того, что благодаря интегральной электроники в направлении аппаратных средств совместности источников входных сигналов и потребителей (нагрузок) достигнут значительный успех в работе основное внимание уделено алгоритмическим аспектам КФ измерительного сообщения $\lambda(t)$ в ИВТ.

Корректирующая фильтрация измерительной информации в ИВТ включает два этапа[4]:

1) Предварительная фильтрация зашумленного сообщения

$\lambda^*(t) = \lambda(t) + U(t) + \delta(t)$ в субтракте «СППН-САЦП-СПО»;

2) Вторичная фильтрация результатов цифровых измерений $\lambda^*(t)$ в СПО или в субтракте «СПО-СВО», если вычислительная мощность микропроцессора МП (СПО) недостаточна для решения этой задачи.

Предварительная фильтрация базируется на следующих процедурах:

Допустим, что последовательность $\{x(iT_0)\}$ дискретных отсчетов на выходе эквивалентного фильтра подвергается дискретной фильтрации с оператором $F[.]$. Другими словами, во входную последовательность сигнального процессора введена информационная избыточность.

С учетом погрешности АЦП на его выходе получаем:

$$y^* = F[x(iT_0) + \epsilon_i], \quad i=0,1,2,\dots \quad (1)$$

Если в МП осуществляется цифровая фильтрация последовательности (1) с обратным оператором $F^{-1}[.]$, то на цифровом выходе сигнального процессора получим

$$Z_k = F^{-1}[y^*] = x(kT_0) + F^{-1}[\epsilon_i], \quad k=M, M+1, \dots \quad (2)$$

где M -количество тактов, необходимых для выполнения программы цифровой фильтрации.

Естественно, что оператор $F[.]$ должен обладать свойством подавления ее частотных составляющих шума в полосе $[-\omega_c, \omega_c]$ частот полезного измерительного сигнала. Во многих литературных источниках подтверждено, что из числа известных дифференцирующих фильтров такого рода наилучшими свойствами подавления (вытеснения) низкочастотных составляющих погрешности обладает корректирующий фильтр конечных разностей, имеющий следующую АЧХ при порядке r :

$$[W_r(e^{j\omega T_0})] = (2 \sin \frac{\omega T_0}{2})^r \quad (3)$$

Как известно, конечно-разностный способ является одним из способов повышения точности цифровых измерений [2]. Конечно-разностная КФ позволяет уменьшать практически все составляющие результирующей погрешности измерений. Разностный способ повышения точности цифровых измерений основывается на фильтрующих свойствах конечных разностей.

Если рассмотреть разностный оператор как:

$$\Delta U_n = U_{n+1} - U_n \quad (4)$$

то повторное применение этого оператора приводит к:

$$\Delta^k [U_n] = \Delta [\Delta^{k-1}] [U_n] \quad (5)$$

Кроме того, известно, что оператор Δ^{n+1} аннулирует многочлен $P_n(x)$ степени n , т.е.:

$$\Delta^{n+1} P_n(x) = 0 \quad (6)$$

Свойство (4.12) является фильтрующим свойством конечной разности.

Если входной измерительный сигнал $x(t)$ представляет собой медленно протекающий процесс и может быть описан полиномом степени p с произвольными коэффициентами, а погрешности измерительного канала (ИК), вызванной как внешними, так и внутренними источниками, преобладают систематические составляющие, то возможно использование конечно-разностного метода. При этом скорректированный результат получается в виде:

$$y(t_i) = x(t_i) + \Delta^m \epsilon(t_i) \quad (7)$$

где m – произвольный порядок конечной разности.

При представлении систематической составляющей $\bar{\epsilon}(t)$ погрешности измерения полиномом степени p , для ее полного исключения достаточно выполнение условия:

$$m > p + 1 \quad (8)$$

Эффект уменьшения случайной составляющей $\epsilon^0(t)$ погрешности зависит от порядка конечной разности m , гладкости функции погрешности и от частоты $F_0 = 1/T_0$ дискретизации т.к.

$$\Delta^m \epsilon^0(t_i) \approx \epsilon^{0(m)}(t_i) T_0^m \quad (9)$$

где $\epsilon^{0(m)}(t_i)$ - m -ая производная функция $\epsilon^0(t)$.

При выполнении условия (8) исключается систематическая погрешность. В результате устраняется нестационарность результирующей погрешности измерения, т.к. во нестационарность заключается в $\bar{\epsilon}(t)$.

Следовательно, после применения конечно-разностного оператора погрешность измерительного канала (ИК) является случайным стационарным процессом, который характеризуется: математическим ожиданием $M[\Delta^m \epsilon]$, дисперсией $D[\Delta^m \epsilon]$, автокорреляционной функцией $R_{\Delta m}(\tau)$ (или спектральной плотностью мощности $S_{\Delta m}(\omega)$).

Выбором порядка m разностного оператора можно подавить низкочастотный шум и определить местоположение высокочастотного шума (помехи) для задач отбраковки результатов аномальных измерений.

Исходя из сказанного выше, в качестве примера реализации предлагаемого способа корректирующей фильтрации проведем изыскание прямого фильтра F .

Существует теорема [3] о том, что операция взятия разности n-го порядка Δ^n является обратной операцией взятия n-кратной суммы Σ^n , т.е.

$$\Delta^n \Sigma^n g(iT_0) = g(iT_0) \quad (10)$$

Операция взятия n-кратной суммы от последовательности $\{g(iT_0)\}$ соответствует процедуре

$$\Sigma^n g(iT_0) = \sum_{k=0}^i C_{n-1+k}^{n+1} g(i-k)T_0 \quad (11)$$

где C_b^a - сочетание из a элементов по b ($a=n+1$), ($b=n-1+k$)

Выражение (11) показывает, что операция взятия n-кратной суммы реализуется нерекурсивным импульсным или цифровым фильтром низких частот порядка k или с набором коэффициентов $h_k = C_{n-1+k}^{n+1}$, $k = \overline{0, 1}$.

Теперь можно приступить к разработке предлагаемого способа корректирующей фильтрации.

Поскольку прямой фильтр F представляет собой фильтр r-кратной суммы Σ^r , с учетом (1) выходной зашумленный цифровой сигнал АЦП по (1) представим в виде

$$y^* = \Sigma^r x(iT_0) + \epsilon_i, \quad i=0,1,2,\dots \quad (12)$$

Применив оператор Δ^r конечной разности порядка r к этой последовательности, имеем

$$\Delta^r y_i^* = \Delta^r \Sigma^r x(iT_0) + \Delta^r \epsilon_i \quad (13)$$

Учитывая равенство (10) последнее выражение будет иметь вид

$$\Delta^r y_i^* = x_i + \Delta^r \epsilon_i \quad (14)$$

где $\Delta^r \epsilon_i = \sum_{q=0}^r (-1)^q C_r^q \epsilon_{i-q}$ - конечная разность порядка r от погрешности цифрового измерения непрерывного сигнала x(t) измерительной информации.

Таким образом, предварительная фильтрация базируется на процедурах (11), (12), а для решения вторичной фильтрации необходимо использование робастных КФ.

Постановки задач предварительной и вторичной фильтрации можно формулировать исходя из решения обратной задачи динамических измерений. На рис.3. приведена упрощенная схема формулировки обратной задачи в измерительной технике.

Обратная задача измерений рассматривается в двух постановках:

1) оптимальная фильтрация результатов зашумленных динамических измерений

$$y(t) = Ax(t) + \gamma(t),$$

3) решение операторного уравнения с точно заданной правой частью

$$Ax(t) = y(t), \quad x(t) \in X, \quad y(t) \in Y$$

относительно x(t), где A- оператор преобразования процесса x(t); X и Y - нормированное пространство функций x(t) и y(t), соответственно; $\gamma(t)$ - погрешность, приведенная к выходу средства измерения (СИ).

Согласно данной формулировки, наиболее естественной для измерительной техники решение обратной задачи сводится к задаче отыскания такого оператора H, который преобразует процесс y(t) в процесс x(t) по критерию минимума функционала от погрешности $e(t) = Hy(t) - x(t)$:

$$H = \arg \min F[Hy(t) - x(t)] \quad (15)$$

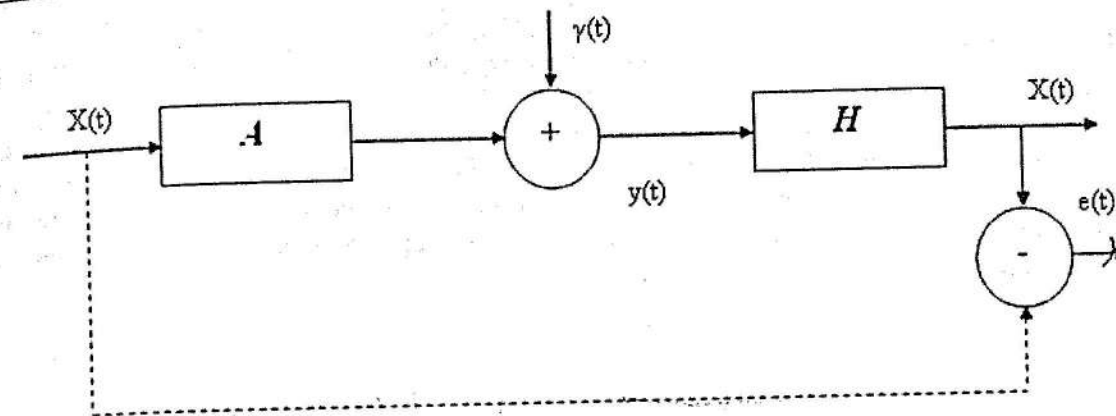

Рис. 3. Упрощенная схема формулировки обратной задачи в первой постановке

Процессу $\gamma(t)$ представляется в следующем виде

$$\gamma(t) = \eta(t) + A[u(t) + \epsilon(t)] \quad (16)$$

где u(t) - флуктуации (помехи), источником которых является ОА; $\epsilon(t)$ - процесс, который описывает искажения процессах(t), вызванные взаимодействием средств измерения(СИ) с ОА; $\eta(t)$ - аддитивные погрешности, свойственные некорректированному СИ.

x(t) является узкополосным стационарным случайным процессом с нулевой средней и со спектральной плотностью мощности (СПМ)

$$S_x(\omega) = S_0, \quad -\omega_c \leq \omega \leq \omega_c \quad (17)$$

0, на частотах вне полосы $[-\omega_c, \omega_c]$

$\gamma(t)$ представляет собой физический белый шум

При цифровых динамических измерениях мгновенных значений процесса (17) результат зашумленной выборки можно представить в виде аддитивной смеси

$$Y^*(iT_0) = x(iT_0) + \gamma(iT_0), \quad i=0,1,2 \quad (18)$$

Незашумленных (чистых) выборок $\{x(iT_0)\}$ и некоррелированного дискретного белого шума $\gamma\{iT_0\}$ с двусторонней СПМ $S_\gamma(\omega) = S_\gamma = \sigma_0^2 T_0$ (где T_0 - шаг дискретизации, σ_0^2 - дисперсия погрешности в фиксации мгновенного значения измерительного сообщения).

Возвращаясь к постановке задач предварительной и вторичной фильтрации, другими словами можно сказать, что согласно с схемой (рис.3) формулировки обратной задачи динамических измерений предварительная фильтрация выполняется в рамках цифрового измерителя A, а вторичная фильтрация в рамках цифрового фильтра H.

Принимая условие $A=1$, которое характерно для линейных цифровых измерительных устройств, и пользуясь выражениями (16) и (18) предварительно скорректированный результат цифрового измерения $\lambda(t)$ в субтракте «СПИ-СФЦП-СПО» представим в виде

$$\lambda_i = \Lambda_i + U_i + \epsilon_i + \Delta^r \eta_i, \quad i=0,1,2,\dots \quad (19)$$

где Λ_i -дискретный отсчет полезного измерительного сигнала; U_i -дискретный отсчет помех, источником которых является ОА; $\Delta^r \eta_i$ - скорректированная с помощью корректирующего фильтра конечных разностей погрешность результата цифрового измерения $\lambda(t)$.

Более компактно выражение (12) представим в виде

$$y_i^x = \Lambda_i + \gamma_i, i=0,1,2,\dots$$

где $\gamma_i = U_i + \varepsilon_i + \Delta^t \eta_i$, - дискретный отсчет шума, наложенного на результат цифрового измерения λ_i .

В силу стационаризирующего свойства корректирующего фильтра конечных разностей правомерно предположение о стационарном характере последовательности $\{\gamma_i\}$. Однако, последующего синтеза корректирующего фильтра низких частот N необходима стационаризация также последовательности $\{\lambda_i\}$, которая для большинства случаев является нестационарной:

$$\Lambda_i = \bar{\Lambda}_i + \Lambda_i^0 \quad (21)$$

где $\bar{\Lambda}_i$ - трендовая (систематическая) составляющая, а Λ_i^0 - стационарная центрированная составляющая сигнала измерительной информации.

Для стационаризации последовательности $\{\lambda_i\}$ также целесообразно использовать свойство подавления полинома степени $m-1$ фильтром конечных разностей порядка m больше. Так, если $\{\bar{\Lambda}_i\}$ описывается полиномом степени $m-1$, то получив m -ю конечную разность из этой последовательности будем иметь

$$\Delta^m \Lambda_i = \Delta^m \bar{\Lambda}_i + \Delta^m \Lambda_i^0 = \Delta^m \Lambda_i^0 \quad (22)$$

Применив эту процедуру к последовательности (17) предварительно скорректированные результаты цифровых измерений имеем

$$\Delta^m y_i^x = \Delta \Lambda_i^0 + \Delta^m \gamma_i, \quad i=0,1,2,\dots \quad (23)$$

Поскольку эта последовательность представляет собой цифровой сигнал с стационарным приращением, то методика синтеза робастного корректирующего фильтра низких частот N полностью применима к воспроизведению $\{\Delta^m \Lambda_i^0\}$ из этой смеси.

Теперь задача состоит в воспроизведении тренда $\{\bar{\lambda}\}$ сигнала измерительной информации. Для этого воспользуемся равенством (10), т.е. изменив данную процедуру последовательности (23) имеем:

$$\sum^m \Delta^m y_i^* = \Lambda_i^0 + \gamma_i \quad (24)$$

где $\sum^m [.]$ - оператор взятия m -кратной суммы.

Теперь правую часть (24) введем в последовательность (20) в качестве корректирующей поправки:

$$\bar{y}_i^* = y_i^* - \sum^m \Delta^m y_i^* \equiv \bar{\lambda}_i, i=0,1,2,\dots \quad (25)$$

Эта последовательность воспроизводит трендовую составляющую сигнала измерительной информации $\lambda(t)$ в дискретном времени.

Если учесть робастность (квазиоптимальность) цифрового корректирующего фильтра низких частот N и пренебречь его выходным шумом $\{\varepsilon_i\}$, то правомерно следующее выражение:

$$\Delta^m y_i^* \equiv \Delta^m \Lambda_i^0, \quad i=0,1,2,\dots \quad (26)$$

Эта последовательность воспроизводит m -ое приращение стационарной составляющей $\{\Lambda_i^0\}$ сигнала измерительной информации. Для воспроизведения $\{\Lambda_i^0\}$ достаточно применить оператор взятия m -кратной суммы к последовательности (26), т.е.

$$\sum^m \Delta^m y_i^* = \Lambda_i^0 \quad i=0,1,2,\dots \quad (27)$$

Таким образом, достигнуты воспроизведения обеих составляющих сигнала измерительной информации $\lambda(t)$ в дискретном множестве точек интервала наблюдения

позапно корректируя как наследственные $\{u_i\}, \{\varepsilon_i\}$, так и измерительные $\{\eta_i\}$ погрешности (шумы).

Последовательности (25) и (27) могут быть зарегистрированы и анализированы, в отдельности для контроля трендовой $\{\bar{\lambda}_i\}$ и флуктуационной $\{\Lambda_i^0\}$ составляющих контролируемого параметра полета. Трендовая последовательность $\{\bar{\lambda}_i\}$ характеризует медленные изменения в техническом состоянии контролируемого узла летательного аппарата (ЛА), а флуктуационная последовательность $\{\Lambda_i^0\}$ - быстрые изменения, связанные с режимом работы (функционированием) контролируемого узла летательного аппарата (ЛА).

При необходимости регистрации и анализа контролируемого параметра полета в целом достаточно суммировать последовательности (25) и (27):

$$y_i = \bar{y}^* + \sum^m \Delta^m y_i^* \quad i=0,1,2,\dots \quad (28)$$

Эта последовательность представляет собой скорректированный результат цифрового динамического измерения нестационарного процесса и весьма близко к истинной последовательности контролируемого параметра полета ЛА.

Вышеизложенное позволяет разработать алгоритм функционирования самокорректирующего ИВТ бортовой ИИС, который представлен на рис.4.

ИВТ функционирует циклически. Причем для воспроизведения стационарной составляющей $\{\Lambda_i^0\}$ необходимо выполнение $m+n+h-1$ тактов, а для воспроизведения трендовой составляющей - $2m+n$ тактов (где $N-1$ порядок корректирующего фильтра низких частот N). Порядок конечных разностей $\Delta^h [.]$ выбирается исходя из степени полинома систематической погрешности $\{\eta_i\}$ цифрового измерителя A , а порядок конечных разностей $\Delta^m [.]$ исходя из степени полинома, описывающего трендовую составляющую $\bar{\lambda}(t)$ сигнала измерительной информации.

При пренебрежимо малой систематической погрешности $\{\eta_i\}$ цифрового измерителя A этап предварительной корректирующей фильтрации можно исключить, сократив тем самым на n количество тактов внутри цикла коррекции.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

За счет предложенного способа корректирующей фильтрации достигнуты воспроизведения обеих составляющих сигнала измерительной информации $\lambda(t)$ в дискретном множестве точек интервала наблюдения поэтапно корректируя как наследственные $\{u_i\}, \{\varepsilon_i\}$, так и измерительные $\{\eta_i\}$ погрешности (шумы).

К преимуществам разработанных структуры и алгоритма функционирования самокорректирующегося ИВТ бортовой ИИС следует отнести:

- простоту вычисления, целочисленность коэффициентов и отсутствие методической погрешности при реализации операторов взятия конечных разностей и многократной суммы от соответствующих последовательностей;

- нечувствительность оператора конечных разностей к априорной информации о коэффициентах подавляемого полинома, которые могут быть известными или неизвестными, детерминированными или случайными;

- ориентация реализации процедур корректирующей фильтрации на программные средства обработки информации;

- универсальность в смысле применимости к ИИС с различными формами представления сигнала измерительной информации, что достигается благодаря отсутствию обратного преобразования при корректирующей фильтрации.

К недостаткам ИВТ следует отнести необходимость выполнения определенного количества тактов внутри цикла коррекции, что может привести к некоторым затруднениям при работе в реальном масштабе времени. Однако, в силу наличия временных ресурсов при регистрации параметров ЛА и полета, возможно исключение этого недостатка за счет

повышения частоты дискретизации $f_0 = 1/T_0$ сократив тем самым общее время цикла коррекции которое может благоприятно повлиять на эффективность предложенных способов и средств корректирующей фильтрации.

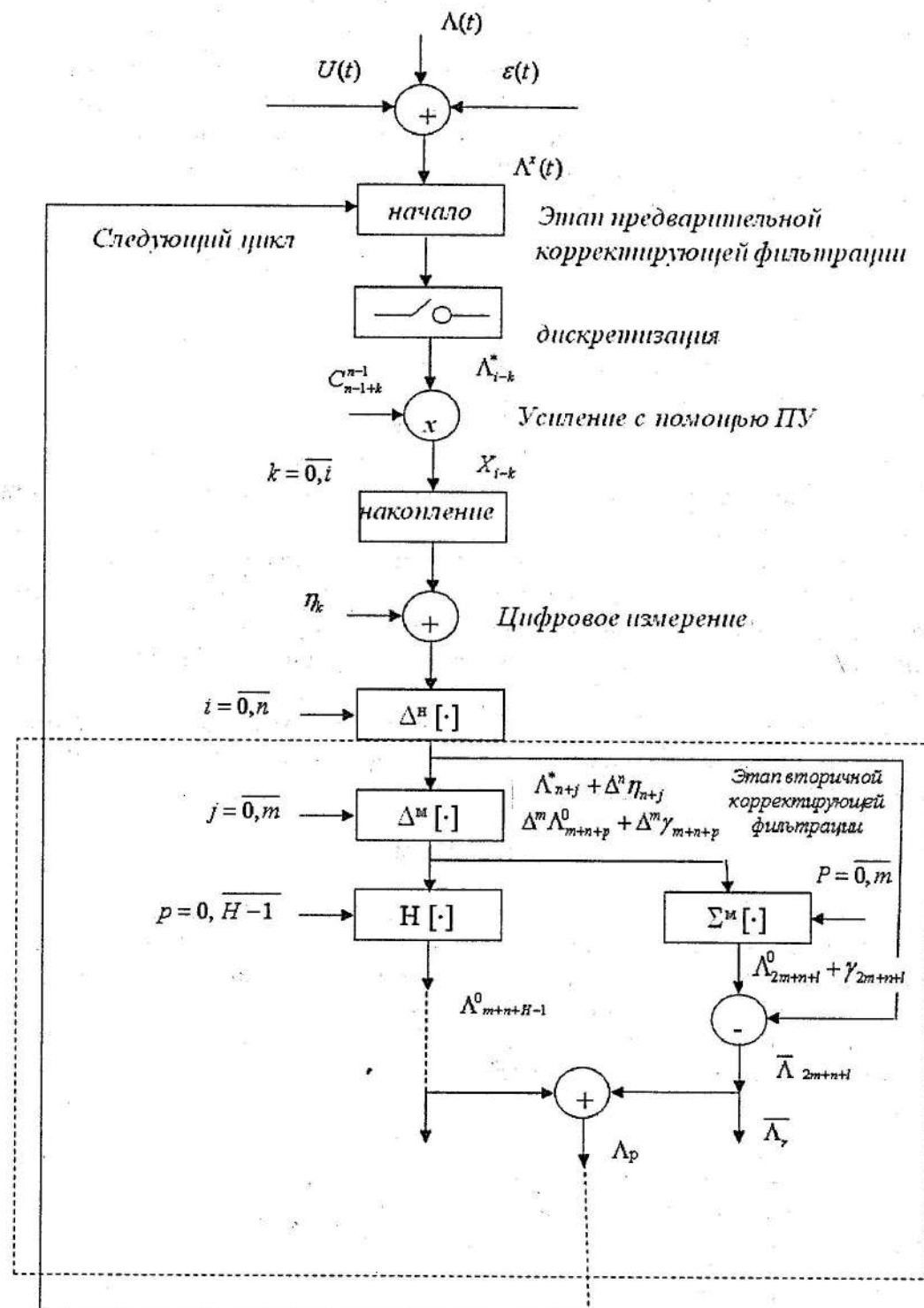

Рис.4.Обобщенный алгоритм функционирования самокорректирующегося ИВТ бортовой ИИС

ЛИТЕРАТУРА

1. Исмаилов И.М. Бортовая система сбора и регистрации полетной информации с корректирующей фильтрацией. // Труды НАА, Баку, 2005, №2, стр.56-64.
2. Абдуллаев И.М., Аллахвердиева Н.Р., Алиева А.Д. Модифицированный конечно-разностный фильтр. «Ученые записки НАА», 2004, том 6, №1, стр.94-99.

3. Кузин Л.Т. Расчет и проектирование дискретных систем управления. – М.: Машгиз, 1962. – 683с.
4. Исмаилов И.М. Обобщенная метрологическая модель трактов обмена измерительной информацией в авиационных автоматизированных комплексах. Вопросы специальной радиоэлектроники. Научно-технический сборник. Выпуск 1. Москва – Таганрог. 2007. стр. 97-105.
5. Исмаилов И.М., Алиева А.Д. Цифровое устройство для анализа нестационарных сигналов. Труды НАА, Баку, 2005, №1. стр. 15-19.
6. Каппелини В. Цифровые фильтры и их применение. М.: Энергоатомиздат. 1983 – 360с.

BORT İÖS-nin ÖZ-ÖZÜNƏ KORREKSIYA OLUNAN HESABLAMA-ÖLÇÜ TRAKTININ ÜMUMİLƏSDİRİLMİŞ FƏALİYYƏT ALQORİTMİ
İ.M. İsmayilov, A.E. Qocayev

Öz-özünü korreksiya edən bort hesablama-ölçü komplekslərində dinamik rəqəmsal ölçülərin dəqiqliyinin artırılmasına imkan verən ölçü məlumatlarını korreksiya edən süzgəc üsulu təqdim olunur.

THE GENERALIZED SELF-CORRECTING ALGORITHM WERE MEASURING AND COMPUTING TRACT ONBOARD IMS
I.M. Ismailov, A.E. Gocayev

The way of correcting the measurement filtering messages, allowing improving the accuracy of measurements in digital dynamic onboard self-correcting measurement-processor computers

Внимание!

В нашем журнале всегда найдется место для Вашей рекламы!
Обращайтесь в нашу редакцию.

Наш адрес: AZ 1045 Bakı ş. 25-ci km
Milli Aviasiya Akademiyası.
Tel: 497-26-00, əlavə 21- 85.

ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА АЗЕРБАЙДЖАНА

Р.Р. Арабханова

Национальная Академия Авиации

В данной статье говорится об экологической политике Азербайджанской республики и ее главных направлениях, подчеркивается, что защита окружающей среды - один из основных национальных приоритетов страны, освещаются успехи в деле охраны природы в государстве, а также акцентируется внимание на претворение в жизнь намеченных экологических планов и проектов.

В настоящее время в Азербайджанской Республике огромное значение придается решению проблем охраны окружающей среды и рационального использования природных богатств. «Государственная программа снижения уровня бедности и экономического развития (ГПСБЭР 2003) в Азербайджане определяет охрану окружающей среды в качестве одного из национальных приоритетов. Состояние окружающей среды рассматривается в программе и как одна из причин бедности и как средство ее снижения. В ГПСБЭР указаны следующие основные природоохранные направления, признанные проблемными:

1. Водные ресурсы;
2. Земля;
3. Воздух;
4. Лесные ресурсы;
5. Каспийское море» [1].

Принимая во внимание современное состояние экологии и социально – экономическое положение страны, экологическая политика Азербайджанской республики определяется тремя основными направлениями:

1. Обеспечение экологической безопасности требует применения прогрессивных методов принципов Устойчивого Развития для проведения последовательных мероприятий по сведению к минимуму загрязнения окружающей среды в целях регулирования ее сохранности;
2. В целях защиты интересов как нынешних, так и будущих поколений, удовлетворение их потребностей должны сопровождаться рациональным использованием природных богатств и обеспечением эффективности энергоресурсов методом использования альтернативных, нетрадиционных возобновляемых источников энергии;
3. Решение глобальных экологических проблем на национальном уровне должно осуществляться путем расширения связей с международными экологическими организациями» [2].

Азербайджанская республика, добившись независимости и перейдя на рыночную экономику, под руководством Общенационального лидера Гейдара Алиева, начала формировать и экологическую политику, обозначив в ней новые направления и принципы. Социально- экономическое развитие республики связано с именем Гейдара Алиева, который заложил основы политико-идеологической базы в республике и разработал, с научно-теоретической точки зрения, направления Стратегии развития.

Известно, что в период 1993-2003гг. с целью получения результата в области оздоровления окружающей среды, составляющей основу экологической политики, в стране указом Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева был принят ряд важных законов, нормативно-правовых документов, подготовлены и утверждены государственные программы, соответствующие требованиям европейского законодательства, такие как Национальные Программы «Об экологически устойчивом социально – экономическом развитии» [3], «О восстановлении и расширении лесов» [3], Государственная программа «Развитие гидрометеорологии в Азербайджанской Республике» [4]. Эти Национальные

Программы, как нераздельная часть стратегии общего развития государства, разработаны и нацелены на обеспечение устойчивости в использовании человеческих и экономических ресурсов в целях защиты интересов нынешних и будущих поколений. Национальная стратегия Устойчивого развития, созданная по инициативе Г. Алиева – это программный документ по предотвращению экологического кризиса, в котором определены стратегические и тактические задачи бесконфликтного взаимодействия общества с окружающей средой.

Защита окружающей среды, право людей жить в здоровой окружающей обстановке, рациональное использование природных ресурсов во имя будущих поколений – на сегодня это главные приоритеты экологической политики Азербайджанского государства.

Напомним, что 2010 год был объявлен Президентом Азербайджанской Республики И. Алиевым « Годом экологии» и явился переломным в улучшении экологической ситуации в стране. Очищение Бакинской Бухты, массовая посадка деревьев, защита Каспийского моря от загрязнения, обеспечение населения страны экологически чистой водой и др. – вот далеко неполный перечень тех мероприятий, которые уже выполняются в ходе претворения в жизнь экологической политики страны.

Итогом дальновидной экологической политики явилось образование Министерства Экологии и Природных Ресурсов. Руководствуясь принятой и утвержденной общенациональным лидером Г. Алиевым Национальной Программой «Об экологически устойчивом социально – экономическом развитии», Министерство Экологии и Природных Ресурсов во главе с министром Г. Багировым наметило ряд новых принципов и методов в своей деятельности.

Так, например, МЭП придает большое значение расширению связей с международными организациями, со странами-донорами, а также сотрудничеству с такими международными организациями, как Программа ООН по окружающей среде (ЮНЕП), Программа развития ООН (ПРООН), НАТО, ОБСЕ, Глобальным Экологическим Фондом, с Всемирным Банком и т. д. Вместе с тем заключаются и двусторонние соглашения между различными странами. Надо особо подчеркнуть роль этого ведомства в составлении всех Национальных и Государственных программ, претворение в жизнь которых возложено на Министерство Экологии и Природных Ресурсов.

Проведение в жизнь экологической политики государства под руководством Президента Азербайджанской республики Ильхама Алиева, как успешного продолжателя дела общенационального лидера Г. Алиева, находит свое отражение в принятии соответствующих программ и планов, таких как «План Комплексных мероприятий по улучшению экологической обстановки в Азербайджанской Республике на период 2006- 2010 гг.» [5], «Об обеспечении населения экологически чистой водой» [6], «О некоторых мероприятиях, направленных на защиту Каспийского моря от загрязнения» [7]. Как видим, Азербайджанская Республика, расширяет грани своей экологической политики, а значит, и международного сотрудничества, путем реализации приоритетных экологических проектов. В ходе успешных работ в деле окружающей среды МЭП реализовало много проектов, а именно: «122 села 12 районов населением в 224 тыс. человек были обеспечены водой, отвечающим стандартам ВОЗ; предотвращен выброс в море более 6 тыс. куб. неочищенных сточных вод в сутки с прибрежных территорий, протяженностью 86 км от с. Пираллахы до с. Новханы, и тем самым создана «система охраны окружающей среды Каспийского моря»; был завершён процесс утилизации загрязнявших окружающую среду Сумгайыта 287 тыс. тонн токсичных отходов с высоким содержанием ртути; за последние 15 лет площадь лесов была увеличена с 989 тыс. га до 1 млн.21 тыс. га; было высажено 3 млн.12 тыс. деревьев и кустов; было создано 8 национальных парков, 11 заповедников, 24 заказников; была успешно проведена реабилитация территорий за счет рекультивации земель озера Зых и близлежащих территорий; были озеленены территории в направлении международного аэропорта им. Г.Алиева, Сангачал, Локбатан, Говсаны и др.» [8].

Активность Азербайджанской Республики на международной экологической арене проявляется и в присоединении нашего государства к 20-ти различным экологическим

Конвенциям и Соглашениям. Это Конвенции «О биологическом разнообразии», «О международной торговле видами фауны и флоры, находящимися под угрозой исчезновения», «О стойких органических загрязнителях», «О доступе к информации, участию общественности в принятии решений и доступе к правосудию по вопросам, касающимся окружающей среды» и т. д. Надо отметить, что присоединение к Конвенциям дает право принимать участие в проведении международных экологических программ и проектов, требовать оказания помощи со стороны международных организаций в решении экологических проблем страны и т. д. Участие Азербайджанской Республики в международных экологических программах и проектах, таких как КЭП, РЭЦ, «Европейская политика добрососедства» и др., служит основой для совершенствования экологической политики Азербайджана, а также и улучшению экологических условий в общеевропейском регионе. Двустороннее сотрудничество между странами осуществляются в рамках общих природоохранных программ и проектов.

Принятие Плана «Комплексные мероприятия по улучшению экологической ситуации в Азербайджанской Республике на 2003 – 2010 годы» свидетельствует о больших и широкомасштабных проектах, призванных выпрямлять существующее положение в сфере экологических проблем страны. Этот План направлен на оздоровление окружающей среды, как отдельных регионов, так и на Абшеронском полуострове, прежде всего, в Баку и Сумгайыте. В связи с этим были приняты соответствующие законы и отданы распоряжения: «О защите Каспия от загрязнения», «Обеспечение населения экологически чистой водой», «Об озеленении» и т. д.

С целью достижения защиты окружающей среды и обеспечения, прежде всего, здоровья граждан, Азербайджан, руководствуясь принципами экологической политики, «в недалеком будущем, планирует создание:

- Национального парка « Самур-Ялама»;
- На Большом Кавказском Хребте Второго этапа строительства Национального Парка «Шахдаг»;
- Впервые в Азербайджане Биосферного Заповедника на территории Закатальского района;
- Абшеронского Зоопарка.
- Уникальной по своему значению «Изумрудной сети» - программы, которую в нашей

стране реализует Совет Европы (СЕ) совместно с Министерством экологии и природных ресурсов Азербайджана (МЭПР)»[9]. Объектами охраны, согласно этому документу, являются редкие виды растений и животных, а также большинство видов птиц.

Таким образом, наша страна, благодаря участию в совместной программе Совета Европы и Евросоюза, в ближайшие годы сможет интегрировать свои природоохранные объекты в единую европейскую систему, а это является важнейшей составной частью успешного проведения экологической политики, намечает важные экологические проекты, которые принесут нашей стране новые достижения, улучшив и благоденствие страны, и ее экономику, поставив Азербайджан вровень с высокоразвитыми государствами мира.

Подводя итоги по вышеизложенному, можно констатировать: проведение в жизнь всех этих мероприятий помогает решать сложные экологические проблемы в стране, ведя к возрастанию геополитического фактора Азербайджанской Республики, а также поднимает престиж нашего государства на международной арене, способствуя стабильности в регионе. Экологическая политика Азербайджана стала необходимым направлением в деятельности государства, так как, если «экологическая безопасность в настоящее время признается неотъемлемой частью системы национальной безопасности, то экологическая функция становится неотделимой от политической» [10].

ЛИТЕРАТУРА

1. Меры по улучшению экологической политики. Прогресс в регионе Восточной Европы, Кавказа и Центральной Азии. Копенгаген: 2007, с.110.
2. İlham Əliyevin uğurlu ekoloji siyasəti. Bakı, "Şərq – Qərb", 2008, s. 13-14.
3. "Azərbaycan Respublikasında ekologiyada dair milli proqramların təsdiq edilməsi" haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı 18 fevral 2003 –cü il N 1152. (İlham Əliyevin uğurlu ekoloji siyasəti. Bakı, "Şərq – Qərb", 2008, s.198).
4. Azərbaycan Respublikasında hidrometeorologiyanın inkişaf Proqramı" haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı 28 yanvar 2004-cü il №62 (İlham Əliyevin uğurlu ekoloji siyasəti. Bakı, "Şərq – Qərb", 2008, s.276).
5. "Azərbaycan Respublikasında ekoloji vəziyyətin yaxşılandırılmasına dair 2006-2010-cü illər üçün Kompleks Tədbirlər planı"nın təsdiq edilməsi" haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı 28 sentyabr 2006-ci il, №1697 (İlham Əliyevin uğurlu ekoloji siyasəti. Bakı, "Şərq – Qərb", 2008, s.16).
6. "Əhalinin ekoloji cəhətdən təmiz su ilə təminatının yaxşılaşdırılması ilə əlaqədar bəzi tədbirlər" haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı 20 iyun 2007-ci il №2245 Azərbaycan qəzeti (21 iyun 2007 –ci il, №134).
7. "Xəzər dənizin çirklənmədən qorunması üzrə tədbirlər" haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı 20 iyun 2007-ci il №2244 "Azərbaycan qəzeti (21 iyun 2007 –ci il №134).
8. Багиров Г. Выступление на совещании, посвященном экологическим проблемам. Газета «Бакинский рабочий», 20 февраля 2010г. №35.
9. İlham Əliyevin uğurlu ekoloji siyasəti. Bakı, "Şərq – Qərb", 2008, s.159.
10. Косов Г.В., Харламова Ю.А., Нефедов С.А. Экополитология: политология в контексте экологических проблем. М., 2008, с.145.

AZƏRBAYCANIN EKOLOJİ SİYASƏTİ

R.R. Ərəbxanova

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının ekoloji siyasət və əsas ekoloji istiqamətlər şərtləri təsvir edilir; qeyd olunur ki, ətraf mühitin müdafiəsi artıq dövlətimizin ən əsas prioritetlərindən birinə çevirilmişdir. Həmçinin məqalədə ölkəmizdə ekologiyanın qorunması ilə bağlı əldə edilən nailiyyətlər, öz əksini tapır və qələcəkdə Azərbaycanda ekologiya ilə əlaqədar nəzərdə tutulan plan və layihələr haqqında söz açılır.

ENVIRONMENTAL POLICY OF AZERBAIJAN

R.R. Arabkhanova

This article refers to the environmental policy of the Republic of Azerbaijan and its main lines. It is stressed that the protection of the environment - one of the key national priorities, highlighting achievements in nature conservation in the state, as well as focuses on the creation of the planned environmental facilities in Azerbaijan.

Конвенциям и Соглашениям. Это Конвенции «О биологическом разнообразии», «О международной торговле видами фауны и флоры, находящимися под угрозой исчезновения», «О стойких органических загрязнителях», «О доступе к информации, участию общественности в принятии решений и доступе к правосудию по вопросам, касающимся окружающей среды» и т. д. Надо отметить, что присоединение к Конвенциям дает право принимать участие в проведении международных экологических программ и проектов, требовать оказания помощи со стороны международных организаций в решении экологических проблем страны и т. д. Участие Азербайджанской Республики в международных экологических программах и проектах, таких как КЭП, РЭЦ, «Европейская политика добрососедства» и др., служит основой для совершенствования экологической политики Азербайджана, а также и улучшения экологических условий в общеевропейском регионе. Двустороннее сотрудничество между странами осуществляются в рамках общих природоохранных программ и проектов.

Принятие Плана «Комплексные мероприятия по улучшению экологической ситуации в Азербайджанской Республике на 2003 – 2010 годы» свидетельствует о больших и широкомасштабных проектах, призванных выпрямлять существующее положение в сфере экологических проблем страны. Этот План направлен на оздоровление окружающей среды, как отдельных регионов, так и на Абшеронском полуострове, прежде всего, в Баку и Сумгайыте. В связи с этим были приняты соответствующие законы и отданы распоряжения: «О защите Каспия от загрязнения», «Обеспечение населения экологически чистой водой», «Об озеленении» и т. д.

С целью достижения защиты окружающей среды и обеспечения, прежде всего, здоровья граждан, Азербайджан, руководствуясь принципами экологической политики, «в недалеком будущем, планирует создание:

- Национального парка «Самур-Ялама»;
 - На Большом Кавказском Хребте Второго этапа строительства Национального Парка «Шахдаг»;
 - Впервые в Азербайджане Биосферного Заповедника на территории Закатальского района;
 - Абшеронского Зоопарка.
 - Уникальной по своему значению «Изумрудной сети» - программы, которую в нашей стране реализует Совет Европы (СЕ) совместно с Министерством экологии и природных ресурсов Азербайджана (МЭПР)»[9]. Объектами охраны, согласно этому документу, являются редкие виды растений и животных, а также большинство видов птиц.
- Таким образом, наша страна, благодаря участию в совместной программе Совета Европы и Евросоюза, в ближайшие годы сможет интегрировать свои природоохранные объекты в единую европейскую систему, а это является важнейшей составной частью успешного проведения экологической политики, намечает важные экологические проекты, которые принесут нашей стране новые достижения, улучшив и благоденствие страны, и ее экономику, поставив Азербайджан вровень с высокоразвитыми государствами мира.

Подводя итоги по вышеизложенному, можно констатировать: проведение в жизнь всех этих мероприятий помогает решать сложные экологические проблемы в стране, ведя к возрастанию геополитического фактора Азербайджанской Республики, а также поднимает престиж нашего государства на международной арене, способствуя стабильности в регионе. Экологическая политика Азербайджана стала необходимым направлением в деятельности государства, так как, если «экологическая безопасность в настоящее время признается неотъемлемой частью системы национальной безопасности, то экологическая функция становится неотделимой от политической» [10].

ЛИТЕРАТУРА

1. Меры по улучшению экологической политики. Прогресс в регионе Восточной Европы, Кавказа и Центральной Азии. Копенгаген: 2007, с.110.
2. İlham Əliyevin uğurlu ekoloji siyasəti. Bakı, "Şərq – Qərb", 2008, s. 13-14.
3. "Azərbaycan Respublikasında ekologiyada dair milli proqramların təsdiq edilməsi" haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı 18 fevral 2003 –cü il N 1152. (İlham Əliyevin uğurlu ekoloji siyasəti. Bakı, "Şərq – Qərb", 2008, s.198).
4. Azərbaycan Respublikasında hidrometeorologiyanın inkişaf Proqramı" haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı 28 yanvar 2004-cü il №62 (İlham Əliyevin uğurlu ekoloji siyasəti. Bakı, "Şərq – Qərb", 2008, s.276).
5. "Azərbaycan Respublikasında ekoloji vəziyyətin yaxşılandırılmasına dair 2006-2010-cü illər üçün Kompleks Tədbirlər planı"nın təsdiq edilməsi" haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı 28 sentyabr 2006-ci il, №1697 (İlham Əliyevin uğurlu ekoloji siyasəti. Bakı, "Şərq – Qərb", 2008, s.16).
6. "Əhalinin ekoloji cəhətdən təmiz su ilə təminatının yaxşılaşdırılması ilə əlaqədar bəzi tədbirlər" haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı 20 iyun 2007-ci il №2245 "Azərbaycan qəzeti (21 iyun 2007 –ci il, №134).
7. "Xəzər dənizin çirklənmədən qorunması üzrə tədbirlər" haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı 20 iyun 2007-ci il №2244 "Azərbaycan qəzeti (21 iyun 2007 –ci il, №134).
8. Багиров Г. Выступление на совещании, посвященном экологическим проблемам. Газета «Бакинский рабочий», 20 февраля 2010г. №35.
9. İlham Əliyevin uğurlu ekoloji siyasəti. Bakı, "Şərq – Qərb", 2008, s.159.
10. Косов Г.В., Харламова Ю.А., Нефедов С.А. Экополитология: политология в контексте экологических проблем. М., 2008, с.145.

AZƏRBAYCANIN EKOLOJİ SIYASƏTİ

R.R. Ərəbxanova

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının ekoloji siyasət və əsas ekoloji istiqamətlər şərh edilir; qeyd olunur ki, ətraf mühitin müdafiyyəsi artıq dövlətimizin ən əsas prioritetlərindən birinə çevirilmişdir. Həmçinin məqalədə ölkəmizdə ekologiyanın qorunması ilə bağlı əldə edilən nailiyyətlər öz əksini tapır və qələcəkdə Azərbaycanda ekologiya ilə əlaqədar nəzərdə tutulan plan və layihələr haqqında söz açılır.

ENVIRONMENTAL POLICY OF AZERBAIJAN

R.R. Arabkhanova

This article refers to the environmental policy of the Republic of Azerbaijan and its main lines, stressed that the protection of the environment - one of the key national priorities, highlighting achievements in nature conservation in the state, as well as focuses on the creation of the planned environmental facilities in Azerbaijan

ПОТЕНЦИАЛЬНЫЕ ЯДЕРНЫЕ ТРАНСГРАНИЧНЫЕ РИСКИ НА СЕВЕРО-ВОСТОКЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

Н.Р. Алиев, С.Г. Рзаева, Ф.И. Касимова*

Национальное Аэрокосмическое Агентство Институт Экологии
Национальная Академия Авиации*

Российские и украинские АЭС являются потенциальными источниками трансграничных рисков для Азербайджана. В статье приводятся ранее недоступная информация о последствиях и масштабах радиоактивного загрязнения после Чернобыльской аварии.

Для определения координат АЭС и измерения расстояний от них до точек отсчета в Азербайджане в работе была использована программа Google Earth.

При трансграничных загрязнениях всегда присутствуют объект источник экологических риска и объекты, которые подвергаются негативному воздействию путем воздушных и водных (реки и морские течения) переносов. Среди существующих экологических рисков, связанных с выбросом в атмосферу загрязняющих веществ наиболее опасными являются ядерные угрозы.

К источникам ядерных рисков для Азербайджана следует отнести, прежде всего, промышленные атомные электростанции (АЭС). Как показала авария на Чернобыльской АЭС воздушные массы с высокими дозами радиации, в виде аэрозолей могут переноситься на большие расстояния. Главными естественными преградами на пути загрязненных воздушных потоков обычно выступают предгорные и горные территории. На северной границе Азербайджана это Большой Кавказский хребет (БКХ), способный задерживать большую часть загрязнений переносимых атмосферой.

Объект воздействия трансграничных ядерных рисков

В качестве объекта потенциального ядерного экологического риска со стороны европейской части СНГ рассматривается северо-восточная зона Азербайджана (СВЗА). Атмосферные загрязнения могут проникать в СВЗА с северными воздушными потоками от границы с Дагестаном вплоть до Абшерона, занимающего первое место в Азербайджане по сильному северным ветрам, скорость которых достигает, 35-40 м/сек. В состав СВЗА нами условно включены семь сельских административных районов от границы с Дагестаном до Абшеронского полуострова: Гусарский, Губинский, Хачмаский, Шабранский, Сиязанский, Хызынский и Абшеронский. А также Бакинский мегаполис с его 13 городскими районами.

Объект источников трансграничных ядерных рисков и его особенности

Объектом, рассматриваемым в качестве источника экологических рисков, является Восточно-европейская равнина (ВЕР) в целом. На ней расположены семь постсоветских стран, но кроме РФ (европейская часть) и Украины, в остальных вышеназванных странах нет АЭС. Угроза ядерных рисков исходит от построенных в советский период российских и украинских АЭС, у которых сроки эксплуатации их реакторов находятся на исходе.

Уральские горы в меридиональном направлении отделяют европейскую часть бывшего СССР с востока. На западе и на севере равнины нет высоких гор, препятствующих переносу воздуха. В силу этого огромное влияние на климат России и Украины оказывают Атлантический и Северно-Ледовитый океаны. С одной стороны воздействует западный перенос воздушных масс, а с другой очень значительное влияние на климат оказывает Арктика. Наклон Восточно-европейской равнины страны на север способствует проникновению арктического воздуха далеко на юг.

Для Азербайджана граница с Северным Кавказом, является одним из основных направлений проникновения трансграничных экологических рисков, что детерминировано рельефом и климатическими особенностями ВЕР. Во все сезоны года на Северный Кавказ проникают то холодный сухой воздух Арктики, то насыщенные влагой массы, с Атлантического океана, а также влажный субтропический воздух Средиземноморья.

БКХ, воздушные массы огибают его с запада и востока, где горы становятся ниже. (Из них в работе рассматривается только второй, восточный вариант, связанный с СВЗА). Из физико-географической карты (рис.1) южных территорий РФ отчетливо видно как равнинный рельеф, подходит к БКХ. Холодный арктический воздух, как бы прижимаясь к земле, высоко не поднимается и обычно не переваливает через горные хребты, которые защищают Южный Кавказ от северных холодов. В силу этого северные регионы Азербайджана от Белокан до Шемахи в основном, (но не полностью) защищены от экологических рисков со стороны РФ.

Рис. 1. Географическая карта юга европейской части РФ

Воздушные массы, упираясь в хребет, обходят БКХ в районе Махачкалы, набирая здесь максимальную скорость. Здесь в прибрежной зоне Каспия скорость северного ветра даже выше, чем на Абшероне. Приграничный Дагестан частично задерживает воздействие трансграничных загрязнений на Азербайджан. Это связано со структурой горных и предгорных гряд БКХ в Дагестане. Они способны служить "ловушками" для загрязненных воздушных потоков со стороны расположенных на равнине химически и радиационно-опасных объектов (1).

1. Чернобыльская авария и радиоактивное заражение Европы

В ночь на 26 апреля 1986 года на Чернобыльской АЭС произошла крупнейшая ядерная авария - катастрофа с последующим выбросом радиоактивных материалов. Эта катастрофа получила седьмой уровень опасности и имела глобальные последствия. Как следует из материалов (2-4) выброшенное в атмосферу огромное облако радиоактивных материалов дважды обогнуло земной шар, накрыв страны Европы, Азии, Африки, Океании, Северной и Южной Америки, республики бывшего СССР (в том числе Кавказ и в Среднюю Азию), Юго-Восточной Азии, Северной и Южной Америки.

Рис. 2. Загрязнение Европы радиоактивными осадками после 1986 года (по 3.)

В первые два дня после взрыва ветер нес радиоактивное облако на северо-запад России, в Финляндию и Швецию. На второй день 28 апреля 1986 г. на большей части северной Европы, в частности в Дании, наблюдалось повышение радиационного фона на 10% от исходного уровня (3). На третий день ветер повернул на запад и юго-запад, радиоактивные осадки стали оседать в Германии, Чехословакии, Австрии, на севере Италии. Затем радиоактивные осадки выпали в Румынии, Болгарии, Греции, а также в Турции, Югославии, Польше, Венгрии, Норвегии, Ирландии (рис. 2).

Основная масса радионуклидов была выброшена на большую высоту и затем разнесена ветром на значительные расстояния в зависимости от смены направлений ветра (рис.3.). К этому времени мощность выбросов из реактора существенно снизилась (примерно в пять раз по сравнению с 26 апреля 1986 г.). В результате в Киеве уровни радиации были несколько меньшими: в среднем 1,5 мР/ч 30 апреля и 0,6 мР/ч 1-2 мая 1986 г. Затем уровень радиации в Киеве начал снижаться.

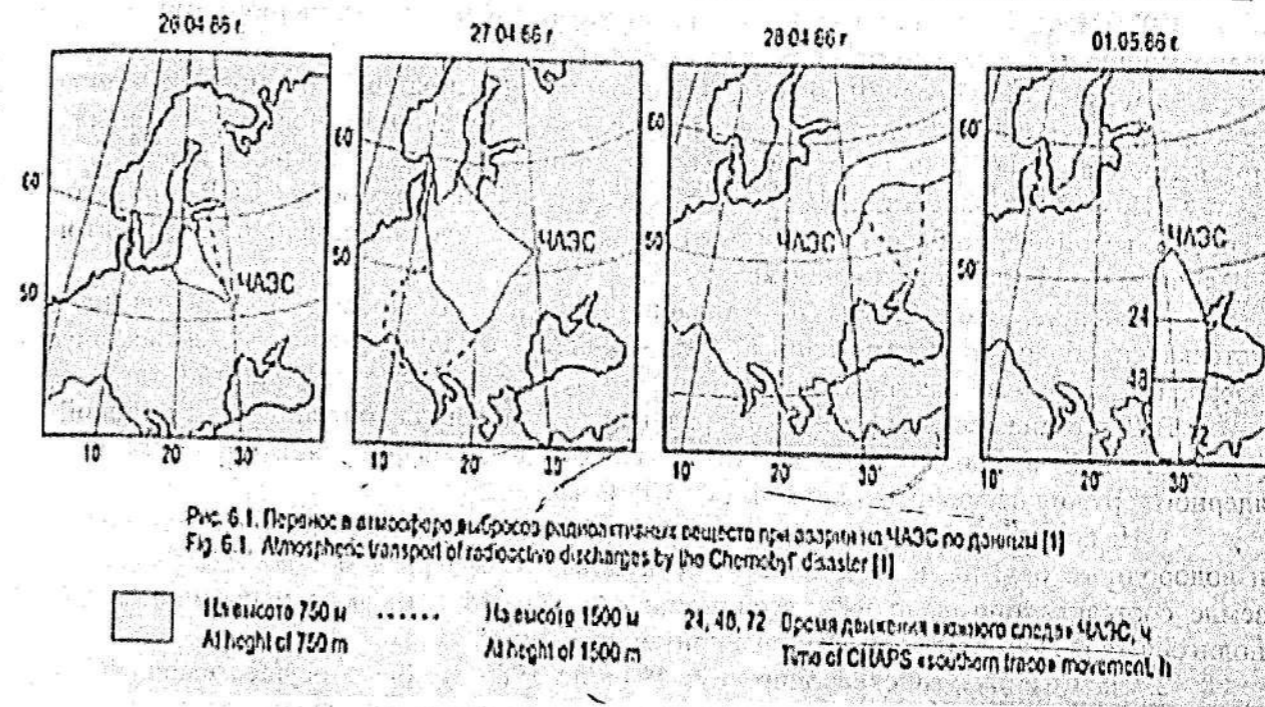

Рис. 3. Схема направлений переноса радиоактивных веществ в атмосфере после взрыва на ЧАЭС (Википедия - Чернобыль)

Выброс радионуклидов в атмосферу продолжался до 6 мая, пока разрушенную активную зону реактора не забросали мешками с доломитом, песком, глиной и свинцом. До этого дня в ряде стран Европы, в том числе в Великобритании (2) и Ирландии (3) выпали радиоактивные дожди. На Британских островах «одно радиоактивное облако прошло над Бристолем и Южным Уэльсом. Второе задело побережье графства Кент, покрыло значительную часть Эссекса и Восточной Англии», третье коснулось Восточного Лондона (2). Пятна наиболее интенсивного заражения наблюдались в Ливерпуле, графствах Ланкашир, Кембрия, в Северном Уэльсе и горной Шотландии (2).

В год Чернобыльской аварии тенденция к сокращению смертности младенцев повернулась вспять - с 1986 по 1989 год и выросла в пострадавших районах на 11%, а в остальных - на 4%. Эпидемиолог Джон Уркхарт в интервью Русской службе Би-би-си сказал, что это невозможно объяснить одними лишь социальными причинами. Детская смертность стала сокращаться лишь после 1992 года. (5). В Британии до сих пор зараженными считаются сотни овечьих пастбищ. 375 ферм до сих пор работают в особом режиме, 200 тысяч овец там пасутся на зараженных пастбищах. До сих пор выплачиваются компенсации 7 миллионам человек. (2). Перед продажей ягнят фермер обязан проверять их на уровень радиации. Животных с повышенным содержанием Cs^{137} в надежде вывести его из организма отправляют на пару недель в "чистые" луга, а если и это не помогает - убивают. (Период полураспада Cs^{137} , - 30 лет, он наступит в 2016 году.).

2. Радиоактивное заражение Турции, Грузии и Дагестана

Из рис. 2 видно, что загрязнения имели место на побережье Азовского моря, нижнем Дону, Кубани и Дагестане. Но они не отмечены в Грузии, Болгарии и Турции.

ТУРЦИЯ. В результате Чернобыльской аварии, а Черноморском регионе Турции от Пазара до Хопа были зафиксирован высокий уровень радиации. Зараженными оказались плантации чая, посадки капусты и овощей, фрукты, молоко, вода. Были сожжены чайные плантации и урожай на фабриках в городе Пазар (6). В регионе были зафиксирован рост числа раковых заболеваний. В 2007 году Союзом турецких медиков выявил, что в городе Хопа за (2004-2007гг) причиной 47,9% смертей был рак. В среднем за год они происходили с частотой, превышающей мировые показатели (6).

ГРУЗИЯ. Плантации чая в Грузии также подверглись радиационному воздействию. Радиоактивность грузинского чая была установлена в:

- Москве, в 1987 году (03.02.87) А. Свободным (7) по личной инициативе; при проверке приборами продуктов, купленных на рынках и в магазинах Москвы, «звенел» только грузинский чай, а чай N 36, смесь грузинского с индийским, «звенел» вдвое слабее.

- Иркутской области, в 1989 году по секретной программе в СССР, принятой после Чернобыльской аварии были обнаружены радиоактивные мясо и кости крупного рогатого скота с наличием ^{137}Cs , грузинский чай, краски (8).

- Таллине, специалисты по радиационной гигиене, проводя измерения на складах Эстбакалеи, обнаружили загрязненный грузинский чай, с радиоактивностью выше допустимой. Азербайджанский чай оказался чистым. (9).

В Дагестане достаточно высокий радиоактивный фон, накопленный за советский период (1). Причиной выбросов радиоактивных веществ в атмосферу являются 714 испытаний ядерного оружия на военных полигонах СССР. В частности:

1. На архипелаге «Новая Земля», где с 1955 г. было произведено 132 испытания атомного и водородного оружия, в том числе 83 воздушных. Суммарная мощность взрывов на Новой земле составила примерно 94% всей мощности (240 Мт), от всех испытаний в СССР. От полигона на Новой Земле до Дагестана примерно 3, 5 тыс. км. (1).

2. На Семипалатинске полигоне с 1949 по 1989 гг. было осуществлено 467 взрывов ядерных зарядов. За пределы полигона вышли радиоактивные облака от 55 воздушных и наземных взрывов, а также газовые фракции от 169 подземных испытаний.

Гораздо ближе к Дагестану находятся другие экологически опасные объекты:

1. Первый советский космодром «Капустин Яр» в Астраханской области, где находились и военные полигоны. Здесь с 1950-х было проведено 11 надземных ядерных взрывов на высотах от 300 м до 5,5 км. Кроме ядерных испытаний, в Капустинском Яру было взорвано 24 тыс. управляемых ракет (10).

2. На Тоцком военном полигоне в Оренбургской области в 1954 было проведено испытание плутониевой атомной бомбы на высоте 358 м, по своей мощности в несколько раз превосходившей, взорванную над Хиросимой на высоте 600 м.

3. В Астраханской области также располагался полигон Азгир, где было проведено 17 подземных ядерных взрывов для создания крупных подземных емкостей. Образовавшиеся подземные полости все еще фонтанируют радиационно-загрязненными газами. После первого взрыва на глубине 160 метров на расстоянии 1,5 км от села Азгир, радиоактивный газ с суммарной активностью около 200 тыс. кюри выходил в атмосферу в течение не менее чем 20 суток. После второго взрыва выбросы радиоактивных газов продолжались 9 дней и составили 5,4 млн. кюри. В последующих взрывах выбросы продолжались от 2 дней до 11 месяцев (1).

Все вышеперечисленные загрязнения, несомненно, повлияли на радиоактивное загрязнение территории Дагестана. Но никаких исследований во времена советской засекреченности, не проводилось. После аварии на ЧАЭС, возможность влияния на здоровье населения Дагестана загрязненных радиацией за счет воздушных переносов, специально не изучалось. Последствия в определенной степени проявились в статистике онкологических заболеваний в республике. (1, 11).

3. Потенциальные экологические риски от АЭС России и Украины

О последствиях чернобыльского взрыва для Азербайджана, можно судить по информации, полученной по личным каналам:

1. Запрету Госпланом Азербайджана в 1986 году на ввоз в республику грузинского и краснодарского чая.

2. Выпадение радиоактивных осадков в 1986 году в Ленкоранском районе, зафиксированных в закрытом отчете Сектора радиационных исследований.

3. Определение прямых расстояний до источников ядерного риска

Для определения расстояний от источников потенциальных ядерных рисков за точки отсчета радиоактивного загрязнения в СВЗА нами взяты Ялама и Баку (Рис. 3).

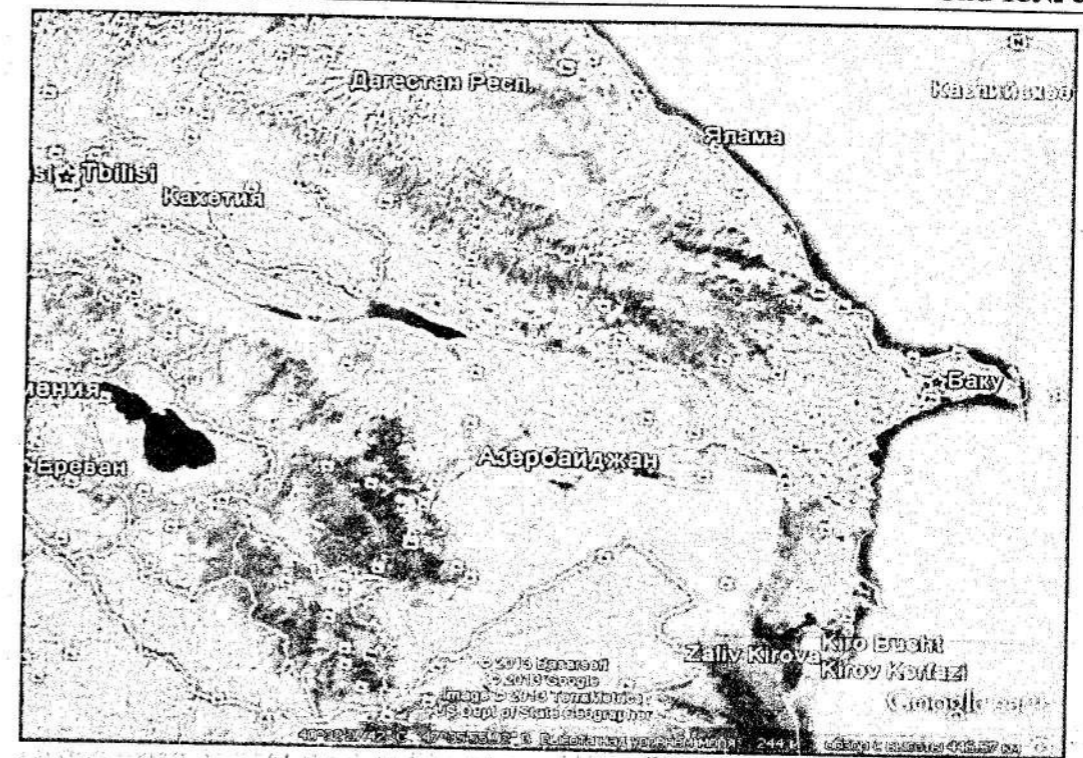

Рис. 3. Точки отсчета проникновения экологических загрязнений в СВЗА

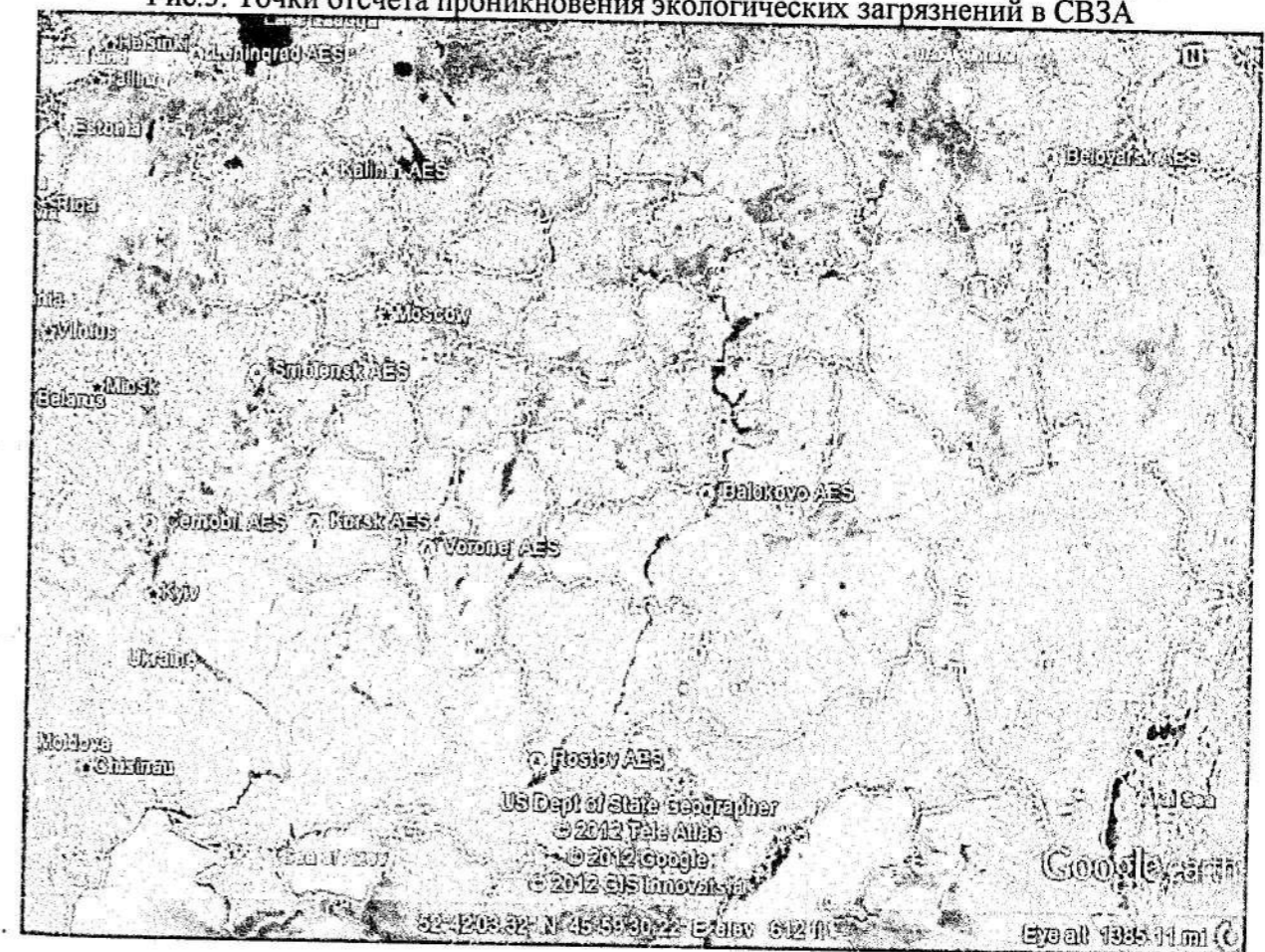

Рис. 4. Российские АЭС как источники трансграничного экологического риска

Табл. 1. Расстояния от АЭС РФ до Яламы и Баку

Названия №	АЭС России	Координаты	Расстояния от АЭС до	
			Яламы	Баку
1	Балаковская	52°05'34"С, 47°57'14"В	1148,11 km	1306,17 km
2	Белоярская	56°50'27"С, 61°19'19"В	1897,19 km	2006,75 km
3	Калининская	57°54'18"С, 35°03'41"В	2026,04 km	2214,20 km
4	Курская	51°40'30"С, 35°36'20"В	1476,20 km	1665,90 km
5	Ростовская	47°33'50"С, 42°22'00"В	805,24 km	997,60 km
6	Смоленская	54°09'53"С, 33°14'12"В	1780,52 km	1967,86 km
7	Нововоронежская	51°16'56"С, 39°12'36"В	1269,29 km	1476,68 km
8	Ленинградская	59°51'10"С, 29°02'55"В	2417,84 km	2596,49 km

Ниже приводятся карта дислокации АЭС Украины (Рис. 5.) и табл. 2. с их координатами.

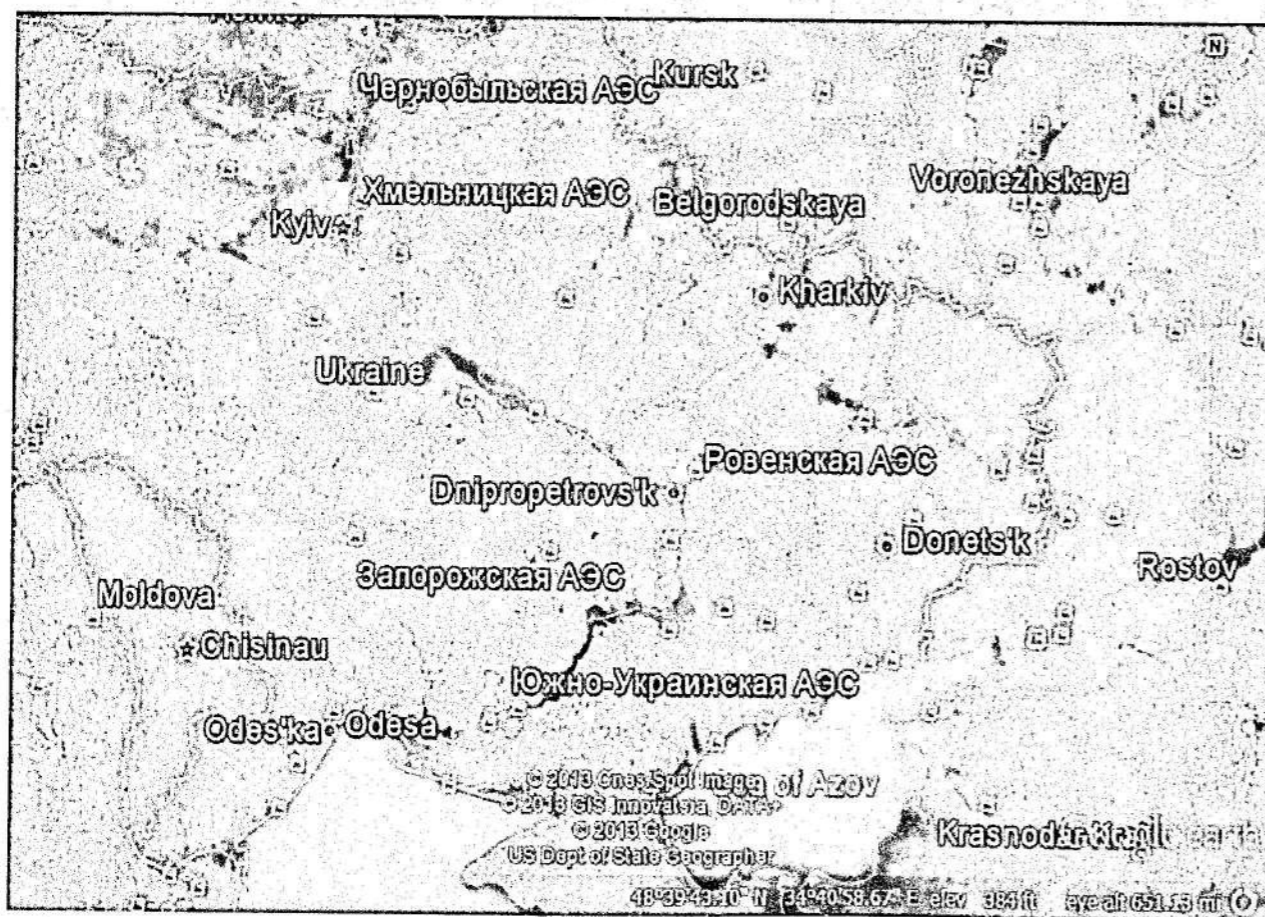

Рис. 5. Украинские АЭС как источники трансграничного экологического риска

Табл. 2. Расстояния от АЭС Украины до Яламы и Баку

Ряд №	Украинские АЭС	Координаты	Расстояния от АЭС до	
			Яламы	Баку
1	Запорожская (Запорожская область)	47°30'45"С, 34°35'13"В	1256,02 km	1425,03 km
2	Ровенская (Ровенская область)	51°19'39"С, 25°53'32"В	1972,98 km	2162,48 km
3	Хмельницкая (Хмельницкая область)	50°18'18"С, 26°38'42"В	1853,72 km	2041,32 km
4	Южноукраинская (Николаевская область)	47°48'45"С, 31°13'02"В	1350,29 km	1541,40 km
5	Чернобыльская (Киевская область)	51°23'20"С, 30°06'38"В	1700,51 km	1862,68 km

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

1. Существует необходимость проведение исследований уровня радиоактивности и потенциальных ядерных рисков на всей территории Азербайджана;
2. Министерству здравоохранения Азербайджана необходимо провести анализ статистики тенденций изменения онкологических заболеваний, с учетом ядерных рисков;
3. Соответствующим государственным структурам Азербайджана, необходимо учесть приведенные факты при подготовке планов мероприятий.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гаджиев А.А., Гаджиев М.Д., Эльдаров Э.М. Антропогенные факторы загрязнения воздушного бассейна Дагестана. Труды ГОРД. Вып. XXXVIII, 2010. Дагестанский государственный университет.
2. <http://rad-x2008.narod.ru/index.htm> rad-x2008.narod.ru/Chernobyl.htm. vk.com/topic-6136139_27007884.
4. Ирландия bibo.kz/getdata.php/take=newsNav&news_id.
5. Британия до сих пор страдает от Чернобыля. Андрей Бекетов. Би-би-си, Лондон http://news.bbc.co.uk/1/hi/russian/news/newsid_4937000/4937010.stm.
6. <http://inosmi.ru/asia/20121007/200523864.html#ixzz2RMcsb67d> Follow us: @nosmi on Twitter InoSMI on Facebook 07/10/2012. Оригинал публикации: Çernobil, kanser ve yoremiz. Опубликовано: 05/10/2012.
7. http://www.duel.ru/200132/?32_3_1 Газета «Дуэль» N 32 (226) 7 08. 2001 г.
8. <http://pressa.irk.ru/sm/2004/23/002003.html>, № 23 от 10 июня 2004 г.
9. www.moles.ee/06/Apr/24/index.php "Молодежь Эстонии" | 24.04.06.С дозиметром не расставались. К 20-летию со дня чернобыльской аварии, воспоминания специалиста.
10. Кавелькина В.В., Голов М.А., Шумакова И.В. и др. 60 лет. Полигон Капустин Яр. – Капустин Яр, 2006. – 139 с.
11. Шамов И.А., Закарьяев Ш.М., Закарьяев М.Ш., Казиева Х.Э. Лейкозы и географическая зональность Дагестана // Труды Географического общества Дагестана. Вып. XXV. – Махачкала, 1997. – С.92-95.

**ПОТЕНЦИАЛЬНЫЕ ЯДЕРНЫЕ ТРАНСГРАНИЧНЫЕ РИСКИ
НА СЕВЕРО-ВОСТОКЕ АЗЕРБАЙДЖАНА**

Н.Р. Алиев, С.Г. Рзаева, Ф.И. Касимова*

Российские и украинские АЭС, являются потенциальными источниками трансграничных рисков для Азербайджана. В статье приводятся ранее недоступная информация о последствиях и масштабах радиоактивного загрязнения после Чернобыльской аварии.

Для определения координат АЭС и измерения расстояния от них до точек отсчета в Азербайджане была использована программа Google Earth.

**AZƏRBAYCANIN ŞİMAL-ŞƏRQİNDƏ
POTENSİAL TRANSSƏRHƏD NÜVƏ RİSKLƏRİ**

N.R. Əliyev, S.G. Rzaeva, F. İ. Qasimova

Rusiya və Ukrayna AES-ləri Azərbaycan üçün potensial transsərhəd nüvə risk mənbəyidir. Məqalədə Çernobil qəzasından sonra radioaktiv çirklənmənin nəticələri və miqyasları haqqında əvvəl alçatmaz informasiya verilir.

Məqalədə AES-lərin koordinatlarını müəyyən etmək və Azərbaycandakı seçilmiş nöqtələrinə qədər məsafələri ölçmək üçün Google-Earth proqramından istifadə olunub.

Hörmətli oxucular!

«Elmi Məcmuələr» jurnalına abunə yazılmaq və ya ayrı-ayrı nömrələrini almaq istəyirsinizsə redaksiyamıza müraciət edin.

Ünvanımız: AZ 1045 Bakı ş. 25-ci km
Milli Aviasiya Akademiyası.
Tel: 497-26-00, əlavə 21- 85.
E-mail: hasanov@naa.edu.az

**NEFT-QAZ SƏNAYESİNDƏ ƏMƏLİYYAT ŞİRKƏTLƏRİNİN YARADILMASI
ZƏRURƏTİ VƏ HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ**

F.Ş. Rəhimov

Milli Aviasiya Akademiyası

Bu məqalə karbohidrogen ehtiyatlarının idarə edilməsinin əsas modellərindən bəhs edir. Məqalədə müəllif müxtəlif modellərin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini tədqiq etmiş həmçinin karbohidrogen ehtiyatlarını hasil etmək üçün uyğun modelin seçilməsinin dövlət üçün əhəmiyyəti şərh edilmişdir.

Müasir dövrdə neft-qaz sənayesi ən mühüm sənaye sahələrindən biridir. Bu sənaye sahəsi karbohidrogen ehtiyatlarına malik olan dövlətlər üçün həm gəlirlilik, həm işsizlik probleminin həlli, həm də neft və qaza olan asılılığın aradan qaldırılması üçün çox əhəmiyyətlidir. Çünki, neft sənayesinin inkişafı təbii ehtiyatların mövcudluğu və insan kapitalından çox asılıdır. Lakin təkə təbii ehtiyatların və insan resurslarının olması bu sahənin tez bir zamanda yüksək inkişaf tempinə nail olacağını vəd etmir. Bu sənaye sahəsinin inkişafı eyni zamanda xeyli miqdarda maliyyə vəsaiti və vaxt tələb edir.

Məlumdur ki, neft-qaz ehtiyatları yerin təkində və dərin dəniz sularının altında yerləşir. Bu hal isə neft-qaz ehtiyatlarının kəşfiyyatının və hasilatının çox riskli olmasını bir daha təsdiq edir. Hazırda dünyanın enerji sektorunda çox iri miqyaslı layihələr həyata keçirilir ki, bu layihələri də risksiz və maliyyə xərcləri olmadan reallaşdırmaq mümkün deyildir. Çox az sayda şirkət vardır ki, bu riskləri tək öz üzərinə götürərək bu layihələri reallaşdırmağa bilsin. Sözsüz ki, risklərin mövcud olduğu bir şəraitdə sənaye sahəsini formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək çox çətinidir. Hətta dünyanın ən böyük şirkətləri də bu cür layihələrə qoşulmaq üçün daim partnyor axtarırdırlar.¹ Bu səbəbdən də adətən müxtəlif şirkətlər birləşərək bu çətinliyi birgə dəf etməyə çalışırlar. Ayrı-ayrı dövlətlərin neft-qaz sənayesində tez-tez rast gəlinən bu cür birgə fəaliyyət göstərən şirkətlər Birgə Əməliyyat Şirkətləri (Joint Operating Companies)² adı ilə tanınır. Birgə Əməliyyat Şirkətləri termini müxtəlif dövlətlərin müəllifləri tərəfindən müxtəlif cür şərh edilir. Avropada bu termin iki və daha artıq müstəqil təşkilatın birlikdə əməkdaşlıq etməsi kimi başa düşülür.³

Bəs, Əməliyyat Şirkətlərinin yaradılmasını zəruri edən amillər hansılardır?

✓ Neft-qaz ehtiyatları olan dövlətlərdə ehtiyatların məhz hansı ərazidə olmasını dəqiq müəyyən etmək çox çətinidir. Ehtiyat tapıldıqda isə yer səthindən 1000-5000 metrə dərinlikdə olur ki, bu ehtiyatların da hasilatı tək bir şirkət üçün bir çox çətinliklər yarada bilər;

✓ Neft-qaz ehtiyatlarının hasilatını təşkil etmək üçün bir quyunun qazılması xeyli miqdarda maliyyə vəsaiti tələb edir. Əgər qazılmış quyudan neft çıxmazsa bu milyonlarla pul itkisi deməkdir. Bu cür maliyyə riskinin olması şirkətləri bu sahədə tək fəaliyyət göstərmək riskindən çəkindirir;

✓ Siyasi risklərin mövcudluğu da şirkətləri bu cür risklərdən yarana biləcək itkiləri azaltmaq üçün birləşməyə vadar edir. Çünki siyasi cəhətdən stabil idarəetməsi olmayan dövlətlərdə hasilatı uğurla reallaşdırmaq asan olmur. Xüsusilə siyasi rejimin dəyişməsi və ya dəyişmə ehtimalının yüksək olması investor şirkətlər tərəfindən əvvəlcədən təhlil edilməli daha sonra isə investisiya qoymaq barədə qərar qəbul edilməlidir.⁴

✓ Ətraf mühit riski də daim şirkətləri birgə əməkdaşlıq etməklə bu riskin öhdəsindən gəlmək üçün birləşməyə məcbur edir. Əgər neft-qaz ehtiyatlarının yerləşmə arealına nəzər salsaq, görərik ki, bu cür ehtiyatlar seysmik cəhətdən daha aktiv zonalarda toplanır ki, həmin ərazilərdə kəşfiyyat və hasilat işlərini təşkil etmək son dərəcədə risklidir. Yaxud təbiətin şiltaqlıqları kəşfiyyat

¹ Stephen Sayer, "Negotiating and Structuring International Joint Venture Agreements" (Sweet & Maxwell, Limited 1999) 48.

² David Martyn "Upstream Oil and Gas Agreements" (Sweet & Maxwell 1996) 13.

³ Омаров М.М., Чуркин П.Г. "проблемы и риски, возникающие при создании совместного предприятия" (фундаментальные исследования №12, 2011) стр. 221.

⁴ Howard Lax, "Political Risk in the International Oil and Gas Industry" (Kluwer Ltd. 1983) 172.

✓ və hasilata mane ola bilər. (Məsələn, 2005-2006-cı illərdə Katrina və Rita qasırğalarının Meksika körfəzinə vurduğu zərər)⁵

Yuxarıda qeyd edilən amillər müxtəlif şirkətləri Əməliyyat Şirkətləri yaratmaqla riskləri birgə dəf etmək üçün bir araya gətirir. Lakin Əməliyyat Şirkətləri bu risklərlə qarşılaşmasa və yaxud bu riskləri dəf etsə, nəticədə böyük məbləğdə gəlir əldə edə bilər. Məhz bu kommərsiya marağı şirkətlərin birləşərək Əməliyyat Şirkətləri formasında fəaliyyət göstərməsinə stimül verir.

Əməliyyat Şirkətləri xarici dövlətin yerli şirkətləri ilə sıx iqtisadi münasibətlərin qurulmasına da xidmət edir. Xarici investisiya imkanlarının məhdud olduğu dövlətlərdə Əməliyyat Şirkətləri xarici dövlətə investisiya qoyuluşu üçün ən uğurlu vasitələrdən biridir. Əməliyyat Şirkətlərinin maraqlı xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, tək bir dövlət tərəfindən idarə edilə bilməyən layihələr dövlətlərarası layihələr əsasında Birgə Əməliyyat Sazişləri (Joint Operating Agreements) vasitəsilə reallaşdırılır. Nəticədə isə dövlətlərarası xarici iqtisadi əlaqələr qurulur və inkişaf edir.

Əməliyyat Şirkətlərinin uğur qazanmasının əsas faktorlarından biri də, qarşılıqlı inam və əməkdaşlıq səviyyəsinin yüksək olmasıdır. Tərəflər Əməliyyat Şirkətini yaratmazdan əvvəl müəyyən hüquqi baza rolunu oynayacaq razılaşmalar əldə etməlidirlər. Adətən tərəflər Birgə Əməliyyat Sazişlərindən əvvəl Anlaşma Memorandumu və ya Əsas Prinsiplər barədə razılığa gəlməlidirlər. Bu ilkin, öhdəlik yaratmayan sənəd tərəfləri bir araya gəlməyə və gələcək sazişin əsas şərtlərini razılaşdırmağa kömək edir. Adətən bu cür ilkin razılaşmalar tərəflər üçün məcburi öhdəliklər yaratmır və Birgə Əməliyyat Sazişləri kimi tərəflər arasında qəti şərtlər müəyyən etmir. Lakin Anlaşma Memorandumunun da müəyyən öhdəlik yaradan müddəaları ola bilər ki, bu da əksər hallarda konfidensiallıq öhdəliyi barəsində olur. Anlaşma Memorandumunu imzalayan şirkətlər mütləq aşağıda qeyd edilən məsələləri Memorandumda daxil etməlidirlər: Biznesin məqsədi; Tərəflər arasında ilkin bölgü (faiz nisbəti); İlkin investisiya; İdarəetmə məsələləri; Tətbiq edilən hüquq; Anlaşma Memorandumuna xitam verilməsi qaydaları və s.

Tərəflər Anlaşma Memorandumunu imzaladıqdan sonra Birgə Əməliyyat Sazişinin şərtlərini razılaşdırmalı və daha müfəssəl bir sənədi hazırlamalıdırlar. Birgə Əməliyyat Sazişi tərəflər arasında yaranan münasibətləri nizama salır, hər bir tərəf üçün məcburi öhdəliklər yaradır və yalnız tərəflərin yazılı razılığı olduğu halda ona əlavə və dəyişikliklər edilir. Birgə Əməliyyat Sazişlərinin ən mühüm məqsədi isə tərəflər arasında hüquq və vəzifələri müəyyənləşdirmək, həmçinin riskləri (xərclər və itkilər) və gəlirləri bölüşdürmək üçün qaydaları müəyyən etməkdir. Adətən, hüquqlar, vəzifələr, risklər və gəlirlər tərəflərin hasilatda olan kommərsiya marağının faiz dərəcəsi nəzərə alınmaqla bölüşdürülür. Saziş üzrə hansı partnyorun nə qədər hasilat marağının olmasını ifadə edən bənd isə Sazişin ən əhəmiyyətli bəndi sayılır.⁶

Hazırda dünyada Birgə Əməliyyat Sazişləri əsasında fəaliyyət göstərən Əməliyyat Şirkətlərində iki tip tərəf olur. Operator şirkət və qeyri-operator şirkət. Operator şirkət kollektiv iradəni ifadə edir, gündəlik əməliyyatların aparılması üçün ümumi idarəetməni təşkil edir, proqramları hazırlayır, büdcəni idarə edir, lazımı lisenziyaları alır, statistikanı tərtib edir, digər tərəfi lazımı informasiya ilə təmin edir, sağlamlıq və təhlükəsizlik məsələlərini habelə gələcək strategiyanın qurulmasına rəhbərlik edir. Operator şirkətin bu cür sazişlərdə əhəmiyyətli dərəcədə hasilat marağı olur.

Qeyri-operator şirkət isə operator şirkətin gördüyü işlərə yalnız kənardan baxmaqla kifayətlənir. Əsas öhdəliyi isə saziş üzrə razılaşdığı faiz müqabilində maliyyə vəsaitini (cash call) vaxtında ödəmək və ümidlə hasilatdan əldə olunacaq gəlirə şərik olmağı gözləməkdir. (qoyduğu sərmayənin faizi qədər gəlir gözləntisi)

Böyük Britaniyada adətən operator və qeyri-operator şirkət arasındakı münasibəti avtomobil sürücüsünə və onun yanında oturan sənişinə bənzədirlər. Bu bənzətmədə operator şirkət sürücü kimi bütün idarəetməni tək həyata keçirir. Qeyri-operator şirkət isə baş verənləri müşahidə edir. Operator təşkilat müntəzəm olaraq maliyyə çağırışları (cash-call) edir. Birgə Əməliyyat Sazişinin bütün tərəflərinin ən vacib vəzifəsi odur ki, maliyyə çağırışları olduqda onu təmin etsinlər. Əgər tərəf bu

⁵ Lawrence Kumins and Robert Bamberger "CRS Report for Congress" Oil and Gas Disruption From Hurricanes Katrina and Rita 2006. Available at < <http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/crs/r133124.pdf>>

⁶ Greg Gordon, John Paterson and Emre Uşenmez, *Oil and Gas Law: Current Practice and Emerging Trends* (2nd edition, Dundee University Press 2011) 271

maliyyə öhdəliyini icra edə bilmirsə Birgə Əməliyyat Sazişi üzrə ən vacib öhdəliyini icra etməmiş olur. Bu öhdəliyin icra edilməməsi isə digər tərəflər üçün çox ciddi maliyyə çətinlikləri yaradır.

Birgə Əməliyyat Sazişlərində, Hasilatın Pay Bölgüsü Sazişlərindən fərqli olaraq, yaranan münasibətlər neft şirkətləri arasında olmaqla horizontal xarakter daşıyır. Hasilatın Pay Bölgüsü Sazişlərində isə bu münasibətlər dövlət və neft şirkətləri arasında olmaqla vertikal xarakterli münasibətlərdir.

Operator və qeyri-operator şirkət Birgə İdarəetmə Komitəsinin (Joint Operating Committee) iclaslarında bir araya gəlirlər. Birgə İdarəetmə Komitəsi Əməliyyat Şirkətinin operator və ya qeyri-operator olmasından asılı olmayaraq bütün üzvlərin iştirak etdiyi komitədir.⁷ Bütün əməliyyatlar Birgə İdarəetmə Komitəsinin iclaslarında müzakirə edilib razılaşdırılır və saziş bağlamaqla rəsmiləşdirilir. Birgə İdarəetmə Komitəsi Birgə Əməliyyat Sazişində müəyyən edilmiş səsvermə prosedura uyğun olaraq qərarlar qəbul edir.⁸ Birgə İdarəetmə Komitəsində təmsil olunan hər bir şirkət səs hüququna malikdir. Lakin hər bir şirkət, hasilat marağının faiz nisbətinə uyğun olaraq səs verir. Yəni, birgə əməliyyat sazişi üzrə daha çox hasilat payı olan tərəf daha üstün səs hüququna malikdir.⁹ Birgə Əməliyyat Sazişlərində keçid səs həddinin (passmark) müəyyən edilməsi barədə razılaşma ən çətin mərhələlərdən biridir. Əgər Birgə Əməliyyat Sazişində keçid səs həddi az müəyyən edilmişsə (50% və aşağı) bu hal böyük hasilat marağı olan operator şirkətlərə dominant səlahiyyətlər verir ki, bu hal da onlara layihələri istədikləri kimi idarə etməyə imkan verir. Müasir Birgə Əməliyyat Sazişlərində keçid səs həddi 50-70% arasında müəyyən edilir. Birgə Əməliyyat Sazişlərində keçid səs hüdudu yüksək həddə müəyyən edilmişdirsə layihələrin reallaşdırılması üçün əksər şirkətlərin lehinə səs verməsi zəruridir. Birgə Əməliyyat Şirkətləri tərəflərinin müxtəlifliyi, texniki imkanları, maliyyə resursları və digər elementlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Bəzən Birgə Əməliyyat Şirkətlərinin bir qismi Birgə İdarəetmə Komitəsinin iclaslarında müzakirə edilən layihəni məqbul hesab etmir və dəstəkləməkdən boyun qaçırır. Məsələn, A şirkətinin 50% hasilat marağı, B və C şirkətlərinin isə hər birinin 25% hasilat marağı olduğu Birgə Əməliyyat Sazişində keçid səs həddi 70% müəyyən edilmişdirsə, B və C şirkətlərinin həmin layihəni dəstəkləmədikləri halda, A şirkəti operator olsa belə, həmin layihənin lazımı qədər dəstəklənməməsi səbəbindən həyata keçirə bilmir. Az hasilat marağı olan şirkətlər isə səsvermənin nəticələrinə uyğun olaraq həlledici səs hüququ olan operator şirkətin dəstəklədiyi layihələrdə hətta maraqlarına zidd olsa belə iştirak etməyə məcbur olurlar. Birgə Əməliyyat Şirkətinin tərəflərinin hər birinin fərqli təkliflərinin və maraqlarının olması tez-tez rast gəlinən adi haldır. Belə anlaşmazlıqları, fikir ayrılıqları və narazılıqları nizama salmaq üçün Birgə Əməliyyat Sazişlərində "sole risk" (tək risk etmək) və "non-consent" (narazılıq) maddələri olur ki, az hasilat marağı olan tərəf heç bir şirkət tərəfindən dəstəklənməyən lakin özünün maraqlarına cavab verən layihələrdə iştirak edə bilsin və ya iştirak etməyə məcbur edilməsin.

"Sole risk" maddəsinə uyğun olaraq, digər şirkətlər tərəfindən dəstəklənməyən layihə üzrə bütün xərclər onu qəbul etmək niyyətində olan şirkət tərəfindən qarşılır və bütün risklər məhz bu seçimi etmiş şirkətin üzərinə düşür.¹⁰ "Non-consent" maddəsi imkan verir ki, şirkət öz razılığının olmadığı əməliyyatlarda məcburən iştirak etməsin. Bu maddəyə müraciət edən şirkət həmin əməliyyatların aparılmasında məcburi iştirak etməkdən uzaqlaşdırılır.

Bu iki maddənin müzakirəsinin nəticəsi olaraq qeyd etmək olar ki, "sole risk" maddəsi özünə arxayın olan təşkilatın birgə əməliyyat sazişinin digər tərəflərinin iradəsindən asılı olmadan, müstəqil fəaliyyət göstərməsinə stimül verir. "Non-consent" maddəsi isə bu imkandan istifadə edən şirkətə səsə qoyulan layihədən imtina etməyə imkan verir. Bəzi müəlliflər qeyd edirlər ki, Birgə Əməliyyat Sazişlərində bu maddələrin mövcudluğu Birgə Əməliyyat Sazişinin əsas prinsipi və fəlsəfəsi ilə ziddiyyət təşkil edir. Çünki, Birgə Əməliyyat Sazişinin tərəfi olan şirkətlərin əsas məqsədi riskləri, xərcləri və öhdəlikləri öz aralarında bölüşdürməkdir. Digər əks arqumentli müəlliflər isə qeyd edirlər

⁷ Peter Roberts, "Fault lines in Joint Operating Agreements" *International Energy Law Review* 290 (2008) p.3

⁸ Nkaepe Etteh, "Joint Operating Agreements: Which Issues Are Likely to Be the Most Sensitive to the Parties and How Can a Good Contract Design Limit the Damage From Such Disputes? [2011] *Comparative Petroleum Law and Policy Annual Review* page 4. available at <http://www.dundee.ac.uk/cepmlp/gatewav/?news=31272>

⁹ Greg Gordon, "Oil and Gas Law-Current Practice and Emerging Trends" (2007) p.286

¹⁰ T.Daintith and G.Willoughby "Manual of United Kingdom Oil and Gas Law" (1984) p.106

ki, Birgə əməliyyat sazişlərində bu maddələrin mövcudluğunun əsas səbəbi az hasilat marağı olan şirkətlərə ədalətli olan və məcburi xarakter daşımayan seçim hüququnu bəxş etməkdir.

Hazırda Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan qanunvericiliyində Birgə Əməliyyat Şirkətlərinin yaradılması və fəaliyyəti məsələlərini tənzimləyən xüsusi qaydalar yoxdur. 15 yanvar 1992-ci il tarixli "Xarici investisiyaların qorunması haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun 3-cü maddəsində xarici investorların Azərbaycan Respublikası ərazisində investisiya qoyması halları müəyyən edilərkən bu məsləyə səthi yanaşılmış və Azərbaycan Respublikasının hüquqi şəxsləri və vətəndaşları ilə birlikdə birgə müəssisələrin yaradılmasının mümkünlüyü qeyd edilmişdir. Lakin, təəssüflə qeyd etməliyəm ki, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi və digər qanunlarında da, bu məsələni nizama salan vahid qaydalar mövcud deyildir. Azərbaycan Respublikasında xeyli sayda əməliyyat şirkətlərinin fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, onların fəaliyyətini tənzimləyən yerli qaydalar olmadığından bu münasibətləri beynəlxalq təcrübədə təşəkkül tapmış qaydalar tənzimləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Dainitith T, and Willoughby G, "Manual of United Kingdom Oil and Gas Law" (Sweet & Maxwell 1984).
2. David Martyn "Upstream Oil and Gas Agreements" (Sweet & Maxwell 1996).
3. Gordon G, Paterson J and Uşenmez E, "Oil and Gas Law: Current Practice and Emerging Trends" (Dundee University Press, 2nd edition 2011).
4. Hammerson M, "Upstream Oil and Gas" (Globe Law and Business Publishing Ltd. 2011).
5. Howard Lax, "Political Risk in the International Oil and Gas Industry" (Kluwer Ltd. 1983).
6. Piction-Turbervill G, "Oil and Gas" A Practical Handbook. (Globe Law and Business Publishing Ltd. 2009).
7. Stephen Sayer, "Negotiating and Structuring International Joint Venture Agreements" (Sweet & Maxwell, Limited 1999).

Elmi məqalələr

8. Lawrence Kumins and Robert Bamberger "CRS Report for Congress" Oil and Gas Disruption From Hurricanes Katrina and Rita 2006.
9. Nkaepe Etteh, "Joint Operating Agreements: Which Issues Are Likely to Be the Most Sensitive to the Parties and How Can a Good Contract Design Limit the Damage From Such Disputes? [2011] Comparative Petroleum Law and Policy Annual Review.
10. Омаров М.М., Чуркин П.Г "Проблемы и риски, возникающие при создании совместного предприятия." (Фундаментальные исследования №12, 2011).
11. Peter Roberts, "Fault lines in Joint Operating Agreements" International Energy law Review 290 (2008).
12. Stephen Sayer "Negotiating and structuring international Joint Venture Agreements" CEMPL web journal vol 5.

ОСНОВНЫЕ МОДЕЛИ УПРАВЛЕНИЯ УГЛЕВОДОРОДНЫМИ РЕСУРСАМИ

Ф.Ш. Рагимов

В этой статье рассматриваются основные модели управления углеводородными ресурсами. В статье автор исследует различия и сходства разных моделей. а также комментирует, как важно для государства выбрать соответствующую модель для разведки углеводородных ресурсов.

BASIC MODELS OF THE MANAGEMENT OF HYDROCARBON RESOURCES

F.Sh. Ragimov

This article deals with basic models for management of the hydrocarbon resources. In the article author investigates differences and similarities of the different models also comments on importance for the state how to select of the relevant model for the exploration of the hydrocarbon resources.

Новые печатные издания Национальной Академии авиации!

1. A.M. Paşayev, S.X. Ağayeva
NANO materiallar, tədqiqat üsulları, cihazlar.
2. Fizikadan kompüter təminatlı.Laboratoriya işləri Akademik A.M. Paşayevin redaktorluğu ilə.
3. A.M. Paşayev, A.Ş. Mehdiyev, T.İ.Nizamov
Su mühitinin akustik monitorinqinin əsasları.

Наш адрес: AZ 1045 Bakı ş. 25-ci km
Milli Aviasiya Akademiyası.
Tel: 497-26-00, əlavə 21- 85.
E-mail hasanov@naa.edu.az

DÖVLƏTİN XARİCİ BORCU VƏ ONA XİDMƏT PROBLEMLƏRİ

R.M. Əkbərov, M.Ş. Sevdimaliyev

Milli Aviasiya Akademiyası

Məqalədə xarici dövlət borcunun problemləri və onların ölkənin maliyyə vəziyyətinə təsiri araşdırılır. Xarici borcun milli iqtisadiyyata təsirinin mənfəi və müsbət tərəfləri təhlil olunur.

Hər bir ölkə öz maliyyə resurslarını daha səmərəli istifadə etmək, sahibkarlıq fəaliyyətini aktivləşdirmək məqsədilə əlavə kapital cəlb etməyə çalışır ki, bu da dövlət borcunun əmələ gəlməsinə zəmin yaradır. İqtisadiyyatın transformasiyası şəraitində dövlət borcu problemi Azərbaycan üçün də aktualdır. Daxili vəsaitlər hesabına fəaliyyət göstərə bilməmək – dövlət borcunun əmələ gəlməsinə, cəlb olunan maliyyə resurslarından lazımi qaydada istifadə etməmək isə dövlət borcunun artmasına səbəb olur.

Dövlət borcu problemi nəinki ümumilikdə dövlət üçün, hətta sınavi vətəndaşlar üçün də vacibdir, çünki dövlət bu borcu ödəməyə qədər sosial sahəyə, təhsilə, səhiyyəyə, sosial tələbatların ödənilməsi üçün əlavə vəsait olmayacaq. Beləliklə, dövlət borcu problemi hər bir ölkə üçün, o cümlədən Azərbaycan üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Dövlət borcu – mərkəzi hökumətin (borcun əsas hissəsi), regional və yerli hakimiyyət orqanların, dövlət təşkilatlarının və müəssisələrinin borclarından ibarət olan dövlətin xarici və daxili kreditlərə olan borcudur. Dövlət borcunun iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış sərhədləri vardır. Borcun məbləği dövlətin iqtisadiyyatı və maliyyəsinin vəziyyətini, onun hökumət strukturunun fəaliyyətinin səmərəliliyini xarakterizə edir. Dövlət borcunun ödənilməsinin mənbəyi kimi dövlət büdcəsinin gəlirləri, xüsusən də vergilər çıxışı etdiyinə görə söyləmək olar ki, borcun məbləği əhəliyə avans şəklində alınan vergilərdir [1].

Ölkələrin böyük əksəriyyətində dövlət borcunun məbləği qanunvericiliklə tənzimlənir.

Dövlət borcunun əmələ gəlməsi və dövlət borcları sisteminin formalaşması məsələləri həmişə dünya alimlərinin tədqiqat predmeti olmuşdur. Xarici müəlliflər əsas diqqəti xarici borcların idarə edilməsinə yönəlmişlər ki, bu da beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının bu problemə olan marağı ilə bağlıdır. Yerli tədqiqatlar isə, əsasən, yığılmış borcun təhlilinin nəticələrinə, və onların makroiqtisadi səviyyədə yaratdığı problemlərə həsr olunmuşdur.

Məqalənin əsas məqsədi Azərbaycanın dövlət borcunun təhlilindən, borc siyasətinin əsas tərkib hissələrinin müəyyən edilməsindən və beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq bu problemin həlli metodlarının aşkar edilməsindən ibarətdir. Məqsədə nail olmaq üçün ardıcıl aşağıdakı məsələlər həll olunmalıdır:

- dövlət borcunun iqtisadi mahiyyətinin və onun idarə edilməsinin nəzəri əsaslarının tədqiqi;
- ölkənin borc ehtiyacını müəyyən edən amillərin təhlili;
- ölkənin ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi və dövlətin iqtisadi və maliyyə təhlükəsizliyi baxımından ona təsir edən amillərin tədqiqi.

Dövlət borcunun idarə edilməsi – dövlət tərəfindən uyğun borc mənbələrinin tapılması, cəlb edilmiş vəsaitlərin səmərəli istifadəsi, borcun qaytarılması məqsədilə pul fondlarının səfərbər edilməsi və son nəticədə qaytarılmasından ibarət olan tədbirlər kompleksidir. Dövlət borcunun idarə olunması prosesində aşağıdakılar yerinə yetirilir: Azərbaycan Respublikasının dövlət borcunların strategiyası hazırlanır; borc öhdəliyinin şərtləri, maliyyə bazarlarından vəsaitlərin cəlb edilməsi imkanları qiymətləndirilir; dövlət borcunun və dövlət zəmanətinin müvafiq il üçün dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilmiş yuxarı hədlərinə (limitlərinə) əməl olunması təmin edilir; dövlət borcuna və dövlət zəmanəti üzrə yaranmış borca xidmət göstərilməsi və onların vaxtında qaytarılması təmin edilir.

Hazırda, Azərbaycan iqtisadiyyatının ən vacib vəzifələrindən biri borc asılılığının azaldılması və dövlət borcunun idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsidir. Bunun üçün borc risklərinin idarə edilməsi təkmilləşdirilməli, borc siyasətinin proqnozlaşdırılması yaxşılaşdırılmalı və onun vergi, büdcə və pul-kredit siyasəti ilə koordinasiyası vacibdir. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- dövlət büdcəsinin kəsirsizliyinə istiqamətlənən siyasəti davam etdirmək;
- beynəlxalq və daxili maliyyə bazarlarında xarici borcun daxili borca transformasiyası imkanlarından istifadə etmək. Bu işə hökumət, Mərkəzi bank, qiymətli kağızlar və fond bazarı Dövlət Komissiyası tərəfindən daxili maliyyə bazarının tam təkmilləşdirilməsinə dair aktiv addımların atılmasını tələb edir;
- müvafiq orqanların təşkilati strukturunun təkmilləşdirilməsi, dövlət borcunun idarə edilməsinin optimal əsaslarının müəyyənəndirilməsi vasitəsilə səmərəli və şəffaf borc siyasətinin keçirilməsi;
- beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə fəal əməkdaşlıq siyasətinin davam etdirilməsi;
- valyuta və borc siyasətinin keçirilməsi, valyuta nəzarətinin gücləndirilməsi zamanı Mərkəzi bankla hökumət arasında daha sıx əməkdaşlığın həyata keçirilməsi.

Bundan əlavə, xarici borcun idarə edilməsi siyasətinin məqsədi xarici maliyyələşdirmə mənbələrindən maksimum mənfəətlə istifadə etmək və bu zaman büdcə və tədiyyə balansı ilə bağlı makroiqtisadi çətinliklərə və problemlərə yol verməməkdir. Bu zaman əsas məsələlərdən biri xarici borcun idarə edilməsinin kompleks sisteminin formalaşdırılmasıdır. Bu sistem xarici kreditləri və borcları izləməyə, borc vəziyyətinin təhlilini həyata keçirməyə imkan yaratmalıdır. Bu işə bir sıra dövlət orqanlarının birgə fəaliyyətini nəzərdə tutur [2].

Dövlət borcunun mövcud olması dünya təcrübəsində adi haldır. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, xarici dövlət borcunun müəyyən həddləri aşması təhlükəli hesab olunur. Miqyaslı borcların cəlb olunması ölkəni kreditörlerden asılı vəziyyətdə saxlayır. Dövlət borcunun nisbi səciyyələndirilməsi üçün dünya təcrübəsində xüsusi göstəricilərdən istifadə olunur (xarici borcların ÜDM-də xüsusi çəkisi, xarici borcların əmtə və xidmətlərin illik ixracının həcminə nisbəti, xarici borcların məbləğinin büdcə gəlirlərinə olan nisbəti, əhalinin hər nəfərinə düşən xarici borc və s.).

Cədvəl 1.

Azərbaycan Respublikası xarici borcunun təhlili (mln. \$)

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Xarici borcun məbləği (mln ABŞ dolları)	2492	2743	3001	3421	3 857	4817	5708
ÜDM (mln ABŞ dolları)	20982.3	33050.4	46258.2	43024.2	51800.0	63389.9	69224.4
Xarici borcun ÜDM-də xüsusi çəkisi (%)	11.9	8.3	6.4	7.9	7.42	7.6	8.2
Əmtə və xidmətlərin ixracının həcmi (mln ABŞ dolları)	13954	22348	32029	22224	27844	36120	34568
Xarici borcun ixracda xüsusi çəkisi (%)	17.8	12.3	9.4	15.4	13.9	13.3	16.5
Büdcə gəlirləri (mln ABŞ dolları)	4642.2	6999.9	13099.7	12847.0	14207.6	19881.9	22116.2
Xarici borcun büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi (%)	53.7	39.2	22.9	26.6	27.1	24.2	25.8
Əhalinin sayı (mln nəfər)	8553.1	8666.1	8779.9	8897	8997.6	9111.1	9235.1
Adambaşına düşən xarici borc (ABŞ dolları)							

	291.4	317	341.8	384.5	428.7	528.7	618.1
--	-------	-----	-------	-------	-------	-------	-------

Azərbaycan Respublikasının xarici borcunun təhlilinə dair cədvəldə (cədvəl 1) Azərbaycanın 2006-2012-ci illər arasındakı xarici borcu üzrə müxtəlif göstəricilərin dinamikası verilmişdir [3,4,5].

Ən əsas göstərici xarici borcların ÜDM-də xüsusi çəkisidir. Bu göstərici ölkə iqtisadiyyatının borc yükünün səviyyəsini göstərir və maksimum olaraq 50%-ə qədər olmalıdır. Azərbaycanda bu göstərici son 3 ildə bir qədər artsa da (2012-ci ilin sonuna 8,2%), beynəlxalq təcrübədə qəbul edilən maksimum həddən dəfələrlə aşağıdır.

Xarici borc səviyyəsini qiymətləndirən digər bir göstərici xarici borcların əmtəə və xidmətlərin illik ixracının həcminə nisbətidir ki, bununla da ölkənin illik cari borclarını ödəmək qabiliyyəti ölçülür. Bu göstəricinin 220%-dən çox olması xarici borcların kritik, 132-220% olduqda normal və 132%-dən aşağı olduqda isə optimal səviyyədə olduğu ehtimal edilir. Ölkənin ödəmə qabiliyyəti reytingi üçün əsas təhlükə bu göstəricinin il ərzində 25% artmasıdır. Cədvəldən görüldüyü kimi, Azərbaycanda bu göstərici 2011-ci ildə 13,3%, 2012-ci ildə isə 16,5% olmuşdur.

Xarici borcların səviyyəsini qiymətləndirən digər bir göstərici xarici borcların məbləğinin büdcə gəlirlərinə olan nisbətidir. Bu göstəricinin 2,5 dəfə çox olması ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi üçün təhlükəlidir. Azərbaycanda bu göstərici də, əvvəlki illərlə müqayisədə dəfələrlə azalaraq 2012-ci ilin sonuna 25,8% təşkil edib.

Beynəlxalq müqayisədə əhalinin hər nəfərinə düşən xarici borcun da hesablanması mühüm əhəmiyyətlidir. Adambaşına düşən xarici borcun həcmi 2008-ci ildə 341,8, 2009-cu ildə 384,5, 2010-cu ildə 428,7, 2011-ci ildə 528,7, 2012-ci ildə isə 618,1 ABŞ dolları olmuşdur. Yəni 2008-ci ildən 2012-ci ilə qədər respublikada adambaşına düşən xarici borc 276 ABŞ dolları və ya təxminən 1,8 dəfə artmışdır. Bu göstərici üzrə də Azərbaycanın vəziyyəti digər MDB dövlətləri ilə müqayisədə qənaətbəxş sayılır [6].

Beləliklə, müxtəlif ölkələrdən və beynəlxalq təşkilatlardan cəlb edilən xarici borcların alınması prosesi qədər onların qaytarılmasının da dəqiq planlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xarici borclara xidmət göstərilməsi ilə bağlı az olsa belə, problemin yaranması ölkənin kredit reytingi üçün təhlükə yarada bilər. Azərbaycanın hələ ki, bu sahədə yaxın vaxtlarda problemi görünmür. Dünyanın beynəlxalq maliyyə qurumları ölkəmizin maliyyə siyasəti barədə müsbət rəyədir. Ancaq buna baxmayaraq, bir sıra problemlər mövcuddur ki, bunların aradan qaldırılması zəruridir. Bütövlükdə, Azərbaycanda xarici borcların idarə edilməsi prinsipləri təkmilləşdirilməlidir. Korporativ idarəetməyə gedilməli və "Dövlət borcu haqqında" Qanunda göstərildiyi kimi dövlət zəmanəti ilə alınan borclar mümkün qədər az olmalıdır. Dünya təcrübəsinə görə xarici borcların belə səviyyəsi o qədər də təhlükəli olmasa da, ölkəyə kreditlər əvəzinə birbaşa investisiya cəlb edilməsinə üstünlük verilməlidir [2].

ƏDƏBİYYAT

1. Гриценко А.Н. Государственный внешний долг и макроэкономическая динамика. Проблемы современной экономики, № 1, 2012.
2. Qənbərov F.Ə. Xarici borcların iqtisadi təhlükəsizlik baxımından qiymətləndirilməsi. Azərbaycanın vergi xəbərləri №12. Bakı, 2011.
3. www.maliyye.gov.az; Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin saytı.
4. www.cbar.az; Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının saytı.
5. http://www.stat.gov.az; Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin saytı.
6. http://databank.worldbank.org.

ВНЕШНИЙ ДОЛГ ГОСУДАРСТВА И ПРОБЛЕМЫ ЕГО ОБСЛУЖИВАНИЯ

Р.М. Акперов, М.Ш. Севдималиев

В статье рассматривается проблема внешнего государственного долга и его влияние на финансовое положение страны. Определены положительные и отрицательные моменты влияния внешнего долга на национальную экономику.

EXTERNAL DEBT PROBLEMS OF STATE AND ITS SERVICE

R.M. Akbarov, M.Sh. Sevdimaliyev

The article discusses the issue of state external debt and the way it influences the country's financial situation. The author discusses defines positive and negative impacts external debt produces upon the national economy.

Diqqət!

Sizin reklama ehtiyacınız varmı?
Redaksiyamıza müraciət edin.

Ünvanımız: AZ 1045 Bakı ş. 25-ci km
Milli Aviasiya Akademiyası.
Tel: 497-26-00, əlavə 24- 88.

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINDA İNVESTİSİYALARIN ROLU

G.V. Səttarova

Milli Aviasiya Akademiyası

Məqalədə dünya miqyasında investisiya sahəsində tətbiq olunan müxtəlif beynəlxalq qaydalar, investisiyanın Azərbaycan respublikasına cəlb edilməsi zərurəti araşdırılmışdır. Həmçinin hazırda fəaliyyət göstərən azad iqtisadi zonaların respublikamız üçün verə biləcəyi səmərə göstərilmiş, Azərbaycan respublikasının xarici iqtisadi əməkdaşlığının mühüm istiqamətləri qeyd edilmiş, xarici investisiyaların iqtisadiyyatımızda rolu araşdırılmışdır.

İnkişaf etmiş dünya ölkələri xarici investisiyalar üçün adətən bir neçə rejim nəzərdə tuturlar. Xüsusən, imtiyazlı rejim əsaslı kapital qoyuluşu tələb edən müəssisələrdə və inkişaf etməkdə olan ölkənin iqtisadiyyatının ən mühüm sahələrində yaradılan müəssisələrdə formalaşdırılır.

İmtiyazlı rejimə verilən əsas güzəştlərə aşağıdakılar aiddir:

- Müəssisələrin tikintisi və fəaliyyəti üçün lazım olan avadanlıq və məmulatların daşınması zamanı onların gömrük rüsumundan azad edilməsi;
- Müəyyən müddət ərzində gəlir vergisindən tam və ya qismən azad etmə;
- Hazır məhsulu rüsum ödəmədən daşıma (köçürmə);
- Gəliri tam və ya qismən xaricə köçürmə hüququ;
- Milliləşdirmə və sairə zamanı dövlət təminatı vermə;

Hal-hazırda xarici investorlar kapital qoyuluşunda əsasən aşağıdakı amillərə diqqət yetirirlər:

- Siyasi sabitlik;
- Səmərəli iqtisadi vəziyyət;
- Hüquqi müdafiə (milli qanun və normativ aktlar);
- Bazarın ölçüləri;
- Təbii sərvətlərin mövcudluğu və qiyməti;
- Əmək ehtiyatlarının keyfiyyəti;
- Investisiyalar başqa investisiya layihələri ilə müqayisədə iqtisadi cəhətdən həyat qabiliyyətli olmalıdır;
- Danışıqlar "kompleks" xarakter daşmalı və investisiya sahəsində səlahiyyətli bir idarə ilə aparılmalıdır;

Xarici sahibkarlıq fəaliyyəti və investisiyalara münasibətdə hüquqi təzadlar bütün iqtisadi cəhətdən zəif olan ölkələr üçün demək olar ki, ümumi xarakter daşıyır, belə ki:

- Müxtəlif qanun və qərarların həddən artıqlığı, yaxud azlığı onların bir-birinə uyğun gəlməməsi;
- Hüquqi-normativ aktlarda dəqiqliyin olmaması üzündən məhkəmə və inzibati orqanlar həddən artıq dərəcədə səlahiyyətləri;
- Müəssisələrin fəaliyyəti haqqında informasiyaların (mühasibat hesabatı, balans hesabatı və sairə) yoxluğu və ziddiyətliyi;
- Mühasibat uçotu, təftiş aparılması, texniki bank əməliyyatı, maliyyələşdirmə sahələri üzrə mütəxəssis hazırlanması zəifliyi və sairə;

Xarici mülkiyyətin hüquqi rejimi hər şeydən əvvəl dövlətin daxili qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Bununla yanaşı, dövlətlərarası beynəlxalq razılaşmaların da böyük əhəmiyyəti vardır. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində xüsusi investisiyaların mənafeyinə maraqlı tərəflərindən biri də milli dövlətlər tərəfindən onların qorunması zəruriyyətidir.

Bu investisiya rejimi haqqında xüsusi ikitərəfli sazişlərin bağlanması ilə həyata keçirilir. Başqa dövlətlərlə - kapital ixrac edən ölkələrlə (ABŞ, AFR, Yaponiya, Fransa, İngiltərə, Belçika, İsveçrə və sairə) investisiyaların təminatı haqqında bağlanmış ikitərəfli sazişlər xüsusi diqqət tələb edir. Artıq

ABŞ ilə 90, AFR ilə 40, Böyük Britaniya ilə isə 30 belə saziş imzalanmışdır. Bu sazişlərdə isə məqsəd investisiyaları müxtəlif "risklərdən" (milliləşdirmə, müharibə, inqilab və sairə) qorunmaqdır.

Investorların mənafeyini çoxtərəfli əsaslarda qorumaq üçün dövlətlər və başqa dövlətlərin hüquqi və fiziki şəxsləri arasında yatırımlarda bağlı mübahisələrə baxmaq üçün inkişaf etmiş ölkələr saziş bağlamağı təklif etmişdilər. Bu cür saziş 18 mart 1965-ci ildə imzalanmış və 14 oktyabr 1966-cı ildə qüvvəyə minmişdir.

Ümumiyyətlə, dünya miqyasında investisiya sahəsində tətbiq olunan müxtəlif beynəlxalq qaydalardan aşağıdakıları göstərmək olar:

- Dünya Bankının hazırladığı xarici investisiya rejimi haqqında əsas prinsiplər;
- Investisiya münaqişələrinin tənzimlənməsinin beynəlxalq mərkəzi (ICSID);
- Investisiyaların zəmanəti idarəsi (MİGA);
- Avropa energetika partiyası;
- ÜTT;
- Ticarət investisiya tədbirləri haqqında saziş (TRIMS);
- İntellektual mülkiyyət hüququnun ticarət aspektləri haqqında saziş (TRIPS);

90-cı illərin ortalarından başlayaraq respublikanın yeni rəhbərliyi xarici investisiyaların Azərbaycanın iqtisadiyyatına cəlb olunması istiqamətində konkret addımlar atdı. İlk əvvəl xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına axınının hüquqi bazası yaradıldı.

Azərbaycan bir çox beynəlxalq iqtisadi və maliyyə təşkilatlarına üzv qəbul edildi. Böyük Britaniya, ABŞ, Türkiyə, İran, Almaniya, İtaliya, İsrail və digər ölkələrin iri şirkətləri ilə sazişlər bağlandı. Şübhəsiz, respublikada bazar münasibətlərinin yaradılması, vergi və kredit mexanizminin təkmilləşdirilməsi, qiymətli kağızlar bazarının yaradılması xarici investisiyaların iqtisadiyyatımıza cəlb edilməsinə çox böyük təkan verdi.

Azərbaycan Respublikası İnkişaf Nazirliyinin verdiyi məlumata əsasən 1995-2011 – ci ilə kimi ölkə iqtisadiyyatına yönəlmiş investisiyaların miqdarı aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir. (mln.AZN)

	1995-2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Cəmi investisiya	10884,6	4249,2	5820,3	6733,4	7415,6	10353,9	13328,0	10475,0	14118,9	17110,0
Daxili investisiya	10199,0	216,9	798,3	1529,2	2445,8	3420,8	4616,3	5612,2	6612,1	7822,5
Xarici investisiya	2600,1	242,5	398,1	570,2	829,1	1052,6	1308,6	1513,8	1771,8	2028,1

Nəzəri baxımdan yanaşdıqda, investisiya cəlb edilməsi zərurəti aşağıdakı şərtlərdən meydana çıxır:

- Respublikada investisiya və kommertiya riskini aşağı salan sosial-siyasi və iqtisadi sabitlik;
- Xarici investorların stimullaşdırılması mövqeyindən gömrük güzəştlərinin tətbiqi;
- Milli valyutanın dönərliliyi;

Bu şərtləri hər zaman, həm də imkanlar baxımından yerinə yetirmək olduqca çətindir. Hökumət üçün qısa müddətli vəzifələrə - büdcə kəsirinin aradan qaldırılması və ödəmə balansının tənzimlənməsi, inflyasiya ilə mübarizə və milli valyutanın məzənnəsinin sabit saxlanması, sosial problemlər və sairə tədbirlərə zidd olması səbəbindən bu şərtlərin yerinə yetirilməsi, ümumiyyətlə, çətin olur.

Ona görə də, göstərilən amillər və digər ikinci dərəcəli problemlərin mövcudluğu investisiya cəlb edilməsinin digər formasının, azad iqtisadi zonaların meydana çıxmasına səbəb olur.

Belə bir yanlış mövqe ilə razılaşmaq olmaz ki, dünyada azad iqtisadi zonalar yalnız iqtisadi cəhətdən geri qalmış ölkələrdə yaradılır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, sənayecə inkişaf etmiş ölkələr, o

cümlədən ABŞ, İngiltərə və sairə xarici investisiyaların cəlb olunmasının bu formasından uğurla istifadə edirlər.

Hal-hazırda müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərən azad iqtisadi zonaların kompleks təhlili nəticəsində onların respublikamız üçün verə biləcəyi səmərəni isə aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

- Topdansatış qiymətlərin aşağı olması, digər regional bazarlardan mal axınının həmin zonaya istiqamətlənməsinə şərait yaradır;
- Zonada bank sisteminin fəaliyyət sərbəstliyinin yüksəkliyi daha çox dönərli valyuta cəlb edilməsinə imkan verir;
- Əcnəbi ölkələrin şirkətləri üçün güzəştli şərtlərin mövcudluğu onlar üçün daha cəlbedici effekt yaradır;
- Vergi tariflərinin aşağı səviyyədə olması və ucuz işçi qüvvəsi istehsalın səmərəliliyini yüksəldir;
- Azad iqtisadi zona milli valyutanın ən azı region çərçivəsində dönərli olmasına şərait yarada bilər;
- Azad iqtisadi zona nəqliyyat-kommunikasiya sisteminin (ayrı-ayrı regionların) birləşdirilməsi və respublikanın bu sferada daha çox sərbəst fəaliyyətinin təminatçısı ola bilər;
- Dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya proseslərinin sürətləndirilməsini respublikanın beynəlxalq əmək bölgüsündə əlverişli mövqe tutmasına gətirib çıxara bilər;

Beləliklə azad iqtisadi zonaların yaradılması nisbətən qısa müddət ərzində Azərbaycanın elə bir nəqliyyat, ticarət, sənaye mərkəzinə çevrilməsinə köməklik edə bilər ki, öz növbəsində isə bu mərkəz regional bazarlar arasında özünəməxsus körpü rolunu oynamaqla dünya iqtisadiyyatı ilə maksimum birləşmiş olar.

Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin digər mühüm problemi ayrı-ayrı ölkələrdə, eləcə də regional və subregional səviyyələrdə xarici ticarət münasibətlərinin səmərəli təşkilindən ibarətdir. Belə ki, xarici ticarət təkcə mal və xidmətləri (turizm, nəqliyyat və sairə) əhatə etmir. O eyni zamanda valyuta-kredit münasibətlərini, eləcə də beynəlxalq texnologiya bazarına ("nou hau", lisenziya, patent, injiniriq və sairə) çıxışın əsas vəsaitidir. Şübhə yoxdur ki, bütün mövqelər üzrə xarici bazarlardan birbaşa asılılıq şəraitində xarici ticarət əlaqələrinin beynəlxalq səviyyədə tənzimlənməsi respublikanın mənafeələrinə təsir göstərən amillərdən biridir. Bu baxımdan beynəlxalq ticarət əməliyyatlarını bu və ya digər səviyyədə tənzimləyən Vyana və Haaqa konvensiyalarına, ÜTT-ə qoşulmaq, YUNKTAD-da aktiv fəaliyyət göstərmək üçün vacib problemləri sırasına aid edilməlidir. Digər tərəfdən respublikanın xarici ticarət siyasəti ikiqütblü müstəvi üzərində qurulmaqla balanslaşdırıcı mahiyyətə malik olmalıdır.

Başqa sözlə, mallar üzrə xarici ticarət dövryyəsi özünün çeşid-keyfiyyət strukturu və mənşəyi etibarlı ilə həm ixrac potensialının sabit templərlə artımında, həm də idxalın iqtisadi səmərəliliyinə əsaslanmalı və xarici asılılıq səviyyəsini aşağı salmalıdır.

Azərbaycanın xarici iqtisadi əməkdaşlığının inkişaf istiqamətlərindən biri də regional iqtisadi inteqrasiya qruplaşmalarında iştirak etməsidir. Əlbəttə, bu istiqamətdə aparılan siyasət ölkənin milli-iqtisadi mənafeələrinə cavab verən və iqtisadi inkişaf səviyyəsinə uyğun gələn formada aparılmalıdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan artıq bir sıra regional iqtisadi qruplaşmalarda (Müstəqil Dövlətlər Birliyi, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Qara Dəniz Hövzəsi Ölkələrinin İqtisadi Əməkdaşlıq Şurası və sairə) iştirak edir.

Sabiq SSRİ məkanını əhatə edən (Baltikyanı respublikalar istisna olmaqla) MDB çərçivəsində dövlətlərarası ittifaqın yaradılması üzrə üzv-ölkələrin aktiv fəaliyyətlərinə baxmayaraq çoxtərəfli əməkdaşlıq üzrə real tərəqqi əldə olunmamışdır. Sərhədlərin birgə mühafizəsi (sırf siyasi məsələ) konsepsiyasının qəbul edilməsi, gömrük ittifaqının və bütövlükdə inteqrasiya prosesinin səmərəliliyi kimi məsələlər hələ də böyük şübhə doğurur. MDB çərçivəsində gedən inteqrasiya prosesinin dolğun xarakter ala bilməməsinə aşağıdakı amillərlə izah olunur:

- Siyasi yanaşmanın müasir gerçəkliyə zidd olması (Rusiya Federasiyası sabiq SSRİ siyasi-iqtisadi məkanında mövqeyini qoruyub saxlamağa və möhkəmləndirməyə çalışır);
- Ümumi iqtisadi vəziyyətin pisləşməsi və blokdaxili inkişafda qeyri-bərabərliyin daha da güclənməsi;
- Tədiyyə problemləri və valyuta münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi zəruriliyi;

• Müstəqil Dövlətlər Birliyinə daxil olan respublikalarda qiymətlərin əmələ gəlməsi sisteminin müxtəlifliyi;

- Fövqəladə inhisar hökmranlığının nəticələri (məsələn, Moldova tökmə maşınların 99%-ni, Belarusiya polistrolun 90%-ni istehsal edir və sairə);

Fikrimizcə, MDB çərçivəsində real inteqrasiya prosesinin səbəblərini Ə.Bayramov düzgün qiymətləndirmişdir. Lakin, bununla belə onu da qeyd etmək lazımdır ki, MDB-yə üzv olan ölkələrlə, xüsusilə də Rusiya ilə Azərbaycanın qarşılıqlı iqtisadi əlaqələri genişlənilir, inkişaf edir.

Bir məsələ də aydındır ki, milli-siyasi maraqlar istehsal amillərinin yerləşdirilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmək iqtidarındadır. Bu da, öz növbəsində blokdaxili ölkələr arasında uçuşun getdikcə dərinləşməsinə səbəb olur. Buna görə də, "...Əsl iqtisadi inteqrasiya formal olaraq azad rəqabətə deyil, şansların bərabərliyinə əsaslanmalıdır" hansı ki, həmin bu vəziyyətin formalaşması da öz-özlüyündə dövlət müdaxiləsindən birbaşa asılılıqdadır.

Söhbət hər şeydən əvvəl inteqrasiya prosesinin bütün subyektlərinin arasında (dövlət, ayrı-ayrı firmalar, inhisarlar və sairə) optimal uyğunluğa nail olmaqdan gedir. Daha konkret ifadə etsək, prosesdə dövlətin rolu iki aspektdən nəzərdən keçirilməlidir:

- İnzibati-siyasi aparat kimi;
- Sahibkar kimi;

Deməli, milli iqtisadiyyatın aparıcı sahələri istisna olmaqla, digər fəaliyyət sferaları sırf bazar mexanizminə əsaslanmalı və həmin prosesdə dövlət müəssisələri-yalnız iqtisadi metodlarla özəl sektorun subyektləri ilə rəqabətə girməli və inteqrasiya prosesində ümummilli mənafe baxımından tarazlığa nail olmalıdırlar.

Beləliklə, müasir gerçəklik respublikamızın inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi real məzmunlu inteqrasiya prosesinə qoşulmasının təmin edir. Bununla belə, regional iqtisadi əməkdaşlığın ilkin inkişaf mərhələlərinə uyğun gələn iqtisadi inteqrasiya səviyyələrində ölkəmizin iştirakı onun milli iqtisadi mənafeələrinə uyğun gələn hal kimi qiymətləndirilməli və regional iqtisadi inteqrasiya prosesində ilk əvvəl strateji bazar seçimi baxımından öz yerini müəyyənləşdirməlidir. Məsələn, aqrobiznes sahəsinin məhsullarının MDB bazar məkanında maneəsiz hərəkətinə nail olmaq üçün bu ölkələrlə imzalanmış və yaxud imzalanacaq gömrük ittifaqlarına real məzmunun gətirilməsi ölkənin milli gəlirinin artmasına olduqca müsbət təsir göstərmiş olardı.

Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əməkdaşlığının mühüm istiqamətlərindən biri də birgə müəssisələrin yaradılmasıdır. Ölkənin mövcud vəziyyəti baxımından onlar aşağıdakı problemlərin həllində əhəmiyyətli rol oynamalıdırlar:

- İstehsalın səmərəliliyinin və texnologiyasının səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- İqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi; Bunun üçün ilik növbədə birgə müəssisələr ən yeni elmtutumlu sahələrdə (elektronika, robot texnikası və sairə) yaradılmalı, bu sahənin maddi-texniki bazası təkmilləşdirilməli, əhaliyə ticarət və məişət xidmətinin inkişafı üçün zəruri tədbirlər həyata keçirilməlidir;

• Birgə müəssisələrin elmlə istehsalatı əlaqələndirən vasitələrdən biri olduğunu obyektivliyinin həmişə diqqət mərkəzində saxlanması;

• Respublikanın ixrac potensialını və idxalını əvəz edən istehsalat sahələrinin inkişaf etdirilməsi;

• Qabaqcıl texnologiya və avadanlıqlar, "nou-xau", istehsalat fəaliyyətini idarə etmək sahəsindəki təcrübə və sairə üzrə bircə sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi;

Respublikanın xarici iqtisadi əməkdaşlığının regional səviyyəsindən çıxış etməklə birgə sahibkarlığın müxtəlif formaları, xüsusilə regional istehsalat, müəssisə yaxud komplekslərin yaradılmasında bir sıra çətinliklərə xüsusi fikir vermək məqsədəuyğun olardı.

Regional səviyyədə birgə müəssisələrin təşkili, hər şeydən əvvəl milli iqtisadi mənafeələr, regional ümumilik və milli müstəqillik problemlərinin ziddiyyətli vəhdətinin dərk olunmasına əsaslanmalıdır. Eləcə də, real bazar prinsipləri və dövlət müdaxiləsinin optimal nisbətərinə nail olunması, o cümlədən xarici kapitalın fəaliyyət rejiminin formalaşması müxtəlifliyi mütləq nəzərə alınmalıdır.

Regional iqtisadi əməkdaşlığa (xüsusilə inteqrasiya qruplaşması çərçivəsində) dövlət müdaxiləsinin mümkün sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində, zənnimizcə, müasir sənayenin mühüm strateji sferaları istisna olmaqla, yerdə qalan sahələrin sərbəst fəaliyyətinin təmin etmək məqsədə müvafiq olardı.

Bu fikri inkişaf etdirərək, belə bir qənaətə gəlmək olar ki, dövlətlər arası (inteqrasiya bloku çərçivəsində) tənzimlənmənin əsas forması kimi çoxmillətli kompaniyaların yaradılması və inkişafı baxımından regional səviyyədə investisiyaların stimullaşdırılması çıxış edə bilər.

Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi məlumata əsasən birgə müəssisələrin sayı 1997-ci ildə 493, 1998-ci ildə 644, 1999-cu ildə 801, 2000-ci ildə 875, 2001-ci ildə isə 922 təsərrüfat subyekti təşkil etmişdir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikası xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişaf istiqamətləri ümumiləşdirmə mövqeyindən yanaşdıqda aşağıdakı kimi səciyyələnir:

- 90-cı illərin ortalarına kimi iqtisadiyyatımıza cəlb olunan xarici investisiya ölkəmizin investisiya tələbatının ödənilməsinin çox cüzi bir hissəsini təşkil edirdi ki, bunun da 70-80%-ni beynəlxalq kreditlər təşkil etmişdir.

- 90-cı illərin ortalarından başlayaraq ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunan xarici investisiyaların ümumi həcmi dəfələrlə artmışdır. Xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunmasında birbaşa investisiyaların xüsusi çəkisi artmış, beynəlxalq kreditlərin xüsusi çəkisi isə azalmışdır. Birbaşa investisiyaların əksər hissəsi neft sektoruna yönəldilmişdir. Bununla belə son illər qeyri-neft sektoruna yönələn birbaşa xarici investisiyaların da xüsusi çəkisi dinamik şəkildə artmaqdadır;

- Azad iqtisadi zonaların yaradılması nisbətən qısa bir müddətdə milli iqtisadiyyatımız üçün yüksək səmərə verə bilər. Ona görə də bu istiqamətdə xarici iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi məqsədyönlü hesab edilməlidir;

- Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin digər mühüm istiqamətlərindən biri də ayrı-ayrı ölkələrlə, eləcə də regional və subregional səviyyədə xarici ticarət münasibətlərinin səmərəli təşkili və regional iqtisadi inteqrasiya qruplaşmalarının ilkin inkişaf mərhələlərində iştirak etməsindən ibarətdir;

- Nəhayət, qarışıq müəssisələrin yaradılması ölkəmizdə dinamik çəkildə genişlənir və inkişaf edir. Bu hal ölkəmizin iqtisadi həyatında müsbət hal kimi qiymətləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Gənciyev Gəncəli. Transmilli korporasiyalar. Bakı-2007.
2. Rəsulov R. Transmilli korporasiyalar. Bakı-2007.
3. Azərbaycan Respublikası İnkişaf Nazirliyinin saytı - economy.gov.az.

РОЛЬ ИНВЕСТИЦИЙ В ЭКОНОМИКЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

G.V. Sattarova

В статье исследованы разные международные правила, а также необходимость привлечения инвестиций в Азербайджанской республике. Были показаны свободные экономические зоны, которые дали бы преимущество, были отмечены важные направления экономического сотрудничества между Азербайджанской Республикой, исследована роль иностранных инвестиций в нашей экономике.

THE ROLE OF INVESTMENTS IN THE ECONOMY OF AZERBAIJAN

G.V. Sattarova

In the article it was investigated different rules applied in the sphere of the investment in the world, the significance of the implication in the investments to the republic of Azerbaijan. Besides, it was presented importance of free economic zones which can give contributions to our republic, it was also remarked the main directions of the foreign economic cooperation in the republic of Azerbaijan, the number of the roles of foreign investments in our country was increased

LİZİNQ MÜNASİBƏTLƏRİNİN FORMALAŞMASININ DÜNYA TƏCRÜBƏSİ

E.F.Əsədov

Milli Aviasiya Akademiyası

Məqalədə müəllif lizinq münasibətlərinin dünya ölkələrinə təsirinin müxtəlif aspektləri haqqında qısa şərh vermiş inkişaf etmiş ölkələrin lizinq bazarlarının formalaşmasında rolundan bəhs etmişdir. Dünya ölkələrində lizinq münasibətlərinin tənzimlənməsi haqqında məlumat verilmişdir.

Azərbaycanda lizinqin inkişafı xarici ölkələrdə, xüsusilə də inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrində lizinq fəaliyyətinin təşkilinin forma və metodlarının hərtərəfli təhlilini tələb edir.

Dünya təcrübəsi sübut edir ki, son illər lizinq əməliyyatları əksər ölkələrdə iqtisadiyyatın stabiləşdirilməsinin və inkişafının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Onlarda lizinq həcmnin artım tempi maşın və avadanlıq istehsalına xüsusi kapital qoyuluşunun artım tempini xeyli ötüb keçir. Lizinq həm daxili, həm də xarici bazarlarda məhsulların satışı zamanı geniş istifadə olunur. Hər il dünyada lizinq formasında yeni avadanlıq, maşın və mexanizmlərlə maliyyələşməyə 400 mlrd. ABŞ dollarından çox məbləğ yönəldilir ki, bu da birbaşa xarici investisiyaların həcminə bərabərdir. Avtomobil, mülki təyyarə və dəniz gəmilərindən başqa, beynəlxalq lizinqin predmetləri çox vaxt inşaat avadanlığı, hesablama texnikası, dəzgah və avadanlıq olur.

Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə investisiyanın 25-30 faizi lizinq əməliyyatlarının payına düşür, yeni növ məhsulların 80 faizə qədər icarəyə götürülmüş avadanlıqlarda istehsal olunur (cədvəl 1.1)

XX əsrin sonlarında maşın və avadanlığa investisiyanın ümumi məbləğində lizinqin xüsusi çəkisi

Cədvəl 1

Ölkələr	Lizinqin xüsusi çəkisi, %-lə
1. Almaniya, Fransa, İsveç, İspaniya	12-17
2. İtaliya, Hollandiya	12-14
3. Avstraliya, Danimarka, Norveç, Yaponiya	8-10
4. ABŞ	25-30

Lizinq xidmətlərinin müasir dünya bazarı əsasən ABŞ, Qərbi Avropa və Yaponiyada cəmlənmişdir ki, onların da payına dünyada lizinq sövdələşmələri həcmnin təxminən 93 faizi düşür. Honkonq, İndoneziya, Tayvan, Sinqapur və xüsusilə də Cənubi Koreyada lizinqin dinamik inkişafı müşayiət olunur. Cənubi Koreya dünya təsnifatında beşinci yerə çıxmışdır.

Qloballaşma şəraitində dünyanın müxtəlif ölkələrində lizinq qanunvericiliyi köklü fərqlərə malikdir. Belə ki, kontraktın sonunda avadanlıq alışı opsiyonlu lizinqin fransız modeli İngiltərədə lizinq sövdələşməsi deyil, icarə – satışı sövdələşməsi hesab edilir. ABŞ-da da opsiyon lizinqin mütləq şərti sayılmır. Lizinq zamanı alış opsiyonunun rolu ümumilikdə birbaşa əks qiymətləndirmələrə malikdir. Məsələn, Belçika, Fransız və İtaliya qanunvericilikləri alış opsiyonuna lizinq müqaviləsinin mütləq elementlərindən biri kimi baxır. Lizinqləşdirilən əmlakın mühasibat uçotu qaydalarında da vahidlik yoxdur. Mühasibat uçotunun ingilis-sakson sistemi lizinq obyektinin icarədarın balansında əks olunmasını nəzərdə tutur, Fransada və bir sıra digər ölkələrdə mövcud normalara görə isə, o, lizinq şirkətinin balansında nəzərə alınır.

Dünya təcrübəsində indiyə qədər lizinq anlayışının özünün hətta vahid şərhinə rast gəlinmir. Lakin bu, yalnız lizinq əməliyyatlarının (Fransada kredit-icarə, Belçikada maliyyə icarəsi və s.) izahı üçün müxtəlif terminlərin istifadəsi ilə bağlı deyildir. Əslində bunu hüquqi və iqtisadi xüsusiyyətlərlə əlaqələndirmək lazımdır. Belə ki, ölkələrin çoxunda, o cümlədən də ABŞ-da lizinq sövdələşmələrini tənzimləyən xüsusi qanunvericilik yoxdur, lizinq müqaviləsindən meydana çıxan münasibətlər isə mülki və ticarət hüququnun ümumi müddələri ilə, vergi

qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Bu ölkələrdə başlıca rolu lizinq və məhkəmə təcrübəsi oynayır. Bəzi ölkələrdə, o cümlədən Fransa, Belçika və İspaniyada xüsusi lizinq qanunvericiliyi mövcuddur. Həmin ölkələrin normativ aktlarında lizinqin tərifli verilir, əlamətləri sadalanır, maliyyə lizinqi müqaviləsinin bağlanması haqqında şərtlər müəyyən edilir, lizinq verənin cavab verməli olduğu tələblər şərh olunur. Bundan başqa, lizinq müddəti və əmlakın normativ xidmət müddəti arasındakı nisbət, eləcə də lizinq verən, lizinq alan və əmlakın satıcısı arasındakı münasibətlər qanunvericiliklə tənzimlənir. Bununla belə, lizinqin xüsusi olaraq, hüquqi təminatının mövcudluğundan və yoxluğundan asılı olmayaraq maliyyə və operativ lizinqin mahiyyətinin iqtisadi və hüquqi anlayışları mühasibat uçotunun istifadə olunan metodlarına nisbətən öndə dururlar.

Xarici ölkələrdə lizinq münasibətlərinin tənzimlənməsi təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi onların hüquqi təminatının üç səviyyəsini ayırmağa imkan verir:

- lizinq sövdələşmələrini tənzimləyən xüsusi qruplara malik ölkələr (Fransa, Belçika, İtaliya və s.);

- xüsusi qanunvericilik aktlarına malik ölkələr (İngiltərə, Avstraliya);

- xüsusi qanunlara və qanunvericilik aktlarına malik olmayan ölkələr (ABŞ, Almaniya).

Birinci qrup ölkələrin xüsusi qanunlarında lizinq zamanı meydana çıxan üçtərəfli münasibətlərin bütün kompleksinin tənzimlənməsi cəhdi bir çox vacib məsələlərin müfəssəl surətdə nizama salınmasının yoxluğu ilə uzlaşdırılır. Bu aktlara uyğun olaraq lizinq müqaviləsində üçtərəfli əsasda mütləq göstərilir ki, avadanlıq növbəti dəfə icarəyə verilməsi məqsədilə əldə edilir və o, yalnız istehsal məqsədləri üçün istifadə oluna bilər, eləcə də alış hüququ haqqında şərtlərə və müqavilə müddətinin qurtarmasından sonra avadanlığın əldə edildiyi qiymətə məhdudiyyətlər qoyulur. Bununla yanaşı, həmin ölkələrdə risk və məsuliyyətin meydana çıxması məsələləri mülki və ticarət hüququnun ümumi normaları ilə həll edilir.

İkinci qrup ölkələrdə lizinqin hüquqi tənzimlənməsi iki prinsipdən irəli gəlməklə - müvəqqəti istifadəyə verilmiş əmlakın dəyərindən asılı olmaqla və lizinq müqaviləsi subyektlərindən asılı olmaqla həyata keçirilir. Məsələn, İngiltərənin qanunvericilik təcrübəsində lizinq obyektinin dəyəri 2000 funt sterlinqi keçmədiyi və istifadəçinin isə hüquqi şəxs sayıldığı şəraitdə 1965-ci ildə qəbul edilmiş icarə-satış haqqında Qanunun normaları tətbiq olunur.

Üçüncü qrup ölkələr üçün lizinqin inkişafına xüsusi qanunvericiliyin yoxluğu maneçilik törətmir. Bu onunla izah olunur ki, yaxın vaxtlara kimi ABŞ-da lizinqə müraciət edilməsinin başlıca sövqədicisi motivi amortizasiyalı vergi güzəştləri sayılırdı. Onlar isə öz növbəsində vergitutma məsələləri üzrə qanunvericilik aktlarında nizama salınırdı. Bu qrup ölkələrdə lizinq sövdələşmələrinə rəğmən, həm də mülki və ticarət hüququnun ümumi müddəaları geniş istifadə edilir.

Lizinq münasibətlərinin subyektləri haqqında məsələ də bir çox ölkələrdə müxtəlif cür həll edilir. Məsələn, Fransada lizinq sövdələşmələrini banklar və onunla əlaqədar olan ixtisaslaşdırılmış maliyyə təşkilatları həyata keçirə bildiyi halda, ABŞ-da kommersiya banklarına maliyyə xidmətlərinin müəyyən növlərini yerinə yetirmək qadağan edilir. Lizinq şirkətləri bir qayda olaraq banklardan təcrid edilmişdir. Belçikada lizinqlə yalnız İqtisadiyyat Nazirliyinin xüsusi icazəsini almış təşkilatlar məşğul ola bilər. İtaliyada lizinq verən müəyyən həcmdə kapitala malik olmalıdır. ABŞ-da lizinq şirkətlərinin 4 növü geniş yayılmışdır:

- banklar və ya onların şöbələri;

- istehsalçı firmaların texnika lizinqi üzrə ixtisaslaşdırılmış bölmələri;

- müstəqil lizinq firmaları;

- digər təşkilatlar (sığorta, broker, investisiya və s.).

Bankların lizinq biznesi sferasına fəal tətbiqi aşağıdakı bir sıra şərtlərlə müəyyən edilir:

- praktiki olaraq bütün ölkələrdə banklara əmlakın lizinqə verilməsinə, yəni bilavasitə icarədar rolunda çıxış etməsinə icazə vermişdir. Nəticədə keçən əsrin 60-70-ci illərində şirkətlərdə likvid vəsaitlərin kəskin çatışmazlığı yarandıqda banklar bu hüquqdan istifadədən yararlandılar və avadanlığı lizinqə verməyə başladılar;

- bir sıra ölkələrdə qanunvericilik banklara eyni bir borc alana onların nizamnamə kapitalının 10 faizini keçməyən həcmdə kredit verilməsini qadağan etdiyi halda lizinq üçün oxşar məhdudiyyətlər tətbiq edilmir;

- lizinq əməliyyatları formaca kreditləşmə variantları, bəzi hallarda isə onların əsas məzmunu maliyyələşdirmə kimi çıxış etdiyindən banklar lizinq layihələrinin təşkili və yerinə yetirilməsi üzrə zəruri iştirakçılara çevrilirlər. Bu gün artıq heç bir kifayət qədər iri əməliyyat bankların bilavasitə iştirakı olmadan keçinə bilmir.

ABŞ-da lizinqin sürətli inkişafının əsas səbələrindən biri vergi güzəştləri sayılır. Bu isə sürətli amortizasiyadan və investisiyalı vergi güzəştdən ibarətdir (yeni investisiyaların dəyərinin 10 faizə qədər vergi məbləğindən tutulur). Məsələn, avadanlığın alınması üzrə məsrəflər 100 min dollar, investisiya güzəşti 10 faiz olarsa, büdcə məbləğindən 10 min dollar çıxılır. Lakin vergi güzəştləri yalnız o halda meydana çıxdı ki, müqavilə ABŞ-ın Maliyyə Nazirliyinin daxili gəlirlər idarəsinin icarə üçün müəyyən etdiyi aşağıdakı qaydalara-uyğun gəldi:

- lizinqin davamlılığı 30 ildən aşağı olmalıdır;

- lizinq müddətinin sonunda obyekt öz ilkin dəyərinin 20 faizdən az olmyan qalıq dəyərində malik olmalıdır;

- lizinq dövrü avadanlığın xidmət müddətinin 75 faizini ötməməlidir;

- lizinq verən tərəfindən lizinq obyektinə minimal sərmayə onun dəyərinin 20 faizindən az olmamalıdır;

- bəzi yaxşılaşdırmalardan başqa lizinq alan lizinq obyektinə sərmayə qoymamalıdır;

- lizinq ödəmələr qrafikini nəzərdə tutmamalıdır, çünki onlar başlanğıcda böyük, sonra isə kiçik ola bilər;

- lizinq verən vergi güzəştlərindən asılı olmayaraq lizinq üzrə mənfəətin alınmasını nəzərdə tutmalıdır;

- lizinqin uzadılması imkanı avadanlığın normal bazar dəyərini nəzərdə tutmamalıdır.

ABŞ-da avtomobil nəqliyyatı vasitələrinin lizinqi daha geniş yayılmışdır ki, o da açıq və bağlı formalarda həyata keçirilir.

Belçikada lizinqin həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- əmlak icarədar tərəfindən yalnız peşəkarlıq məqsədləri üçün istifadə olunmalıdır;

- əmlak icarədar tərəfindən onun növbəti lizinqi məqsədilə əldə olunmalı

və gələcək icarədarın tələblərinə uyğun gəlməlidir;

- lizinqin müddəti əmlakın istismar müddətindən yuxarı olmamalıdır;

- icarə haqqının elə bir ölçüsü müəyyən edilir ki, bu icarədarı icarəyə götürülən əmlakın xərclərini müqavilənin fəaliyyət müddəti ərzində ödəməyə imkan verir;

- müqavilədə əmlakın qalıq dəyərində müvafiq qiymətlə lizinqin qurtarması onunla icarəyə götürülən əmlakın mülkiyyətçi kimi icarədarı hüquq verilməsi nəzərdə tutulmalıdır.

İngiltərədə kontrakt o zaman lizinq sövdələşməsi sayılır ki, aşağıdakı şərtlər yerinə yetirilmiş olsun:

- o, əmlakın istismar müddətinin 75 faizdən az olmayan müddətə bağlanır;

- burada əmlakın dəyərinin kontraktın fəaliyyət müddəti ərzində tam ödənilməsi nəzərdə tutulur.

Avstriyada lizinqin həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- lizinq müqaviləsinin əsas müddəti əmlakın iqtisadi xidmət müddətinin 40-80 faizinə bərabər olur;

- alış opsiyonunun dəyəri opsiyonun reallaşma anına əmlakın dəyərində uyğun gəlməlidir;

- lizinq müqaviləsinin davam etmə müddətində dövrü ödəmələr nominal olmalıdır;

- əgər lizinq müqaviləsinin predmeti yalnız istifadəsi üçün zəruri olan xüsusi əmlak sayılırsa, onda belə əmlakın iqtisadi mülkiyyətçisi istifadəçi sayılır.

Böyük Britaniyada lizinq yalnız 1970-ci ildən sonra, yəni vergi güzəştlərinin tətbiqindən sonra güclü inkişaf etməyə başladı. Şirkətlər vergi tutulan mənfəətdən həmin ildə 100 faiz investisiya ayıra bildilər. Bu güzəştlər yalnız böyük gəlirə malik şirkətlər üçün əhəmiyyətli idi, lakin həm də dolay yolla icarədarlar üçün əlverişli idi. Şirkətlər vergi güzəştlərindən yalnız hesabat ilinin sonunda istifadə edə bildilər. Şirkət əgər ilin əvvəlində investisiya qoyurdusa,

onda o bu güzəştlərdən səmərə alınana qədər müəyyən vaxt gözləməli olurdu. Lakin əgər şirkət avadanlığı lizinq şirkətinə satırdısa və sonra onu icarəyə götürürdüsə, onda dolaylı gəlirlər daha sürətlə əldə edilməlidir. Ona görə də lizinq şirkətləri maliyyə ilinin müxtəlif vaxtlarında filiallar açırlar. Vergi investisiya güzəştli əvəzsiz olurdu, onlar icarə ödəmələrinə vergilər vasitəsilə geri qaytarılırdı. Lakin o, əmlakın dəyərinin 52 faizə bərabər olan faizsiz ssudanı təmsil edirdi ki, bu da icarədar üçün lizinqin dəyərində əks olunurdu. 1984-cü ildə hökumət elan etdi ki, korporativ vergi 1986-cı ilin aprelində 52 faizdən 35 faizə endiriləcək, birinci ilin 100 faizli güzəşti 25 faizli regressiv güzəştə əvəz olunacaq. Dəyişiklik tədricən baş verdi

ƏDƏBİYYAT

1. M.Q.Ağamalıyev, M.M.Məmmədrzayev. Kommersiya Fəaliyyətinin təşkili. Bakı-2004.
2. İ.Ə.Feyzullabəyli, E.İ.İbişov, H.A.İsrafilov. Beynəlxalq ticarət işi. Bakı-2001.
3. X.M.Yahudov. Müəssisənin iqtisadiyyatı. Bakı-2002.
4. A.V.Abbasov. Biznesin əsasları. Bakı-2005.
5. M. Bağırov. Banklar və bank əməliyyatları. Bakı-2003.
6. Tağıyev və başqaları. Maliyyə, pul tədavülü və kredit. Bakı-1999.
7. R.A.Bəşirov. Bank işi. Bakı-2007.
8. Герчикова И.Н. Международное коммерческое дело. Москва-2003.
9. Авдокушин Е.Ф. Международные экономические отношения. Москва-2001.

ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЗИНГОВЫХ ОТНОШЕНИЙ В МИРОВОЙ ПРАКТИКЕ

Э.Ф. Асадов

В этой статье автор комментирует различные аспекты влияния лизинговых отношений и лизинговых рынков в странах мира. Предоставляет информацию о регулировании лизинговых отношений в мире.

THE FORMATION OF LEASING RELATIONS IN THE WORLD EXPERIENCE

E.F.Esedov

In this article the author comments about various aspects of the impact of leasing relations in countries of the world have had a role in the formation of the developed countries and leasing markets. Provides information about the regulation of leasing relations in the world.

Diqqət!

Hörmətli oxucular!

«Elmi Məcmuələr» jurnalına abunə yazılmaq və ya ayrı-ayrı nömrələrini almaq istəyirsinizsə redaksiyamıza müraciət edin.

Ünvanımız: AZ 1045 Bakı ş. 25-ci km

Milli Aviasiya Akademiyası.

Tel: 497-26-00, əlavə 21-85.

E-mail hasanov@naa.edu.az

ALICILIQ QABLIYYƏTİ PARİTETİ VƏ NİSBİ QIYMƏTLƏR SƏVIYYƏSİ

S.H. Pürhani, M.T. Səfərov

Milli Aviasiya Akademiyası

Bu məqalədə müəllif Alıcılıq Qabliyyəti paritetinin ümumi məzmunu haqqında qısa məlumat vermiş və Alıcılıq Qabliyyəti Paritetinin valyuta kursuna və nisbi qiymətlər səviyyəsinə təsirini interpretasiya etmişdir.

İstər real və istərsə də nominal valyuta kursunun dinamikası və habelə onların tarazlıq qiymətinin kriteriyası valyuta kursunun müəyyən edilməsinə nəzəriyyələrinin tədqiqatının predmentini təşkil edir.

Qeyd edək ki, hal-hazırda Real Valyuta Kursunun (RVK) və onun tarazlıq qiymətini birmənalı şəkildə izah edən vahid bir nəzəriyyə, model yoxdur. Mövcud olan bütün valyuta kursu nəzəriyyələri praktiki olaraq RVK-nun tarazlıq qiyməti kimi müəyyən edilir və faktiki RVK-nun onun tarazlıq qiymətindən kanarlaşmasına hansı amillər təsir edir suallarına cavab verir.

Müasir Amerikan iqtisadçısı Menkyu N.Q alıcılıq qabliyyətinin pariteti nəzəriyyəsinə (AQP) mübadilə kursunun formalaşmasının ilk nəzəriyyəsi adlandırmışdır.

Alıcılıq qabliyyətinin pariteti eyni (vahid) qiymət qanunu adlanan prinsipə əsaslanır. Bu prinsipə əsasən beynəlxalq ticarət obyektinə daxil olan hər hansı eyni bir əmtəə müxtəlif bazarlarda həddən artıq fərqli qiymətlərə satıla bilməz. Başqa sözlə desək, uzunmüddətli perspektivdə eyni adlı əmtəələrin vergi, tarif rüsumlarından təmizlənmiş qiymətləri bütün bazarlarda eyni olmalıdır.

AQP konsepsiyasına əsasən uzunmüddətli perspektivdə real valyuta kursları dəyişməz qalmalıdır. Buna görə də nominal valyuta kursu müxtəlif ölkələrdə qiymətlərin səviyyəsinin dinamikasındakı fərqləri kompensasiya etmək üçün həmişə zəruri olan qədər dəyişməlidir. Bunu riyazi yolla sübut etmək olar.

Tutaq ki, ABŞ-da müəyyən bir əmtəənin qiymət səviyyəsi P_f - dir. Onda 1 dollara ABŞ-da həmin əmtəədən $(1/P_f)$ qədər almaq olar. Azərbaycanda 1 dollara E vahid milli valyutaya dəyişdirilir və onun alıcılıq qabliyyəti (E/P_d) - yə bərabərdir. Hər iki ölkədə dolların alıcılıq qabliyyətinin eyni olması üçün aşağıdakı bərabərlik ödənilməlidir.

$$1 = E \cdot \frac{P_f}{P_d} \quad (1.1)$$

Sonuncu tənlikdən göründüyü kimi, bərabərliyin sol hissəsi sabitdir (vahidə bərabərdir). Sağ hissəsi isə real valyuta kursunu ifadə edir. Yəni, $R=1$

Beləliklə, əgər dolların alıcılıq qabliyyəti ABŞ-da və Azərbaycanda sabit qalırsa, deməli real mübadilə kursu dəyişmir. Bu nəzəriyyədən çıxan ən mühüm nəticə ondan ibarətdir ki, nominal mübadilə kursu hər iki ölkədə qiymətlərin səviyyəsinin dəyişməsindən asılıdır:

$$E_{d/f} = \frac{P_d}{P_f} \quad (1.2)$$

Sonuncu bərabərlik, Britaniya kotirovka sistemi üzrə nominal valyuta kursunu əks etdirir ($1 \text{ AZN} = 1,28 \text{ USD}$) və eyni bir əmtəənin xaricdə və ölkə daxilində qiymətinin nisbətində bərabərdir.

Əgər nominal valyuta kursu ölkə daxilində və xarici ölkədə (məsələn ABŞ-da) inflyasiyanın səviyyələri arasındakı fərqə müvafiq olaraq dəyişirsə, onda RVK-nın (real valyuta kursu) səviyyəsi sabit qalmalıdır. Bu halda nominal valyuta kursu ilə nisbi qiymətlər bir-biri ilə kointeqrasiya əlaqəsində olurlar və AQP valyuta kursunun tarazlıq şərtinə müvafiq olur. Empirik tədqiqatlar da, AQP nəzəriyyəsinin göstərilən əsas müddəaları inkişaf etmiş ölkələrdə təsdiqini tapsa da, inkişaf etməkdə olan ölkələr üzrə özünü doğrultmamışdır.

Alıcılıq qabliyyətinin pariteti iki ölkənin valyutalarının alıcılıq qabliyyətinin nisbətindən alınan qiymətlə müəyyən edilir. AQP nəzəriyyəsinin müəllifi T. Kassel mütləq və nisbi AQP-ni bir-birindən fərqləndirmişdir. Mütləq AQP iki ölkə üzrə istehlak qiymətləri indeksinin nisbəti kimi hesablanır və həmin ölkələrin valyutalarının tarazlıq qiymətini müəyyən edir. Mütləq AQP əsasında valyuta kursu aşağıdakı kimi hesablanır:

$$E = \frac{P_d}{P_f} \quad (1.3)$$

Praktiki olaraq, ölkələr üzrə bütün əmtələrin qiymətlərinin səviyyəsini müəyyən etmək mümkün olmadığı üçün, eyni əmtələrdən ibarət istehlak səbəbindən istifadə edilir.

Empirik tədqiqatlarda mütləq AQP əsasında müəyyən edilən valyuta kursu özünü doğrultmadığına baxmayaraq, milli valyutanın möhkəmləndirilməsini təmin edən əsas amili müəyyən edir. İstər eyni qiymət qanunu və istərsə də mütləq AQP təkml rəqabət şərtini tələb edir ki, bu da müxtəlif ölkələr və hətta ölkələr üzrə bazarın müxtəlif valyuta kursu sistemləri tətbiq edildiyindən, ayrı-ayrı ölkələr üzrə əmtələrin qiymətləri (o cümlədən valyutaların mübadilə qiymətləri) obyektiv reallığı əks etdirmir. Buna görə də valyuta kursunun dəyişməsinə əsaslandırmaq üçün nisbi AQP nəzəriyyəsindən istifadə edilir. Praktiki cəhətdən nisbi AQP nəzəriyyəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu nəzəriyyəyə əsasən, iki ölkənin valyutalarının mübadilə kursu bu ölkələrdə qiymətlərin səviyyəsinin nisbi dəyişməsinə proporsional olaraq dəyişir və aşağıdakı kimi hesablanır.

$$E_{d/f}^1 = E_{d/f}^0 \cdot \frac{P_d^1/P_d^0}{P_f^1/P_f^0} \quad (1.4)$$

$P_d^1 (P_d^0)$ - hesabat (bazis) ilində ölkə daxilində qiymətlərin səviyyəsi

$P_f^1 (P_f^0)$ - hesabat (bazis) ilində xarici ölkədə qiymətlərin səviyyəsi

$E_{d/f}^1 (E_{d/f}^0)$ - hesabat (bazis) ilində valyuta kursu.

Bazis ilində valyuta kursu kimi, bu və ya digər ilin valyuta kursu qəbul edilə bilər. Lakin ideal halda bazis ilinin tarazlıq valyuta kursu kimi, valyuta kursunun sabit qaldığı ilin kursu götürülür. Qiymət indeksi kimi, istehlak qiymətləri indeksi və ÜDM-un defilyatorundan istifadə edilir. Kassel qeyd etmişdir ki, əgər valyutanın faktiki qiyməti onun AQP-dən aşağı olarsa, onda həmin valyutanı əldə edib, həmin ölkənin əmtələrlərini aldıqda xüsusi səmərə əldə etməyə imkan yaranır. Kassel valyuta kursunun faktiki qiymətlərinin onun AQP-dən kənarlaşmasını şərtləndirən üç amili xüsusi qeyd etmişdir;

- xarici ticarətə məhdudiyət;
- spekulyativ (alverçi) valyuta əməliyyatları;
- valyuta kursunun gözlənilən səviyyəsi;

AQP nəzəriyyəsinə əsasən RVK milli iqtisadiyyatın rəqabət qabliyyətini müəyyən edən ən mühüm kriteriyalardan biridir. Britaniya kotirovka sistemi üzrə RVK-nun bahalaşması (artması) ölkənin rəqabət qabliyyətinin aşağı düşməsi kimi səciyyələndirilir və bu aşağıdakı amillərlə şərtləndirilir;

- milli valyutanın nominal kursu artdıqda
- milli əmtələrin qiymətlərinin səviyyəsi artdıqda
- xarici ölkələrin əmtələrinin qiymətlərinin səviyyəsi azaldıqda.

Lakin RVK-nun artması ilə ölkənin rəqabət qabliyyətinin azalması arasında birbaşa qarşılıqlı əlaqə və asılılıq da empirik tədqiqatlarda öz təsdiqini həmişə tapmamışdır. Belə ki, real valyuta kursunun dinamikada tədqiqi göstəri ki, onun səviyyəsi dəyişir. AQP isə real valyuta kursunun dəyişməsinə əsaslanır. AQP-nin bu xüsusiyyətindən faktiki RVK-nun AQP əsasında hesablanmış valyuta kursundan kənarlaşmasından istifadə edərək, milli valyutanın real kursunun yüksək (çox) və ya aşağı (az) qiymətləndirilməsini müəyyən etmək olar.

Əgər faktiki RVK onun AQP əsasında hesablanmış kursundan çox olarsa, onda milli valyuta yüksək qiymətləndirilmişdir.

AQP əsasında müəyyən edilən RVK vahid (eyni) qiymət qanununda eyniadlı bir əmtənin müxtəlif bazarlardakı qiymətinin nisbətən, mütləq AQP nəzəriyyəsində eyni əmtələrdən ibarət olan istehlak səbətinin ölkələr üzrə qiymətlərinin səviyyəsinin nisbətinə, nisbi AQP nəzəriyyəsində isə ticari mallar üçün uzunmüddətli dövrdə qiymətlərin səviyyəsinin nisbəti dəyişməsinə əsasən hesablanır və üzən valyuta kursu sistemində özünü doğruldur.

Beləliklə, iki ölkədə qiymətlərin səviyyəsinin nisbəti ilə müəyyən edilən AQP-nə valyuta kursunu formalaşdırın ilk amil kimi baxmaq olar. Lakin, artıq qeyd etdiyimiz kimi, faktiki valyuta kursu AQP-dən kənarlaşır. Bu kənarlaşmaları şərtləndirən amillər hansılardır?

Bu amillərdən biri dövlətin pul siyasətidir. Ölkənin pul siyasəti öz əksini ölkə daxilində qiymətlərin səviyyəsinin dəyişməsinə tapır. Pul siyasətinin dəyişməsi, eyni zamanda nisbi qiymətlərin (ticari əmtələrin qiymətlərinin qeyri-ticari əmtələrin qiymətinə nisbəti) dəyişməsi ilə nəticələnir.

Xarici ölkədə pul təklifi artdıqda (ölkə daxilində pul təklifi sabit qaldıqda) milli valyutanın kursu artır, azaldıqda isə azalır.

Uzunmüddətli dövrdə isə pula olan tələb və təklifin dəyişməsinin valyuta kursuna təsiri ilk nöqtəyi-nəzərdən izah edilir;

1. Səmərəli gözləmələr nəzəriyyəsi. Bu nəzəriyyəyə əsasən pul təklifi artdıqda qiymətlərin səviyyəsi artır və pula olan tələb də artır. Pul təklifinin artması inflyasiya yaratdığından, əmtələrin qiymətlər artdığı kimi, xarici valyuta vahidinin mill valyuta ilə ifadə edilmiş qiyməti - Avropa sistemində valyuta kursu da artır (manat qiymətdən düşür). Pul təklifinin artımı uzunmüddətli və daima olduqda (Bu o deməkdir ki, milli bank pul təklifini artdıqdan sonra onu azaltmayacaq) iqtisadi aktiv əhali milli valyutanın qiymətinin səviyyəsinin azalacağını gözlədiyindən, xarici valyutada depozitlərdən gəlirlər artdığından, xarici valyutaya tələb artacaq. Eyni zamanda milli pul təklifi də artacaq. Nəticədə milli valyutanın kursu, qısamüddətli dövrə nisbətən daha çox ucuzlaşacaq. Pul təklifi artdıqda, faiz stavkası qısamüddətli dövrdə olduğu kimi, azalır, real gəlirlərin səviyyəsi isə dəyişir.

Beləliklə, səmərəli gözləmələr nəzəriyyəsinə əsasən, uzunmüddətli dövrdə pul təklifinin artımına proporsional olaraq mill valyutanın qiyməti azalır. Pul kütləsinin dəyişməsi qiymətlərin miqyasını dəyişdirir, lakin faiz stavkası və real istehsalın həcminə təsir etmir. Pul təklifinin dəyişməsinin real istehsalın həcminə təsir etməməyi pulun neytrallıq xassəsinə əsaslanır. D. Yum tərəfindən verilmiş klassik dixtomiyaya əsasən pulun kütləsi real dəyişənlərə təsir etmir.

2. Alıcılıq qabliyyətinin pariteti nöqtəyi nəzərdən pul təklifinin artımı qiymətlərin səviyyəsinin dəyişməsi ilə nəticələnir. Ölkə daxilində və xarici ölkədə qiymətlərin səviyyəsinin dəyişməsi, mütləq alıcılığın qabliyyətinin pariteti nəzəriyyəsinə əsasən, milli valyutanın kursunun dəyişməsinə şərtləndirir.

Aktivlər nöqtəyi nəzərindən ölkələr arasında pul axını iki komponentdən ibarətdir;

- cari əməliyyatlar hesabında öz əksini tapan idxal və ixrac üzrə ödənilənlər.
- aktivlərin strukturunun dəyişməsi komponenti.

Sonuncu komponent milli iqtisadiyyata və xarici ölkələrin aktivlərinə qoyulmuş pulun gəlirlilik səviyyəsinə asılı olaraq dəyişir. Burada məhz valyuta kursunun dəyişməsi həlledici rol oynayır. Bu asılılıq xarici investisiya qoyuluşlarından milli valyutada gözlənilən gəlirə əsaslanır.

Deməli, nominal valyuta kursunda dəyişiklik investisiya üzrə qərarların qəbul edilməsində mühüm rol oynayır.

Beləliklə, milli və xarici aktivlərə tələb valyuta kursunun dəyişməsi də nəzərə alınmaqla faiz stavkası əsasında müəyyən edilən gəlirlərdən asılıdır. Maliyyə aktivlərinin beynəlxalq hərəkətinə mane qoyulmadıqda, valyuta kursunun dəyişməsinə müvafiq sürətdə korrektivləşdirilməmiş faiz stavkaları ölkələr üzrə eyni gəlirliliyə malik olarsa, bu hər iki ölkə üzrə pul bazarında tarazlığın olduğunu göstərir. Bu faiz stavkasının paritetinə əsaslanır.

İnflyasiyanın səviyyəsinin artması nominal faiz stavkasını artırır və mill valyutanın kursunu azaldır. Real faiz stavkasının artması isə tərsinə milli valyutanın kursunu artırır.

Valyuta kursunun pul modeli AQP nəzəriyyəsinə əsaslanır və keçid iqtisadiyyatlı ölkələr üçün özünü doğrultmur. Buna görə də uzunmüddətli dövrdə valyuta kursunun səviyyəsinin müəyyən edən ümumi bir modelin formalaşmasına praktiki ehtiyac duyulurdu. Bu model real valyuta kursuna

əsaslanan valyuta kursunun ümumi modelidir və müasir amerikan iqtisadçıları P. Kruqman və M. Obstfeld tərəfindən işlənmişdir.

Nominal valyuta kursu mütləq AQP nəzəriyyəsində olduğu kimi təyin edilir lakin bir vuruq kimi, real valyuta kursu əlavə edilmişdir. Nominal valyuta kursunun hesablanmış qiyməti, onun AQP əsasında müəyyən edilən qiymətindən kənarlaşmaların səbəblərini izah etməyə imkan verir. Bu məhz real valyuta kursudur. Real valyuta kursu nominal valyuta kursunun ölkə daxilində və xaricdə inflyasiyanın səviyyələri arasındakı fərqə korrektirovka edilmiş qiymətidir.

Beləliklə, nominal valyuta kursunun ümumi modelinə əsasən, ona təsir edən amillər və hər bir amilin təsir istiqamətini ümumiləşdirilmiş şəkildə aşağıdakı kimi ifadə etmək olar;

1. Milli valyutanın (manatın) təklifinin, xarici ölkənin valyutasının təklifinə nisbətən artımı manatın ucuzlaşması ilə nəticələnir.

2. Ölkə daxilində (Azərbaycanda) inflyasiyanın səviyyəsi xarici ölkədəki inflyasiyanın səviyyəsindən nisbətən yüksək olduqda, milli valyuta ucuzlaşır.

3. Ölkə daxilində real gəlirlər artdıqda (digər amillər dəyişməzsə), ümumi tələb artır və milli valyutanın nominal və real kursu da artır.

4. Real sektorda istehsalın həcmi dəyişməsi nominal valyuta kursuna birmənalı təsir etmir, belə ki, real mübadilə məzənnəsinə və pula olan real tələbə əks istiqamətdə təsir göstərir. Ölkə daxilində ümumi tələbin xarici ölkədə ümumi tələbə nisbətən artımı uzunmüddətli dövrdə milli valyutanın real kursunu artırır. Ölkə daxilində ümumi təklifin xarici ölkədə ümumi təklifə nisbətən artımı isə uzunmüddətli dövrdə milli valyutanın real kursunu azaldır.

Beləliklə, valyuta kursunun ümumi modeli valyuta kursunu pul fenomenindən daha çox real istehsal fenomeninə çevirir. Deməli milli valyutanın kursu dövlətin pul siyasəti, məcmu tələb və məcmu təklifin nisbi dəyişməsi nəticəsində dəyişir. Valyuta kursunun ümumi nəzəriyyəsi valyuta kursuna təsir edən amilləri müəyyən etsə də, onun tarazlıq qiymətini təyin edə bilmir.

Valyuta kursunun tarazlıq qiyməti nəzəriyyəsinə görə, valyuta kursunun tarazlıq qiyməti, orta müddətli dövrdə, ölkə iqtisadiyyatı daxili və xarici balansla malik olduqda yaranır. İqtisadiyyatın makro səviyyədə daxili tarazlığı inflyasiyanı dayanıqlı olaraq aşağı səviyyədə saxlayan və tam məşğulluğu təmin edən istehsalın həcmi ilə müəyyən olunur.

Xarici balans, orta müddətli dövrdə, milli yığım və investisiya üzrə balansını təmin edən xalis kapital axını ilə müəyyən edilir. Adətən ümumi tarazlıq modelində milli iqtisadiyyatın xarici balansına cari əməliyyatlar hesabının balansını kimi baxılır. Əslində valyuta kursunun səviyyəsinin formalaşmasına kapital axını əsaslı sürətdə təsir edir. Digər tərəfdən hökumətin xarici borcları, onun artması və borclara xidmət sabit valyuta kursu sistemində milli valyutanın devalvasiyasını şərtləndirən ən mühüm amillərdir. Lakin, artıq qeyd etdiyimiz kimi, kapital axını əsasında valyuta kursunun səviyyəsini dəqiq müəyyən etmək çətinidir.

Ölkə daxili istehsalın həcmi artdıqca milli valyutanın real kursu artır. Bunun nəticəsində daxili bazarda idxal olunan əmtəələrin qiyməti artır, və beləliklə də real tələb daha çox milli əmtəələr hesabına ödənilir.

Valyuta kursuna təsir edən əsas amillər, onların dəyişməsinin valyuta kursuna təsir istiqaməti 1.1 sayılı cədvəldə verilmişdir.

Qeyd edək ki, inkişaf etmiş ölkələrdə real valyuta kursunun səviyyəsinin yüksək olması xammalı ucuz qiymətə almağa imkan verdiyindən, əlavə dəyərin (o cümlədən əmək haqqının) artırılmasına və əmtəələrin rəqabət qabiliyyətini qoruyub saxlamağa imkan verir. Digər tərəfdən birbaşa investisiyaları ucuzlaşdırır ki, bu da son nəticədə əmtəələrin qiymətlər əsasında rəqabət qabiliyyətini artırır.

Nominal və real valyuta kursunun səviyyəsinin səmərəli olub-olmamağını müəyyən edən vahid bir kriteriya yoxdur. Buna görə də real valyuta kursunun səmərəliliyinin müəyyən edilməsi, onun milli iqtisadiyyatın iqtisadi artım tempinə təsirinə əsaslanır. Bunun üçün nisbi qiymət səviyyəsi göstəricisindən istifadə edilir. Nisbi qiymət səviyyəsi alıcılıq qabiliyyətinin pariteti üzrə valyuta kursunun nominal valyuta kursuna nisbəti kimi təyin edilir. Adətən nisbi qiymət səviyyəsi ABŞ-da qiymətlərin səviyyəsinə faizlə nisbətə hesablanır.

Cədvəl 1.1. Valyuta məzənnəsinə təsir edən amillər

Amillər	Valyuta məzənnəsi	
	Artır	Azalıq
1. Tədiyyə balansının defisiti	artdıqda	+
	azaldıqda	+
2. Ölkə daxilində qiymətlərin ümumi səviyyəsi	artdıqda	+
	azaldıqda	+
3. Ölkə daxilində real faiz stavkası	artdıqda	+
	azaldıqda	+
4. İnflyasiya gözləmələri	artdıqda	+
	azaldıqda	+
5. İdxal rüsumları və kvotalar	artdıqda	+
	azaldıqda	+
6. İxrac rüsumları və kvotalar	artdıqda	+
	azaldıqda	+
7. İxrac tələb	artdıqda	+
	azaldıqda	+
8. İdxala tələb	artdıqda	+
	azaldıqda	+
9. İstehsal, ölkə daxili məcmu tələb, əmək məhsuldarlığı	artdıqda	+
	azaldıqda	+
10. Pul kütləsi, pul təklifi	artdıqda	+
	azaldıqda	+

Hər il "The Economist" jurnalı ayrı-ayrı ölkələrin valyutalarının ABŞ dollarına mübadilə məzənnəsinin "Big Mac" əsasında hesablanmış AQP üzrə valyuta kursundan kənarlaşmalarını hesablayır və dərc edir (cədvəl 1.2). "Big Mac" bütün ölkələrdə eyni tərkibi və texnologiya əsasında hazırlandığı üçün keyfiyyət nöqtəy-nəzərindən müqayisə ediləndir. Buna görə də bu əsasında hesablanmış valyuta kursunu özünəməxsus bir indikator kimi qiymətləndirmək olar. Cədvəldə "Big Mac"-in valyuta ilə qiyməti qr.1-də verilmişdir. Qr.2-də "Big Mac"-in qiyməti ABŞ dolları ilə verilmişdir. Məsələn, Azərbaycan üzrə "Big Mac"-in qiymətini hesablamaq üçün bir ədəd "Big Mac"-in manatla (AZN) qiyməti (3.30 AZN/ədəd) rəsmi nominal valyuta kursuna (0,7930 AZN/USD) bölünmüşdür (4.16 USD/ədəd). Qiymətləndirmə tarixinə milli valyutaların ABŞ dollarına mübadilə məzənnəsi qr.3-də verilmişdir.

"Big Mac" üzrə AQP əsasında valyuta kursu "Big Mac"-in milli valyuta ilə qiymətini (məsələn, Azərbaycan üzrə 3.30 AZN/ədəd) onun ABŞ-dakı qiymətinə (4,07 USD/AZN) bölməklə hesablanır ($0,8108 = 3,30 : 4,07$). Hesablamaların nəticələri qr.4-də verilmişdir.

Qr.5-də milli valyutaların ABŞ dollarına nominal mübadilə məzənnələri (AZN/USD; Funt sterlinq/USD) əsasında hesablanmış valyuta kursundan kənarlaşmaları verilmişdir. Məsələn, "Big Mac" üzrə ABŞ dollarının AZN-ə kursu (0,8108 AZN/USD) rəsmi valyuta kursundan (0,7930 AZN/USD) yüksəkdir. Nisbi ifadədə bu kənarlaşma 2,24% ($0,8108 : 0,7930 \cdot 100\% - 100\%$) təşkil etmişdir. Yəni ABŞ dollarının AZN-ə mübadilə məzənnəsi 2,24% yuxarı qiymətləndirilməmişdir. Başqa sözlə desək, AZN ABŞ dollarına nisbətən 2,14% aşağı qiymətləndirilmişdir. ($1/0,8108 : 1/0,7930 = 1,23 : 1,26 \cdot 100\% - 100\%$)

Qr.5-də mənfi işarəsi ABŞ dollarının həmin sətirdə yerləşən ölkələrin valyutalarına mübadilə məzənnəsinin (məsələn, AZN/USD) aşağı qiymətləndirildiyini göstərir. Müsbət işarə isə ABŞ dollarının həmin ölkələrin valyutalarına nisbətən yüksək qiymətləndirildiyini, yəni həmin ölkələrin valyutalarının ABŞ dollarına mübadilə məzənnəsinin (USD/funt sterlinq) aşağı (ucuz) qiymətləndirildiyini göstərir.

Cədvəl 1.2 "Big Mac" üzrə AQP əsasında valyuta kursu

s/s	Ölkələr	"Big Mac"-in qiyməti milli valyuta ilə	"Big Mac"-in qiyməti USD ilə	Rəsmi valyuta kursu, YV/USD	"Big Mac" üzrə AQP əsasında valyuta kursu	Valyuta kursunun AQP üzrə kursdan kənarlaşması %- ilə
1	Birləşmiş ştatlar	4,07	4,07	1	1	0
2	Azərbaycan	3,30	4,16	0,793	0,8108	2,24
3	Avstraliya	4,56	4,94	0,92	1,12	21,73
4	Braziliya	9,50	6,16	1,54	2,34	51,94
5	Birləşmiş krallıq	2,39	3,89	1,70	1,63	-4,11
6	Kanada	4,73	5,00	0,95	1,16	22,10
7	Çili	1,850	4,00	0,463	0,455	-1,72
8	Çin	14,7	2,27	6,45	3,60	-44,18
9	Çexiya	69,3	4,07	17,0	17,1	0,5
10	Danimarka	28,5	5,48	5,20	7,01	34,80
11	Rusiya	75,0	2,70	27,8	18,5	-33,45
12	Macarıstan	0,760	4,04	0,188	0,187	-0,53
13	Türkiyə	6,50	3,77	1,72	1,60	-6,97
14	Yaponiya	320	4,08	78,4	78,7	0,38
15	Malaziya	7,20	2,42	2,97	1,77	-40,40
16	Sinqapur	4,41	3,65	1,21	1,08	-10,74
17	Cənubi Afrika	19,45	2,87	6,77	4,78	-29,39
18	Cənubi Koreya	3,700	3,50	1,056	0,910	-13,82
19	İsrail	15,9	4,67	3,40	3,91	15,00
20	Avrozona	3,44	4,93	1,18	1,43	21,18

YV- yerli valyuta

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynov V.A , İsmayılov Ş.O. "Manatın bahalaşması və iqtisadi inkişaf; "Holland xəstə- liyi"nin məzmunu və əlamətlərinin tədqiqi" Bakı ; Səda 2005.
2. Кассель Г. Инфляция и валютный курс, М; Эльф - пресс, 1995.
3. Lucio Sarno, Mark P. Taylor, Jeffery A. Frankel. The economics of exchange rates. Cambridge University Press – 2003.
4. Michael R. Darby, James R. Lothian. Movements in Purchasing Power Parity: University of Chicago Press - 1983.
5. International Financial Statistics, www.imf.org 2013.
6. The Economist, www.economist.com 2013.

ПАРИТЕТ ПОКУПАТЕЛЬНОЙ СПОСОБНОСТИ И УРОВЕНЬ ОТНОСИТЕЛЬНЫХ ЦЕН
С.Х. Пурхани, М.Т. Сафаров

В данной работе дана краткая информация о теории паритета покупательной способности и её воздействие на процесс купли-продажи. Исследован уровень обменного курса и уровень цен.

PURCHASING POWER PARITY AND RELATIVE PRICE LEVEL**S. H. Purhani, M.T. Safarov**

In this paper the Author has given short information about the theory of purchasing power parity and theory of purchasing power parity impact are investigated level of exchange rate and price levels by the author.

The Big Mac index has been calculated including the Azerbaijan on the point of twenty countries.

Hörmətli oxucular!

N.A.Paşayevanın redaksiyası altında yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmiş 3 cildli ingilis-azərbaycan-rus dillərində aviasiya terminlərinin lüğəti nəşr olunmağa hazırlanır. Lüğət tərcüməçilər, mühəndis-texniki işçilər və aviasiya institutlarının müəllimləri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Наш адрес: AZ 1045 Bakı ş. 25-ci km

Milli Aviasiya Akademiyası.

Tel: 497-26-00, əlavə 21- 85.

E-mail hasanov@naa.edu.az

AZƏRBAYCANIN MÜASİR XARİCİ İQTİSADI FƏALİYYƏTİ XARİCİ TİCARƏTİN TİMSALINDA

Y.Y.Əliyev

Milli Aviasiya Akademiyası

Məqalə "Xarici İqtisadi Fəaliyyət", onun müasir vəziyyəti və xarici ticarətin təmsalında Azərbaycanın xarici iqtisadi fəaliyyət göstəricilərini əks etdirir. Həmçinin burada 2012-ci ilə əhatə edən idxal-ixrac əməliyyatları göstərilmiş və əsas istiqamət kimi MDB və digər ölkələr nəzərə alınmışdır. Daha sonra 2000-2012-ci illəri əhatə edən ticarət əlaqələrinin dinamik göstəriciləri və onun xüsusiyyətləri göstərilmişdir. Sonda isə 2005 və 2012-ci illər üzrə Respublikamızın ticarət dövriyyəsində ən çox paya malik ölkələrin azalan sıra ilə qeyd olunduğu cədvəl göstərilmişdir.

"Xarici iqtisadi fəaliyyət" anlayışından Respublikamızda ötən əsrin sonlarından geniş istifadə olunmağa başlayıb. Daxili iqtisadi fəaliyyət genişləndirilərək xarici xarakter almış və bununla belə ənənəvi xarici iqtisadi fəaliyyət formaları ilə müqayisədə yeni xarici iqtisadi fəaliyyət formaları formalaşmışdır. Bu siyahıya texniki, iqtisadi və elmi-texniki əməkdaşlığı, xarici tərəfdaşlarla istehsalın ixtisaslaşması və kooperativləşməsi, beynəlxalq tranzit daşımaları, daha sonra yerli və xarici müəssisələr arasında birbaşa əlaqələri, birgə müəssisələri, bir çox xidmət növlərinin göstərilməsini göstərmək olar, hansı ki, adı xarici ticarət çərçivəsindən kənara çıxır.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin çoxsahəli strukturu özünü müvafiq dövlət idarəetmə orqanlarının funksiya, praktik fəaliyyət və struktur bölmələrinin quruluşunda göstərmişdir. Bu qurumlar xarici iqtisadi təşkilatlar, xarici sənaye istehsalat birlikləri və xarici müəssisələr üzrə işləri həyata keçirirlər.

Bir sıra dövlət müəssisələri ilə yanaşı, yenicə yaranmış kooperativlər, təsərrüfat birlikləri, kommersiya təşkilatları və fərdi sahibkarlar da xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsində böyük maraq göstərdi.

Bu proseslər, gələcək-davamlı inkişafın həyata keçirilməsi üçün xarici iqtisadi fəaliyyətin spesifik xüsusiyyətlərinin real və praktik olaraq öyrənilməsinə stimullaşdırdı. Bütün bunlar müasir dövrdə dövlətin xarici siyasətinin formalaşmasında qaçılmaz nüanslardır.

Respublikanın xarici iqtisadi siyasəti dedikdə, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə qarşıya qoyduğu məqsədlərin həyata keçirilməsinə yönəldilmiş fəaliyyəti nəzərdə tutulur. Xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində qəbul edilən qərarlar iqtisadiyyatın bütün istiqamətlərinə təsirini göstərir. Azad bazar münasibətlərinə keçid şəraitində dövlətin daxili və xarici iqtisadi siyasətini bir-birindən təcrid etmək mümkün deyil.

Xarici ticarət siyasəti Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasətinin mühüm hissəsi kimi çıxış edir ki, o da özündə iki yanaşmanı əks etdirir: dövlətin əmtə mübadiləsi sferasına müdaxiləsi dərəcəsi asılı olaraq azad ticarət və ya proteksionizm. Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk illərində azad ticarət prinsipləri üstünlük təşkil etsə də, getdikcə hər iki yanaşmanın optimal nisbətindən istifadəyə çalışılır.

Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf proqramında xarici iqtisadi siyasət əsasən dörd istiqamətlərdə həyata keçirilir. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Xarici ticarət siyasəti, ödəniş balansı siyasəti, xarici investisiya siyasəti, xarici yardım siyasəti.

Xarici ticarət əlaqələrinin 2012-ci il üzrə göstəriciləri Cədvəl №1-də qeyd olunmuşdur.

Göründüyü kimi, Respublikamız MDB ölkələri ilə ticarət əlaqələrində mallar üzrə daha çox idxal etmişdir. Dünya üzrə humanitar yardım, texniki kömək sahəsində də ümumilikdə idxal üstünlük təşkil etsə də, digər Dünya ölkələri ilə mallar üzrə ticarətdə ixrac idxaldan 3.11 dəfə, cəmi statistik məlumatlar üzrə 2012-ci ildə 3.54 dəfə, cəmi gömrük məlumatları üzrə 2.48 dəfə çox olmuşdur.

2012-ci ilin yanvar-dekabr aylarında Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələri
(mln ABŞ dolları)

	Xarici ticarət dövriyyəsi	o cümlədən		saldo (ixrac-idxal)
		idxal	ixrac	
İdxal-ixrac əməliyyatları aparılmış bütün ölkələr üzrə				
Mallar - cəmi: Statistika məlumatı 1)	43813.2	9652.9	34160.3	24507.4
Gömrük məlumatı 2)	33560.9	9652.9	23908.0	14255.1
ondan:				
Humanitar yardım, texniki kömək və hədiyyələr	34.1	33.5	0.5	-33.0
MDB ölkələri üzrə				
Mallar - cəmi	3630.0	2378.0	1252.0	-1126.0
ondan:				
Humanitar yardım, texniki kömək və hədiyyələr	2.6	2.1	0.5	-1.6
Digər ölkələr üzrə				
Mallar - cəmi	29930.8	7274.9	22656.0	15381.1
ondan:				
Humanitar yardım, texniki kömək və hədiyyələr	31.5	31.4	0.01	-31.4

Qeyd:

1) Ölkə sərhədini keçərək faktiki ixrac olunmuş, lakin hesabat dövründə gömrük orqanlarında rəsmiləşdirilməyən xam neft və təbii qazın həcmi və statistik qiymətləndirilmiş dəyəri nəzərə alınmaqla;

2) Xam neft və təbii qaz ixracında gömrük rəsmiləşdirilməsi tarixi ilə bu məhsulların faktiki ixrac tarixi (ölkə sərhədini keçmə tarixi) üst-üstə düşmədiyi üçün ölkə üzrə ixracın ümumi həcminə ixrac edilmiş xam neft və təbii qazın hesabat dövründə gömrük orqanlarında yalnız rəsmiləşdirilən həcmə dair məlumatlar daxil edilmişdir.

20-ci əsrin sonlarında Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət siyasəti yeni maliyyə mənbələrinin yaradılması və istifadə olunmasına xidmət edirdi. Bu siyasətin əsas təsir vasitəsi tarif və qeyri-tarif tənzimləmələri idi. Ölkə iqtisadiyyatının və əhalinin gündəlik tələbat mallarına olan ehtiyacının ödənilməsində xarici ticarətin tarif tənzimlənməsinin istiqaləti əldə edildikdən sonra böyük əhəmiyyət verilmişdir. Real həyatda dövlətlər xarici ticarətə bu və ya digər şəkildə müdaxilə edirlər. Xarici ticarətə müdaxilə etmək üçün istifadə edilən ən mühüm vasitələrdən biri gömrük tarifləridir.

Azərbaycanda xarici ticarət siyasətinin hüquqi təminatı "Azərbaycan Respublikasında xarici ticarət səmərəliliyinin artırılması tədbirləri haqqında" 1994-cü il tarixli prezident fərmanı ilə formalaşdırılmağa başlanmışdır. Fərmanın verilməsində əsas məqsəd keçid iqtisadiyyatı şəraitində ölkənin ixracat potensialından istifadə səmərəliliyinin artırılması, hesablaşmalar sisteminin qaydaya salınması və daxili bazarın mühafizəsinin gücləndirilməsindən ibarət olmuşdur. Barter əməliyyatlarının məhdudlaşdırılması və strateji malların ixracının yalnız prezidentin icazəsi ilə həyata keçirilməsini nəzərdə tuturdu. Sözügedən fərman bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünün başlaması ilə əlaqədar olaraq xarici ticarət sferasında müşahidə olunan əyintilərin aradan qaldırılmasına yönəldilmişdi.

10 iyun 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikasında Gömrük Məcəlləsi qəbul edildikdən sonra 20 iyun 1995-ci ildə qəbul edilmiş "Gömrük tarifi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu" qüvvəyə minmişdir. Bu qanun, əsasən, daxili bazarın xarici bazarla səmərəli əlaqəsini təmin etməklə, xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin mühüm vasitəsi olan gömrük tarifinin formalaşdırılması və tətbiqi, həmçinin Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçən mallardan rüsum tutulması qaydalarını müəyyən edir.

Gömrük tarifinin məqsədləri aşağıdakılardır:

- idxalın əmtə strukturunu səmərələşdirmək;
- Azərbaycan Respublikası ərazisində malların gətirilməsi və çıxarılmasının valyuta gəlirləri və xərclərinin əlverişli nisbətini təmin etmək;
- valyuta sərvətlərinin Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilməsi və bu ərazidən çıxarılması üzərində səmərəli nəzarət etmək;
- Azərbaycan Respublikasında malların istehsal və istehlak strukturunda mütərəqqi dəyişiklikləri üçün şərait yaratmaq;
- iqtisadiyyatı xarici rəqabətin mənfi təsirindən qorumaq və onun dünya təsərrüfatı ilə səmərəli inteqrasiyasına şərait yaratmaq.

Gömrük tarifi Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçirilən mallara tətbiq edilir və xarici iqtisadi fəaliyyətin əmtə nomenklaturasına uyğun olaraq sistemləşdirilmiş gömrük rüsumu dərəcələrinin məcmusudur.

İdxal və ixrac gömrük rüsumlarının dərəcələri və eyni zamanda əlverişli ticarət rejimi tətbiq olunan ölkələrin siyahısı Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilir. Əlverişli ticarət rejimi tətbiq olunmayan ölkələrin mallarına və ölkə mənşəyi müəyyənləşdirilməyən mallara idxal gömrük rüsumlarının dərəcələri iki dəfə artırılır.

Azərbaycan Respublikasında aşağıdakı gömrük rüsumları tətbiq edilir:

1. Advalor - malların gömrük dəyərində görə faizlə hesablanan gömrük rüsumu;
2. Spesifik rüsum - mal vahidinə görə müəyyən olunmuş dəyərlə hesablanan gömrük rüsumu;
3. Kombinə edilmiş rüsum - hər iki növü birləşdirməklə hesablanan gömrük rüsumu.

Malların ixracını və idxalını operativ tənzimləmək üçün bəzi mallara, mövsümi rüsumların 6 aya qədər tətbiq olunmasına qanun icazə verir.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi mənafeyini qorumaq üçün idxal edilən mallara müvəqqəti olaraq aşağıdakı xüsusi növ rüsumlar tətbiq oluna bilər: xüsusi rüsumlar, antidempinq rüsumları, kompensasiya rüsumları.

Qanunda gömrük rüsumlarından, gömrük dərəcələrinin aşağı salınması halları konkret olaraq müəyyənləşdirilmişdir.

Azərbaycan Respublikasından ixrac olunan mallar, onların növündən asılı olmayaraq gömrük ixrac rüsumuna cəlb olunmur. Ölkəyə gətirilən mallara gömrük idxal rüsumu sadələşdirilmişdir. Gömrük idxal rüsumuna cəlb olunan malların növlərindən asılı olmayaraq malların gömrük dəyəri 15% həcmində qəbul edilmişdir.

Mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasının hüquqi şəxsləri strateji məhsulları ölkə hüdudlarından kənara sərbəst dönərli valyuta ilə satarkən ixracat vergisinə aşağıdakı məhsullar cəlb edilir: neft və neft məhsulları, yüksək təzyiqli polietilen, sulfanol, kaustik soda, ilkin aliminyum, aliminyum prokatı-qırıntısı, polad borular, dəmir konsentratı, bürünc məmulatı, pambıq məhlucu, qara kürü. Milli Məclislə razılaşdırmaqla Nazirlər Kabineti bu siyahıya dəyişikliklər edə bilər. İxracatçılar strateji məhsulları öz hüdudlarından kənara satarkən həmin məhsullar üzrə əlavə dəyər vergisini, aksiz vergisini, gömrük rüsumunu, dövlət yol fonduna ayırımları ödəmirlər.

Qeyri-tarif tənzimlənməsi xarici ticarətin liberallaşdırılmasına və qeyri-iqtisadi amillərin məhdudlaşdırılmasına yönəldilmişdir. "Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin tənzimlənməsi haqqında" 6 avqust 1996-cı il tarixli fərmana 24 sentyabr 1996-cı il tarixli fərmanla edilən düzəliş və əlavələr ölkədə xarici ticarətin liberallaşdırılmasının sistemli şəkildə tətbiqinə imkan vermişdir. Xarici ticarətin dövlət tərəfindən inzibati tənzimlənməsi əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salınmış, idxal-ixrac əməliyyatlarını həyata keçirən subyektlərin fəaliyyəti sərbəstləşdirilmiş, strateji malların sayı 17-dən 4-ə endirilmişdir. Eləcə də, idxal və ixrac Nazirlər Kabinetinin sərəncamı əsasında aparılan malların, o cümlədən bu əməliyyatlarda müvafiq dövlət orqanlarının rəyi alınan məhsulların siyahısı beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmışdır. Bu istiqamətdə aparılması zəruri olan işlərdən biri də xarici ticarət siyasətində ixracın stimullaşdırılması məsələsidir.

2005-2012- ci illər üzrə xarici ticarət dövriyyəsinin dinamik dəyişikliyi Cədvəl № 2-də görmək olar.

Cədvəl №2 Xarici ticarət əlaqələrinin dinamikası

İllər	Milyon ABŞ dolları ilə				Əvvəlki ilə nisbətən faktiki qiymətlərlə, faizlə		
	ticarət dövriyyəsi	idxal	ixrac	saldo	ticarət dövriyyəsi	idxal	ixrac
2005	8 558,4	4 211,2	4 347,2	136,0	120,0	119,8	120,2
2006	11 638,9	5 266,7	6 372,2	1,105,5	136,0	125,1	146,6
2007	11 771,7	5 713,5	6 058,2	344,7	101,1	108,5	95,1
2008	54 926,0	7 170,0	47 756,0	40586,0	466,6	125,5	788,3
2009	20 824,5	6 123,1	14 701,4	8578,3	37,9	85,4	30,8
2010 ¹	33 160,7	6 600,6	26 560,1	19959,5	106,5	105,0	106,9
2010 ²	27 960,8	6 600,6	21 360,2	14759,6	120,0	105,0	125,3
2011 ¹	44 161,7	9 756,0	34 405,7	24649,7	104,0	145,3	92,6
2011 ²	36 326,9	9 756,0	26 570,9	16814,9	103,9	145,3	88,7
2012 ¹	43 813,2	9 652,9	34 160,3	24507,4	95,5	96,9	95,1
2012 ²	33 560,9	9 652,9	23 908,0	14255,1	89,3	96,9	86,2

Qeyd:

¹⁾ Statistika məlumatı - ölkə sərhədini keçərək faktiki ixrac olunmuş, lakin hesabat dövründə gömrük orqanlarında rəsmiləşdirilməyən xam neft və təbii qazın həcmi və statistik qiymətləndirilmiş dəyəri nəzərə alınmaqla.

²⁾ Gömrük məlumatı - xam neft və təbii qaz ixracında gömrük rəsmiləşdirilməsi tarixi ilə bu məhsulların faktiki ixrac tarixi (ölkə sərhədini keçmə tarixi) üst-üstə düşmədiyi üçün ölkə üzrə ixracın ümumi həcmində ixrac edilmiş xam neft və təbii qazın hesab dövründə gömrük orqanlarında yalnız rəsmiləşdirilən həcmində dair məlumatlar daxil edilmişdir.

2010, 2011, 2012-ci illər üzrə indekslər qiymət amili nəzərə alınmaqla hesablanmış və real dəyişməni (artım, azalma) əks etdirir.

Burdan görüldüyü kimi xarici ticarət əlaqələrinin 2005 və 2012-ci illər üzrə göstəricilərində dəfələrlə artım olmuşdur. Dünya maliyyə böhranına qədər olan son dövrü əhatə edən ticarət dövriyyəsi pik nöqtəyə 54 926,0 mln ABŞ dollarına 2008-ci ildə çatmışdır. 2009-cu ildə kəskin azalma müşahidə olunsada növbəti illərdə bu göstərici artmışdır. Əsasən ixrac payı böyük olan ticarət dövriyyəyimiz, statistik məlumatlarına əsasən 2011-ci ilə nisbətən 2012-ci ildə azalaraq 43 813,2 mln ABŞ dolları olmuşdur, o cümlədən idxal- 9 652,9 mln və ixrac isə 34 160,3 mln ABŞ dolları olmuşdur.

Müstəqil iqtisadi inkişafımıza yönəlmiş bütün bu əməliyyatların nəticəsində 2005-ci ildən 2012-ci ilə kimi, ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrində-ticarət dövriyyəsində əsas üstünlük təşkil edən ölkələri(MDB və digər Dünya ölkələri ayrıca qeyd edilməklə) aşağıda verilmiş cədvəl göstəricilərində görmək olar (Cədvəl № 3).

(Cədvəl № 3). Ölkələr üzrə ticarət dövriyyəsi

mln ABŞ dolları

Ölkələr	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
İtaliya*	1,410.3	2,970.0	1,081.8	19,410.6	3,916.2	7,162.5	9,595.6	5,809.6
Rusiya Federasiyası**	1,002.6	1,525.8	1,531.3	1,933.3	1,818.5	1,918.6	2,828.5	2,338.3
ABŞ*	184.4	289.8	497.2	6,281.7	2,007.4	1,834.3	2,435.1	2,316.5
Türkiyə*	589.0	773.2	1,680.9	1,433.3	1,014.6	942.3	1,758.2	2,120.4
Fransa*	528.5	403.3	362.6	2,455.5	1,468.3	1,992.7	4,645.5	1,961.5
Hindistan*	57.5	58.5	216.9	2,542.9	321.6	335.4	411.5	1,960.4
İndoneziya*	2.0	2.3	396.3	1,416.7	664.5	788.5	926.3	1,794.6
Almaniya*	291.1	412.8	491.9	804.1	640.9	617.0	1,368.7	1,744.7
İsrail*	205.8	711.0	400.7	3,685.9	1,317.2	1,804.2	855.1	1,728.2
MDB daxil olan digər Ölkələr**	1,098.3	1,167.6	1,067.0	1,484.5	1,146.1	2,116.4	2,649.4	1,291.8
Dünya üzrə digər ölkələr*	3,188.6	3,324.6	4,045.0	13,477.5	6,509.2	8,449.0	8,852.9	10,494.9
MDB -Cəmi**	2,101.0	2,693.4	2,598.3	3,417.8	2,964.6	4,035.0	5,477.9	3,630.0
Digər ölkələr - Cəmi*	6,457.4	8,945.5	9,173.4	51,508.2	17,859.9	23,925.8	30,849.0	29,930.8
Cəmi	8,558.4	11,638.9	11,771.7	54,926.0	20,824.5	27,960.8	36,326.9	33,560.9

ƏDƏBİYYAT

1. Zahid Məmmədov. Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələri. Bakı-2004.
2. Aydın Əliyev. Azərbaycanın iqtisadi siyasəti. Azərbaycanın xarici ticarət-iqtisadi əlaqələri.
3. Dərslik. Qanun, Bakı-2003.
4. Kərimli Ə. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müasir problemləri, Bakı-2007.
5. Dominik Salvatore "International Economy" USA 2000.
6. www.economy.gov.az (İqtisadi İnkişaf Nazirliyini).
7. www.azstat.gov.az. (Dövlət Statistika Komitəsi).

**СОВРЕМЕННАЯ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В РАМКАХ
ВНЕШНЕЙ ТОРГОВЛИ**

Ю.Ю. Алиев

Статья о внешнеэкономических показателях Азербайджанской Республики в рамках внешней торговли. Статья также охватывает импортно-экспортные операции со странами СНГ и другими странами. Далее показаны динамические показатели и характеристики внешней торговли 2000-2012 годов. В конце дана таблица, определяющая страны, имеющие самые высокие доли во внешней торговле Азербайджана (в порядке уменьшения).

**MODERN FOREIGN ECONOMIC ACTIVITY - WITHIN THE FRAMEWORK OF
FOREIGN TRADE**

Y.Y. Aliyev

Article is about the foreign indicators of Azerbaijan Republic within the framework of foreign trade. The article also covers the import and export operations with CIS and other countries. The following procedure shows the dynamic performance and characteristics of foreign trade 2000-2012 periods. The table is made in the end determines the countries with the highest share of Azerbaijan's foreign trade (in order of decrease).

**BEYNƏLXALQ İNVESTİSIYA AXINININ MÜASİR PRİNSİPLƏRİ
VƏ AZƏRBAYCANIN XARİCİ İNVESTİSIYA GÖSTƏRİCİLƏRİ**

Y.Y.Əliyev

Milli Aviasiya Akademiyası

Məqalə beynəlxalq investisiya axınlarının, əsas formaları müasir prinsipləri və Azərbaycanda investisiya proseslərinin müasir vəziyyəti (qoyuluşları) haqqındadır. Həmçinin burada beynəlxalq birbaşa investisiyaların müsbət və mənfi cəhətləri qeyd olunmuşdur. Dünya üzrə investisiya payına ən çox pay sahibi olan ölkələr və investisiyaların həcmi göstərilmişdir. Sonda isə Azərbaycan Respublikasının investisiya göstəricilərini (qoyuluşlarını) əks etdirən cədvəl və qrafik təsvirlər göstərilmişdir.

Qlobal portfel investisiyaları ilə birbaşa xarici kapital investisiyalarını (BXKI) bir- birindən ayırmaq üçün müxtəlif təsnifatlar mövcuddur. Bu təsnifatlar, ölkə iqtisadiyyatının stabilliyini yaxından maraqlandıran müddət amilinə əsasən aparıldığı kimi, ölkəyə daxil olan kapitalın sahibliyi baxımından da aparıla bilər. İki xarici kapital növü arasındakı başlıca fərqləri aşağıdakı şəkildə göstərə bilərik.

- Müddət baxımından müxtəliflik;
- Kontrol baxımından müxtəliflik;
- Kapital tərkibi baxımından müxtəliflik;
- Hüquqi status baxımından müxtəliflik;
- Mənfəət gəlirləri transferi baxımından müxtəliflik;
- Mobillik baxımından müxtəliflik.

Qeyd edək ki, eyni fərqliliklər qısa müddətli özəl beynəlxalq kapital hərəkətləri ilə birbaşa xarici investisiyalar arasında da aparıla bilər.

Qlobal kapital hərəkətlərinin önündəki əngəllərin gedərək qismən və ya tamamilən qaldırılması investisiyaları, ölkələrin sahib olduğu müqayisəli üstünlüklərə daha həssas hala gətirməkdədir. İqtisadi ədəbiyyatda qlobal şirkətlərin birbaşa xarici kapital investisiyalarına yönəlmələrinin səbəbləri ümumi olaraq üçə ayrılmaqdadır. Bunlar; bazar genişlənmə məqsədli investisiya (market-seeking); məhsuldarlığa yönəlik investisiya və təbii sərvətlərə yönəlik investisiyalardır. Fəqət günümüzdə qloballaşmanın sürətlənməsi və xüsusilə, bilgi faktorunun ön plana çıxması, birbaşa investisiyaların səbəblərini daha detallı şəkildə incələmə və analiz etmə zərurətini ortaya çıxarmışdır. Yuxarıdakı nəzəri yanaşmalar işığında BXKI-nın başlıca səbəblərini aşağıdakılar kimi sayı bilərik:

- Təbii sərvətlərin məhdud olması.
 - İstehsal fəaliyyətlərində şaquli və üfüqi bütünləşmə.
 - Transfer edilə bilməyən bilgilərin mövcudluğu.
 - Şirkət ünvanının qorunması istəyi.
 - Uzun müddətdə birbaşa xarici kapital investisiyalarının ixracatdan daha rentabelli olması.
 - Şirkət sirlərinin qorunması.
 - Malın yaşam dövrlərində son mərhələyə varılmış olması.
 - "Yeni İqtisadiyyat" (rəqəmsal, bilgi və çəkisiz iqtisadiyyat, e-iqtisadiyyat və ya tekonomi deyə keçməkdədir) sənayelərinin mövcudluğu.
 - İdxalatçı ölkənin qoyduğu tarif və kvotalardan yayınma.
 - Daxili bazardakı qanuni tənzimləmə və məhdudlaşdırmalardan qurtulma arzusu.
 - Firmanın müştərilərini izləməsi.
 - Ucuz xarici istehsal faktorundan istifadə etmə istəyi.
 - Investisiyaları qlobal miqyasda şaxələndirilməsi (diversifikasiya) və s
- İnvestisiya edən və investisiya olunan ölkələr baxımından fərqli iqtisadi nəticələr meydana gəlməsi mümkündür. İnvestisiya olunan ölkə baxımından bəzi müsbət effektləri göstərmək olar:
- Ölkənin milli gəlir səviyyəsini artıraraq iqtisadi inkişafı təmin edir.
 - Məşğulluq səviyyəsini artıraraq işsizliyin azalmasına yardım edir.

• Qabaqcıl istehsal bilgisi (know-how) və texnologiyalarını və idarəetmə texnikalarını götürür, yeni texnologiya transferini təmin edir və texnologiya istehsal etməkdə çətinlik çəkən ölkələrin iqtisadi inkişafında önəm funksiyalar yüklənir.

• Uzun dövəmdə idxalatı əvəz edici və ixracatı artırıcı, beynəlxalq marketing və global bazarlara ərişməni asanlaşdırıcı effektlər yaradaraq, ölkənin tədiyyə balansının düzəlməsinə yardım edir.

• Ölkə iqtisadiyyatına canlılıq və dinamizm qazandırır, daxili rəqabəti artırır və daxili bazara yönəlik istehsal gerçəkləşdirərək xarici konvertibl valyuta qənaətini təmin edir.

• Çevrəni mühafizə etmə mövzusunda çox vaxt getdikləri ölkələrə müsbət töhfə verirlər.

• Maliyyə qaynaqlarını və investisiyaları artırır, fondların qaynağını çeşidləndirər stabilliyə

Cədvəl №1	Beynəlxalq İnvestisiya axınında mövqeyinə görə/ Aktivlərə görə						
	Ölçü vahidi	ABŞ Dolları, Milyonla					
		Dövr	İllik				
İl	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Ölkə və qrup							
Argentina	177,511.90	206,099.60	210,708.90	223,777.40	237,240.00	251,338.50	...
Avstraliya	740,155.10	956,641.80	763,266.80	1,049,469.90	1,245,471.60	1,245,559.30	1,393,194.10
Avstriya	853,467.90	1,089,038.00	1,044,766.40	1,103,481.30	1,031,986.00	1,049,056.60	1,094,931.80
Belçika	1,892,376.20	2,452,421.40	2,524,918.20	2,620,395.20	2,528,619.80	2,584,178.50	2,628,599.70
Braziliya	238,873.80	379,255.50	405,691.80	477,643.80	616,892.40	722,131.70	828,928.30
Kanada	1,666,793.40	2,049,480.40	1,468,410.10	1,920,323.40	2,180,604.00	2,154,244.20	2,403,955.80
Çin-Əsas hissə	1,690,473.60	2,416,204.30	2,956,691.10	3,436,901.10	4,118,858.80	4,734,500.20	5,174,946.70
Çin -Hon-Konq	2,003,264.50	2,807,795.90	2,347,309.10	2,666,455.70	2,987,975.40	3,098,572.40	3,501,408.30
Avrozona	16,653,079.10	21,200,222.40	19,347,317.30	20,585,366.40	22,562,838.20	23,375,810.90	25,019,515.70
Fransa	5,887,595.80	7,192,724.80	6,062,662.70	6,826,383.90	7,480,368.30	7,563,039.60	8,064,159.60
Almaniya	6,207,285.70	7,621,387.00	7,045,745.70	7,517,462.80	8,677,416.40	8,775,356.60	9,539,206.60
Hindistan	231,638.20	335,779.90	332,230.60	385,873.60	425,791.70	433,259.50	443,516.80
İndoneziya	82,663.80	104,520.10	88,036.00	116,238.00	149,981.20	167,121.90	...
İrlandiya	2,930,135.40	3,677,270.50	3,393,336.20	3,715,431.30	3,714,698.80	3,844,312.80	4,104,179.70
İtaliya	2,397,603.80	2,755,124.90	2,443,580.30	2,667,792.40	2,559,008.70	2,538,913.90	2,686,041.10
Yaponiya	4,697,206.10	5,360,086.00	5,731,471.70	6,039,057.80	6,893,160.20	7,498,520.10	7,664,029.70
Koreya Respublikası	465,560.70	596,792.30	489,470.80	625,860.60	694,072.40	753,667.10	841,982.20
Lüksemburq	4,907,644.40	6,199,267.20	5,404,397.00	6,063,613.90	6,357,306.50	6,892,643.70	7,476,237.90
Meksika	240,549.00	291,759.70	291,432.70	307,301.20	387,250.00	403,299.60	471,159.00
Hollandiya	3,158,628.30	3,822,790.50	3,376,063.80	3,563,773.60	3,627,455.60	3,842,371.90	4,179,310.30
Rusiya	731,341.10	1,092,181.70	1,010,694.30	1,089,511.20	1,170,966.40	1,239,009.00	1,354,156.00
Səudiyyə Ərəbistanı	...	490,239.20	622,330.70	635,250.10	706,577.90	818,776.30	...
Sinqapur	1,447,042.00	1,852,944.70	1,768,857.40	1,853,921.80	2,208,749.90	2,352,190.10	2,679,667.70
Cənubi Afrika	182,498.10	214,830.00	181,298.70	242,835.80	304,111.10	301,214.20	...
İspaniya	1,687,898.30	2,052,124.30	1,968,213.20	2,022,390.10	1,876,005.60	1,869,103.90	1,941,121.20
İsveç	1,022,085.00	1,294,592.70	1,125,009.60	1,280,264.20	1,399,140.80	1,415,591.00	1,511,709.00
İsveçrə	2,578,843.30	3,353,183.30	3,053,426.10	3,312,485.10	3,687,431.90	3,769,175.80	4,129,522.30
Türkiyə	144,054.90	170,140.50	186,428.10	182,071.20	185,928.30	179,723.10	213,012.40
Birləşmiş Krallıq	11,890,741.00	15,519,149.80	16,007,432.70	14,056,745.00	15,501,147.40	16,877,705.30	16,131,715.70
Birləşmiş Ştatlar	14,887,687.70	18,982,607.40	20,069,509.70	19,181,705.50	21,231,799.70	22,339,280.40	22,373,338.60

müsbət təsir göstərir. Bu da ölkənin xarici borc ehtiyacını azaldır. Ölkəyə vergi gəliri qazandırır.

• Birbaşa xarici investisiyalar ev sahibi ölkənin xarici iqtisadi integrasiyasının təmin edilməsinə müsbət təsir göstərir, xaric qapalı cəmiyyət olmaqdan qurtarır.

• Son olaraq, birbaşa xarici kapital investisiyaları siyasi hökumətləri iqtisadiyyatı daha səriştəli və diqqətli idarə etməyə məcbur edir.

(-) göstəricinin "0" olduğunu göstərir

(...) statistik göstəricinin çatışmamazlığı

Burada (Cədvəl №1-də) dünya üzrə investisiya axınlarında ən çox paya malik ölkələr göstərilmişdir. Göründüyü kimi siyahıya illər üzrə Amerika Birləşmiş Ştatları, Böyük Britaniya və Almaniya başçılıq edir. 2008-ci ilin göstəricilərinə əsasən isə Amerika Birləşmiş Ştatlarının cəmi investisiyaları ümumilikdə "Avrozona" -nın investisiyalarından çox olmuşdur.

Yuxarıda qeyd olunan müsbət effektlərin BXXİ-nin ev sahibi ölkə üzərində bəzi neqativ effektləri də ola bilər:

• Bir görüşə görə, qlobal şirkətlər ölkəyə gəldiyində çox vaxt haqsız rəqabət iqlimi yaratmaqda, yerli rəqiblərini ortadan qaldırmaqda və yerli sənayeni inkişaf etdirmək istəyən kiçik iş adamlarının əzmlərini qırmaqdadırlar.

• BXXİ ilə əlaqədar ən böyük tənqidlərdən biri, qlobal şirkətlərin ölkə iqtisadiyyatı üzərində həlledici bir söz haqqına sahib olmasıyla bağlıdır.

• Qlobal şirkətlərin xüsusilə, mədəncilik sektorunda gerçəkləşdirdikləri birbaşa investisiyalar, ölkənin təbii qaynaqlarının işlənmədən ana şirkətin yerləşdiyi ölkəyə getməsinə və ölkənin ciddi bir iqtisadi əlavə dəyərdən yoxsuz qalmasına səbəb olmaqdadır.

• Qlobal şirkətlər transfer qiymətləndirməsinə gedərək-mənfəət gəlirlərini artırır.

• Gömrük Tarifləri və Kvotalar.

• Spekulyativ məqsədlə gözlənen valyuta kursu dəyişmələrindən yararlanma

• Qlobal şirkətlər, investisiya nəticəsində əldə etdikləri ver gəlir sonrasına xalis mənfəətləri yeni investisiyaya transformasiya edə biləcəkləri kimi, ana ölkəyə transfer də edə bilərlər.

• Son olaraq, qlobal şirkətlər ixracat yerinə daxili tələbə yönəlik istehsal yolunu seçdiklərində, ev sahibi ölkə potensial xarici valyuta qazanlarından məhrum olacaqdır.

İnvestisiya edən ölkə baxımından müsbət effektlər kimi bunları göstərmək olar:

• Xarici investisiya gəlirlərinin investor (ana şirkətin yerləşdiyi) ölkəyə transferi.

• Xarici investisiyanın yüksək idarə və texniki kadr çalışanlarının ana ölkədən təmin edilməsi.

• Birbaşa xarici kapital investisiyaları ana ölkəyə, getdiyi ölkədən artan nisbətə ara və kapital malları idxalatı yoluyla yeni qazanlar təklif edə bilər.

• Xarici kapitalın ölkənin xarici siyasətinin vasitəsi kimi istifadəsi.

İnvestisiya edən ölkənin məruz qaldığı mənfəət effektlər bunlardır:

• BXXİ nəticəsində ölkə ixracatında azalma ilə qarşılaşa bilər.

• BXXİ ölkədə məşğullun azalmasına səbəb ola bilər.

• BXXİ nəticəsində ana ölkə texnoloji üstünlüyünü itirə bilər.

• Transfer qiymətləndirməsi və bənzəri təbiiqlərlə qlobal şirkətlər əməliyyatlarını aşağı vergili ölkələrə köçürə bilərlər.

• Ölkə kapital ixrac etdiyi üçün qısa, hətta orta müddətdə tədiyyə balansını üzərində neqativ təzyiqlə doqurur

• İnvestisiyanın qoyulduğu ölkədə siyasi və iqtisadi qeyri-stabillik varsa, bu vəziyyət investor və ölkəsi üçün bir risk təşkil edir.

Respublikamızın beynəlxalq investisiya axınında iştirakını isə aşağıdakı cədvəllərdən görmək mümkündür: Ölkə iqtisadiyyatına yönəldilmiş investisiyalar cəm şəkildə Cədvəl №1-də göstərilmişdir.

Cədvəl №1

Ölkə iqtisadiyyatına yönəldilmiş investisiyalar (mln. AZN)										
	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Cəmi investisiyalar	4249,3	5820,3	6733,4	7415,6	10353,9	13328,0	10475,0	14118,9	17048,8	20250,7
Daxili investisiyalar	938,3	1324	2104,9	2901,4	4626,7	7702,2	6079,9	7499,2	10199	12148
Xarici investisiyalar	3311	4496,3	4628,5	4514,2	5727,2	5625,8	4395,1	6619,7	6849,8	8102,7

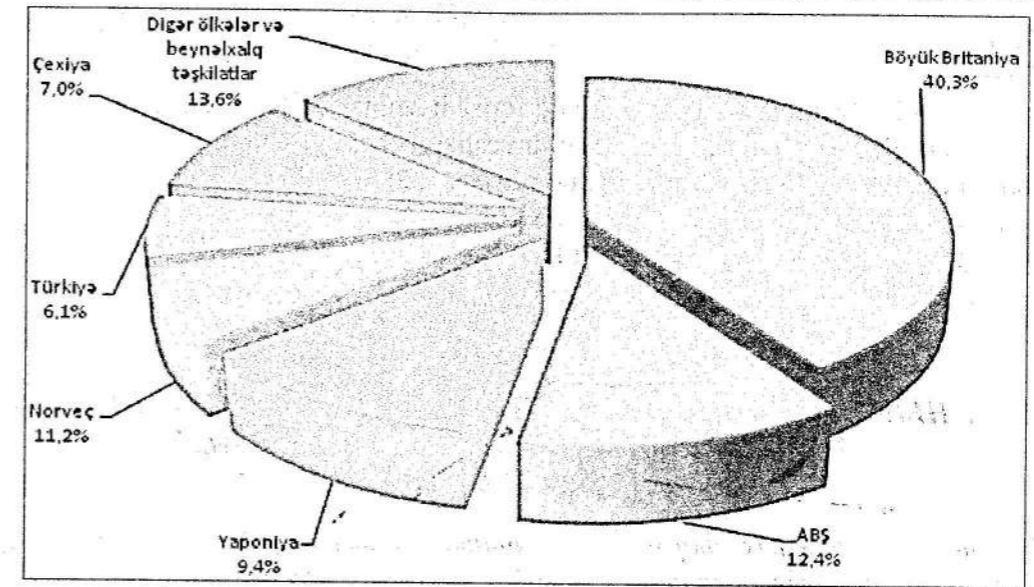
Xarici investisiyaların müxtəlif göstərici qrupları üzrə bölgüsünü isə Cədvəl № 2 -də görmək olar.

Cədvəl № 2

Ölkə iqtisadiyyatına yönəldilmiş xarici investisiyalar (mln. ABŞ dolları)										
	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Cəmi Xarici investisiyalar	3371,0	4575,5	4893,2	5052,8	6674,3	6847,4	5468,6	8247,8	8673,9	10314,0
Maliyyə kreditləri	238,3	293,0	698,4	983,5	1576,6	2357,9	1438,3	3405,9	3692,5	3135,5
<i>Ondan neft sektoruna kreditlər</i>	0,0	0,0	287,9	274,7	160,4	4,8	77,0	667,6	696,9	295,0
Birbaşa investisiyalar	3017,8	4192,3	4030,4	3790,7	4442,4	3844,8	3037,1	3614,9	4293,8	5382,3
Neft bonusu	58,6	21,6	1,0	17,0	68,2	3,5	1,0	2,0	19,9	2,0
Portfel investisiyalar	12,1	18,8	78,4	57,8	156,4	152,4	305,8	846,2	48,1	1289,4
Digər investisiyalar	44,2	49,8	85,0	203,8	430,7	488,8	686,4	378,8	619,6	504,8

2013-cü ilin yanvar-iyun aylarında ölkənin iqtisadi və sosial sahələrinin inkişafı üçün bütün maliyyə mənbələrindən əsas kapitalla 7361,8 milyon manat vəsait yönəldilmişdir. Əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitin həcmi 22,9 faiz artmışdır. Belə ki, əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitin 75 faizini və ya 5511,7 milyon manatını daxili investisiyalar, 25 faizini və ya 1850,1 milyon manatını isə xarici investisiyalar təşkil etmişdir. 2013-cü ilin yanvar-iyun ayları üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş ümumi investisiyanın 2250,6 milyon manatı (30,6 faizi) neft sektorunun, 5111,2 milyon manatı (69,4 faizi) qeyri-neft sektorunun inkişafında istifadə edilmişdir. 2013-cü ilin yanvar-iyun ayları üzrə xarici mənbələrdən əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitin həcmi 1850,1 milyon manat təşkil etmişdir.

Xarici ölkələr və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən 2013-cü ilin yanvar-iyun aylarında əsas kapitalla yönəldilmiş xarici investisiyanın 1598,3 milyon manatı (86,4 faizi) Böyük Britaniya, ABŞ, Yaponiya, Norveç, Türkiyə və Çexiya investorlarına məxsusdur. Xarici ölkələr və beynəlxalq təşkilatlar üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş xarici vəsaitin həcmi Şəkil №-də təsvir edilmişdir.

Şəkil 1

Ümumi ticarət dövriyyəsi üzrə ən çox paya malik ticarət tərəfdaşlarımızı aşağıdakı Cədvəl №3-də görmək olar:

Cədvəl № 3

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
1	İtaliya	İtaliya	Türkiyə	İtaliya	İtaliya	İtaliya	İtaliya	İtaliya
2	RF	RF	RF	ABŞ	ABŞ	Fransa	Fransa	RF
3	Türkiyə	Türkiyə	İtaliya	İsrail	RF	RF	RF	ABŞ
4	Fransa	İsrail	İran İslam Respublikası	Hindistan	Fransa	ABŞ	ABŞ	Türkiyə
5	Türkmənistan	Böyük Britaniya və Şimali İrlandiyanın Birləşmiş Krallığı	ABŞ	Fransa	İsrail	İsrail	Türkiyə	Fransa
6	Sinqapur	Almaniya	Ukrayna	RF	Türkiyə	Ukrayna	Ukrayna	Hindistan
7	Böyük Britaniya və Şimali İrlandiyanın Birləşmiş Krallığı	Fransa	Almaniya	İspaniya	Ukrayna	Türkiyə	Almaniya	İndoneziya
8	Almaniya	İran İslam Respublikası	Böyük Britaniya və Şimali İrlandiyanın Birləşmiş Krallığı	Niderland	Tayvan (Çinin əyaləti)	Çin	İndoneziya	Almaniya
9	Çin	Türkmənistan	Gürcüstan	Türkiyə	İndoneziya	Xorvatiya	İsrail	İsrail
10	Ukrayna	Ukrayna	İsrail	İndoneziya	Almaniya	İndoneziya	Belarus	Yunanıstan

Qeyd: Xarici ticarət dövriyyəsində ən çox paya malik ilk 10 ölkə (sıralama maksimumdan minimuma doğru aparılıb).

ƏDƏBİYYAT

1. Kərimov Ə.İ., Kərimov C.Ə. Beynəlxalq İqtisadi Münasibətlər, Bakı-2006.
2. Natiq Sabiroğlu. Qloballaşma və Xarici Investisiyalar, Bakı-2006.
3. Dominik Salvatore. International Economy, USA, 2000.
4. www.economy.gov.az (İqtisadi İnkişaf Nazirliyini).
5. www.azstat.gov.az. (Dövlət Statistika Komitəsi).
6. <http://www.principalglobalindicators.org>.

СОВРЕМЕННЫЕ ПРИНЦИПЫ МЕЖДУНАРОДНЫХ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПОТОКОВ И ЗАРУБЕЖНЫЕ ИНВЕСТИЦИИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Ю.Ю. Алиев

Статья об основных формах и принципах инвестиционного потока и о текущей ситуации инвестиционных операций в Азербайджанской Республике. Также здесь показаны позитивные и негативные стороны международных прямых инвестиций. Также показаны мировые страны, обладающие большей долей на мировом инвестиционном рынке. В конце составлено таблица и графическое изображение инвестирования в Азербайджане за прошлые годы.

MODERN PRINCIPLES OF INTERNATIONAL INVESTMENT FLOWS AND FOREIGN INVESTMENT IN AZERBAIJAN

Y.Y. Aliev

The article about basic forms and principles of investment flow in the World and the current situation of investment operations in the Azerbaijan Republic. There are also the positive and negative aspects of international direct investment. There are some countries that poss a larger amount of the global investment market. At the end there are a table and a graphic representation of investing in Azerbaijan over the past years.

Внимание!

В нашем журнале всегда найдется место для Вашей рекламы!
Обращайтесь в нашу редакцию.

Наш адрес: AZ 1045 Bakı ş. 25-ci km
Milli Aviasiya Akademiyası.
Tel: 497-26-00, əlavə 21- 85.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA HƏYAT VƏ SAĞLAMLIQ ƏLEYHİNƏ OLAN CİNAYƏTLƏRİN KRİMİNOLOJİ VƏZİYYƏTİ HAQQINDA

K.N. Əliyev

Milli Aviasiya Akademiyası

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında həyat və sağlamlıq əleyhinə olan cinayətlərin kriminoloji vəziyyətinin ümumi təhlili aparılır. Bu növ cinayətkarlığın dinamikası və strukturunda baş verən dəyişikliklər müəyyən edilir, bəzi sosial-demoqrafik əlamətlər əsasında həmin növ cinayətləri törətmiş şəxslərin təsnifatı aparılır.

Açar sözlər: cinayətkarlıq, cinayətkarlığın dinamikası, cinayətkarlığın strukturu, sosial demoqrafik əlamətlər, cinayətkarlığın səbəb və şəraiti.

Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 1999-cu il tarixli qanunu ilə təsdiq edilmiş və 1 sentyabr 2000-ci ildən qüvvəyə minmiş CM-nin VIII bölməsi «Şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər» adlanır. Bu bölmədə nəzərdə tutulan cinayətlər «Həyat və sağlamlıq əleyhinə olan cinayətlər», «Şəxsiyyətin azadlığı və ləyaqəti əleyhinə olan cinayətlər», «Şəxsiyyətin cinsi toxunulmazlığı və cinsi azadlığı əleyhinə olan cinayətlər», «İnsan və vətəndaşın konstitusiyaya hüquq və azadlıqları əleyhinə olan cinayətlər», «Yetkinlik yaşına çatmayanlar və ailə münasibətləri əleyhinə olan cinayətlər» adlı fəsillərdə yerləşdirilmişdir (müvafiq olaraq 18-22-ci fəsillər).

CM-nin VIII bölməsində sadalanan cinayətlərin ümumi obyektini şəxsiyyətin təhlükəsizliyinin təmini ilə bağlı olan ictimai münasibətlər təşkil edir. Həyat və sağlamlıq əleyhinə olan cinayətlər, bu cinayətlər sistemində qəsdə məruz qalan ictimai münasibətlərin növ obyektinə görə fərqləndirilir. Onları bilavasitə qəsd obyektinə görə aşağıdakı qruplara ayırmaq olar: 1) həyat əleyhinə olan cinayətlər (CM-nin 120 – 125, 135-ci maddələri); 2) sağlamlıq əleyhinə olan cinayətlər (CM-nin 126 – 131, 133, 139, 140-cı maddələri); 3) həyat və sağlamlığı təhlükədə qoyan cinayətlər (CM-nin 134, 136, 137, 138, 140, 141, 142, 143, 143-1-ci maddələri).

Bilavasitə insan həyatının təhlükəsizliyinə qəsd edən ictimai təhlükəli əməllər həyat əleyhinə olan cinayətlər sayılır. Bu cinayətlər içərisində ən təhlükəlisi təbii ki, qəsdən adam öldürmə əməlləri sayılır. CM-nin VIII bölməsində nəzərdə tutulmuş qəsdən adam öldürmə əməllərini üç qrupa ayırmaq olar:

- 1) ağırlaşdırıcı və yüngülləşdirici hallar olmadan qəsdən adam öldürmə – sadə qəsdən adam öldürmə (CM-nin 120.1-ci maddəsi);
- 2) ağırlaşdırıcı hallarla qəsdən adam öldürmə (CM-nin 120.2-ci maddəsi);
- 3) yüngülləşdirici hallarla qəsdən adam öldürmə (CM-nin 121-123, 135-ci maddələri).

Azərbaycan Respublikası CM-də sağlamlıq əleyhinə olan cinayətlərə isə aşağıdakılar aiddir: qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma (126-cı maddə); qəsdən sağlamlığa az ağır zərər vurma (127-ci maddə); qəsdən sağlamlığa yüngül zərər vurma (128-ci maddə); qəflətən baş vermiş güclü ruhi həyəcan vəziyyətində qəsdən sağlamlığa ağır və ya az ağır zərər vurma (129-cu maddə); zəruri müdafiə həddini aşmaqla sağlamlığa ağır və ya cinayət törətmiş şəxsin tutulması üçün zəruri həddi aşmaqla sağlamlığa ağır və ya az ağır zərər vurma (130-cu maddə); ehtiyatsızlıqdan sağlamlığa az ağır və ya ağır zərər vurma (131-ci maddə); əzab vermə (133-cü maddə); zöhrəvi xəstəlikləri yayma (139-cu maddə); insan immun çatışmazlığı virusu ilə yoluxdurma (140-cı maddə). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının 1 sentyabr 2012-ci il tarixdən qüvvəyə minən, 29 iyun 2012-ci il tarixli 405-IV QD nömrəli qanunu ilə CM-nin sağlamlıq əleyhinə olan cinayətlərindən sayılan «Döymə» adlı 132-ci maddəsi ləğv edilmiş, 133-cü maddənin adında olan «işgəncə» sözü «əzab» sözü ilə əvəz olunmuşdur (3).

Respublikamızda həyat və sağlamlıq əleyhinə olan cinayətlərin kriminoloji vəziyyətini nəzərdən keçirərkən milli hüquq ədəbiyyatımızda bu mövzuda müəyyən kriminoloji tədqiqatın aparıldığı qeyd edilməlidir. Belə ki, M.M.Əhmədovun «Проблемы охраны конституционных прав и свобод человека и гражданина от преступных посягательств» adlı monoqrafiyasının (2005-ci il) ayrıca fəslə şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlərin kriminoloji xarakteristikasına həsr olunmuşdur. Lakin bu əsər 2005-ci ilə kimi olan məlumatları əks etdirir. Məlum olduğu kimi, ölkədə

cinayətlərin qeydiyyatını aparan əsas mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı Daxili İşlər Nazirliyi (bundan sonra - DİN) sayılır və bu orqan tərəfindən hər il cinayətkarlığın vəziyyəti təhlil olunur. Eyni zamanda Dövlət Statistika Komitəsi hər il ölkə üzrə cinayətkarlığın və hüquqpozmalarnın vəziyyətini əks etdirən rəsmi nəşr buraxır ki, lazım gəldikcə həmin mənbələrdən istifadə edəcəyik.

Şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlərə dair statistik məlumatların təhlili göstərir ki, respublikamızda bəzi illər istisna olmaqla, 1980 - 1988-ci illərdə qəsdən adam öldürmə cinayətlərinin dinamikasında get-gedə azalma meyli müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 1980-ci ildə 377, 1988-ci ildə isə 258 qəsdən adam öldürmə və adam öldürməyə cəhd cinayətləri qeydə alınmışdır. Eyni proses qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma cinayətlərində də müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 1980-ci ildə 286, 1988-ci ildə isə 281 bu növ cinayət qeydə alınmışdır. Kriminoloji tədqiqatlar ilə müəyyən edilmişdir ki, 1984-1988-ci illərdə ölkədə cinayətkarlığın ümumi səviyyəsi getdikcə aşağı düşmüşdür. Qəsdən adam öldürmə cinayətlərinin 25% azalması da burada öz rolunu oynamışdır. Həmin illərdə qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs tərəfindən törədilən cinayətlərin sayı isə 2,5 dəfə azalmışdır (10, s. 77).

1988-ci ildən başlayaraq keçmiş SSRİ-də siyasi və sosial-iqtisadi zəmində baş verən dəyişikliklər, ittifaqın tərkibində olan respublikalarda, o cümlədən Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatının başlanması, ictimai-siyasi qüvvələr arasında ziddiyyətlərin kəskinləşməsi, dövlət orqanlarının fəaliyyətsizliyi fonunda ölkədə cinayətkarlığın səviyyəsində artım meylləri qeydə alınmağa başlamışdır. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, 1992-ci ildə 1988-ci il ilə müqayisədə qəsdən adam öldürmə cinayətlərinin sayı 173%, qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma cinayətlərinin sayı isə 74% artmışdır (10, s. 81). Bu proses cüzi istisnalarla 1995-ci ilə kimi davam etmişdir. Belə ki, 1989-cu ildə 338, 1995-ci ildə isə 604 qəsdən adam öldürmə və adam öldürməyə cəhd cinayətləri, 1989-cu ildə 387, 1995-ci ildə isə 414 qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma cinayəti qeydə alınmışdır (bax: cədvəl 1).

Cədvəl 1

Azərbaycan Respublikasında 1980 - 1995-ci illər ərzində cinayətkarlığın bəzi əsas göstəriciləri

İllər	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Qeydə alınmış cinayətlərin sayı - cəmi	15264	16766	16897	17451	17152	16408	15267	13985	14006	14979	15411	15617	22450	18145	18553	19958
Qəsdən adam öldürmə və adam öldürməyə cəhd	377	330	331	344	316	273	292	254	258	338	482	489	704	606	605	604
Qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma	286	222	195	215	216	200	192	219	281	387	434	397	491	388	411	414

Keçmiş SSRİ-də, o cümlədən Azərbaycanda «yenidənqurma» adlandırılan illər (1985-1991) mütəşəkkil cinayətkarlığın səviyyəsinin artması ilə xarakterizə olunmuşdur. Azərbaycanda 1988-1993-cü illərdə qrup şəklində cinayət törətmiş şəxslər 66% artmışdır (10, s. 89). Ona görə də SSRİ xalq deputatlarının 1989-cu ildə keçirilmiş II qurultayında «Mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizənin gücləndirilməsi haqqında» qərar, 1991-ci ildə isə SSRİ Prezidentinin «Daha təhlükəli cinayətlər və onların mütəşəkkil formaları ilə mübarizənin gücləndirilməsi tədbirləri haqqında» fərmanı qəbul edilir (12, s. 53).

1993 - 1996-cı illərdə qrup şəklində törədilən cinayətlərin statistik göstəricilərinin təhlili də həmin dövrdə bu növ cinayətlərin dinamikasında artımın olduğunu göstərir. Belə ki, 1993-cü ildə 2140, 1996-cı ildə isə 2391 cinayət qrup halında törədilmişdir. Fikrimizcə, bunun səbəbi daha çox həmin illərdə ölkədə ictimai-siyasi sabitliyin olmaması, təcavüzkar Ermənistan dövləti ilə faktiki döyüş əməliyyatlarının aparılması, əhalidə qanunsuz silahların olması, habelə qanunsuz silahlı birləşmələrin hakimiyyət uğrunda mübarizə aparmaları kimi ciddi amillər ilə izah olunmalıdır. Qeyd edilən hallar qrup halında cinayətlərin törədilməsi üçün münbit şərait yaratmışdır.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri, ulu öndər H.Ə.Əliyev yenidən dövlət müstəqilliyini bərpa etmiş ölkəmiz üçün dövlətin iqtisadi, siyasi əsaslarının təhlükəsizliyi, vətəndaşların həyatı, sağlamlığı və mülkiyyət hüquqları əleyhinə yönələn və əsasən mütəşəkkil cinayətkar dəstələr, qanunsuz silahlı birləşmələr tərəfindən törədilən cinayətlərin, o cümlədən qəsdən adam öldürmə, banditizm və sair bu kimi təhlükəli cinayətlərin xüsusi narahatlıq doğurduğunu görərək, 9 avqust 1994-cü ildə «Cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, qanunçuluğun və hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsi tədbirləri haqqında» fərman qəbul etmişdir. Fərmanda cinayətkarlığa qarşı mübarizədə Azərbaycan Respublikası DİN, MTN, prokurorluq və digər hüquq mühafizə orqanlarının qarşısında duran vəzifələr müəyyən edilmiş, ölkədə bu istiqamətdə ciddi müsbət dəyişikliklərin əsası qoyulmuşdur. Fərmanda qeyd olunan vəzifələrin həlli ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlərin ölkəmizdə kriminogen durumun sabitləşdirilməsi üçün xeyli dərəcədə faydası olmuşdur. 1996-cı ildən başlayaraq ölkəmizdə həmin ictimai-siyasi sabitliyin bərqərar olması cinayətkarlığın dinamikasında ümumən getdikcə azalma meyllərinin baş verməsini şərtləndirmişdir. Belə ki, 1996-cı ildə 17528, 1998-ci ildə 14038, 2000-ci ildə 13958 cinayət qeydə alınmışdır. 1996-cı ildə 545, 2011-ci ildə isə 270 qəsdən adam öldürmə və adam öldürməyə cəhd cinayəti, 1996-cı ildə 414, 2011-ci ildə isə 323 qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma cinayəti qeydə alınmışdır. 1997-ci ildə 2039, 2011-ci ildə 1878 cinayət qrup şəklində törədilmişdir (bax: cədvəl 2, 3).

Cədvəl 2

Azərbaycan Respublikasında 1996 - 2011-ci illərdə cinayətkarlığın bəzi əsas göstəriciləri

İllər	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Qeydə alınmış cinayətlərin sayı - cəmi	17528	16402	14038	14400	13958	14607	15520	15206	16810	18049	19045	18667	21692	22830	23010	24263
Qəsdən adam öldürmə və adam öldürməyə cəhd	545	449	408	346	325	318	315	285	293	288	267	269	236	236	276	270
O cümlədən, qəsdən adam öldürmə	400	304	315	304	290	291	245	259	219	217	250	235	215	239	267	323
Qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma	414	284	280	242	226	218	212	183	201	192	190	176	168	164	194	193

Azərbaycan Respublikasında qrup şəklində törədilən cinayətlərin vəziyyəti

İllər	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Qrup şəklində törədilən cinayətlərin sayı-cəmi	2140	2001	2645	2391	2039	1768	1764	1671	1769	1777	1594	1880	1788	1879	1728	1844	2089	1810	1878
o cümlədən, bir qrup şəxs tərəfindən törədilən cinayətlərin sayı	2140	2001	2645	2391	2039	1768	1764	1671	704	864	739	871	901	887	880	799	895	711	600
o cümlədən, qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs tərəfindən törədilən cinayətlərin sayı	939	861	771	914	852	881	790	927	929	1021	1246
o cümlədən, mütəşəkkil dəstə tərəfindən törədilən cinayətlərin sayı	126	42	84	65	35	111	58	118	265	78	32

Qeyd. Cinayətkar birlik (təşkilat) tərəfindən törədilən cinayətlərin statistik qeydiyyatı aparılmadığından, cədvəldə bu haqda göstəricilərin verilməsi mümkün olmamışdır.

Lakin 2001-ci ildən başlayaraq ölkədə cinayətkarlığın ümumi səviyyəsində yenidən artım dinamikası müşahidə edilməyə başlanmışdır. 2005-ci ildən isə bu dinamika daha sürətli olmağa başlamış və hazırkı dövrə kimi davam edir. Belə ki, 2005-ci ildə 18049, 2011-ci ildə isə 24263 cinayət qeydə alınmışdır. Ona görə də biz qısa da olsa, 2004-cü ildən başlayaraq ölkədə həyat və sağlamlıq əleyhinə olan cinayətlər, o cümlədən qrup tərəfindən törədilən cinayətlər barədə vəziyyəti təqdim edirik.

2004-cü ildə qeydə alınmış cinayətlərin sayı 16210 (+1158) hadisə olmuşdur. Əhalinin hər 100 min nəfərinə düşən cinayətlərin sayı (203) baxımından Azərbaycan MDB-də öncül mövqeyini qoruyub saxlamışdır. Cinayətlərin artımı əsasən az ağır (+501, 6948-7449) və böyük ictimai təhlükə törətməyən (+581, 6664-7245) hadisələrin hesabına baş vermişdir. Həmin ildə adam öldürməyə cəhd (-10, 9,8%), qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma (-40, 15,4%) cinayətlərinin sayı azalmışdır. Qrup halında 1850 cinayət törətmiş 3952 nəfərdən 23-ü qəsdən adam öldürmə əməlinə görə məsuliyyətə cəlb edilmişdir. Müxtəlif cinayətlər törətdiklərinə görə 16030 nəfər müəyyən edilərək, onlardan 12954-ü (80,8%-i) cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmuşdur. Həmin şəxslərin 5399-nu (33,7%-i) gənclər, 2357-ni (14,7%-i) qadınlar, 491-ni (3,1%-i) yetkinlik yaşına çatmayanlar təşkil etmişdir. Cinayətlərin subyektləri sırasında 13811 (86,1%) nəfər işləməyən, 1484 (9,3%) nəfər isə əvvəllər cinayət törətmiş şəxslər olmuşdur (5).

2005-ci ildə 18049 (2004-cü il ilə müqayisədə +1239 və ya 7,4% çox) cinayət qeydə alınmışdır. Onlardan 6864-ü (2004-cü illə müqayisədə +611 və ya 9,8% çox) şəxsiyyət əleyhinə

olan cinayətlər olmuşdur. 2005-ci ildə törədilən hər iki cinayətdən biri az ağır və ya böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayət olmuşdur. 2004-cü il ilə müqayisədə cinayətlərin strukturunda qəsdən adam öldürmə 9 fakt (-4,5%, 2005-ci ildə 192, 2004-cü ildə 201), qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma 2 (-0,9%, 217-219), qəsdən sağlamlığa az ağır zərər vurma 74 (15,7%, 398 - 472) cinayət faktı azalmışdır. Qrup şəklində törədilmiş cinayətlərin sayı ötən il ilə müqayisədə 5% (-109, 2090-2199) azalmışdır. Müxtəlif cinayətlər törətdiklərinə görə müəyyən edilmiş 17303 şəxsdən 13410 nəfəri cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmiş, onlardan 2520 (14,5%) qadınlar, 554 (3,2%) yetkinlik yaşına çatmayanlar, 15043 (86,9%) işləməyən və 1472 (8,5%) isə əvvəllər cinayət törətmiş şəxslər olmuşdur (5).

2006-cı ildə ölkədə 19045 (ötən il ilə müqayisədə +996 və ya 5,5%) cinayət qeydə alınmışdır. Əhalinin hər 100000 nəfərinə 223 cinayət düşmüşdür. DİN-i üzrə qeydə alınmış cinayətlərin 8155 (44,6%) böyük ictimai təhlükə törətməyən, 8411 (46,1%) az ağır, 1701 (9,3%) ağır və xüsusilə ağır cinayətlər olmuşdur. Cinayətlərin strukturunda 7031-i (2005-ci il ilə müqayisədə +167 və ya 2,4%) şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlərə aid olmuşdur. Qeydə alınmış hər 2 cinayətdən 1-i az ağır və ya böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayət olmuşdur. 2006-cı ildə cinayətkarlığın dinamikası keçən il ilə müqayisədə qəsdən adam öldürmənin (adam öldürməyə cəhdlər ilə birlikdə) 7,3% (-21 fakt; 2006-cı ildə - 267, 2005-ci ildə - 288) azalması ilə xarakterizə olunmuşdur. 2006-cı ildə ağır və xüsusilə ağır cinayətlər törətmiş 772 nəfərdən ibarət 268 cinayətkar qrup və dəstə zərərsizləşdirilmiş, qrup halında törədilən cinayətlərin sayı 11,3% (-257) azalmışdır. 12272 nəfər cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmiş, onlardan 1345-i (11%) qadınlar, 353-ü (2,9%) yetkinlik yaşına çatmayanlar, 10542-i (85,9%) işləməyən və oxumayan, 1370-i (11,2%) isə əvvəllər məhkum edilmişlər olmuşdur (4).

2007-ci ildə respublikada 18667 (2006-cı il ilə müqayisədə -378 və ya 2,0% az) cinayət qeydə alınmışdır. Cinayətlərin strukturunda 7133-ü (2006-cı il ilə müqayisədə +102 və ya 1,5% çox) şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər olmuşdur. 2007-ci ildə adam öldürməyə cəhd cinayətləri 16 (+20,8%; 93-77) fakt artsa da, cinayətkarlığın dinamikası ümumilikdə qəsdən adam öldürmənin 7,4% (-14; 176-190) azalması ilə xarakterizə olunmuş, banditizm və cinayət birlik yaratma cinayətləri isə qeydə alınmamışdır. Qrup şəklində 165 (-8,5%; 1773-1938), o cümlədən mütəşəkkil dəstə tərəfindən törədilən cinayətlər 62 (-2,1 dəfə; 55-117) fakt azalmışdır. 2007-ci ildə 13299 şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmiş, onlardan 1803-ü (13,6%) qadınlar, 357-si (2,7%) yetkinlik yaşına çatmayanlar, 11127-i (83,7%) işləməyən və oxumayan, 1490-ı (11,2%) əvvəllər məhkum edilmişlər olmuşdur (5).

2008-ci ildə respublikada 21692 (2007-ci il ilə müqayisədə +3025 və ya 16,2%) cinayət qeydə alınmışdır. Cinayətlərin strukturunda 7689-u (2007-ci illə müqayisədə +556 və ya 7,8%) şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlərə aid olmuşdur. Cinayətkarlığın dinamikası qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma cinayətlərinin 8,5% (-20; 215-235), qəsdən adam öldürmə cinayətlərinin 4,5% (-8; 168-176) azalması ilə xarakterizə olunmuşdur. 2009-cu ildə respublikada 22830 (2008-ci il ilə müqayisədə +1138 və ya 5,2%) cinayət qeydə alınmışdır. Cinayətlərin strukturunda 8039-u (2008-ci il ilə müqayisədə +350 və ya 4,6%) şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər olmuşdur. Cinayətkarlığın dinamikası qəsdən adam öldürmə cinayətlərinin 2,4% (4; 164-168) azalması ilə xarakterizə olunmuşdur. 2010-cu ildə respublikada 23010 (2009-cu il ilə müqayisədə +180 və ya 0,8%) cinayət qeydə alınmışdır. Cinayətlərin strukturunda 8147-i (2009-cu il ilə müqayisədə +108 və ya 1,3%) şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər olmuşdur (4).

2011-ci ildə respublikada 24263 (2010-cu il ilə müqayisədə +1253 və ya 5,4%) cinayət qeydə alınmışdır. Cinayətlərin strukturunda 7926-ı (2010-cu il ilə müqayisədə -221 və ya -2,7%) şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlərə aid olmuşdur. Cinayətkarlığın dinamikası ağır və xüsusilə ağır cinayətlərinin 6,5% (-158; 2255-2413) azalması ilə xarakterizə olunmuşdur. 2010-cu il ilə müqayisədə yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlərin sayı 20,2% (+97; 578-481) artmış, əvvəllər cinayət törətmiş şəxslər tərəfindən 2,8% (-75; 2587-2662), qadınlar tərəfindən törədilən cinayətlərin sayı isə 17,8% (-350; 1620-1970) azalmışdır. 2011-ci il ərzində 13792 şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmiş, onlardan 11372-i (82,5%) işləməyən və oxumayan, 1757-i (12,7%) əvvəllər cinayət törətmiş, 1301-u (9,4%) qadın, 383-ü (2,8%) yetkinlik yaşına çatmayanlar olmuşdur (5).

2012-ci ildə respublikada 21897 (2011-ci il ilə müqayisədə - 2366 və ya -9,8% az) cinayət qeydə alınmışdır. Cinayətlərin strukturunda 6513-ü (2011-ci il ilə müqayisədə -1413 və ya 17,8%) şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər olmuşdur. Cinayətkarlığın dinamikasında ağır və xüsusilə ağır cinayətlər 159 (+7,1%; 2414-2255), qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma cinayətləri 49 (+15,2%, 372-323) fakt artmışdır. 2011-ci il ilə müqayisədə əvvəllər məhkum edilmiş şəxslər tərəfindən 3% (-54; 1743-1797), qadınlar tərəfindən 18,4% (379; 1677-2056), işləməyən və oxumayanlar tərəfindən törədilən cinayətlərin sayı 9,5% (-1427; 13669-15096) azalmış, yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlərin sayı isə 3,4% (+16; 490-474) artmışdır. 2012-ci il ərzində 12526 şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmiş, onlardan 10135-i (80,9%) işləməyən və oxumayan, 1694-ü (13,5%) əvvəllər məhkum edilmiş, 1018-i (8,1%) qadın, 359-u (2,9 %) yetkinlik yaşına çatmayanlar olmuşdur (5).

Azərbaycan Respublikası DİN-nin 2012-ci ildə cinayətkarlıqla mübarizənin yekunlarına həsr olunmuş kollegiya iclasında nazir R.Usubovun hesabat məruzəsində göstərilmişdir ki, ölkəmiz cinayətkarlıqla mübarizənin nəticələrinə görə 2012-ci ildə də MDB və Şərqi Avropa məkanında öncül mövqeyi qoruyub saxlamış, əhalinin hər 100 min nəfərinə düşən cinayətlərin sayı azalaraq 266-dan 236-ya enmişdir. Mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı mübarizə sistemli xarakter daşmış, 649 ağır və xüsusilə ağır cinayət, o cümlədən 15 qəsdən adam öldürmə cinayəti törətmiş 564 nəfərdən ibarət 200 cinayətkar qrup zərərsizləşdirilmişdir (2). Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun məlumatına əsasən 2012-ci ildə ölkədə qrup halında, o cümlədən əvvəllər məhkum olunmuş şəxslərdən ibarət qruplar tərəfindən törədilən cinayətlərin sayı azalmış, 191 cinayətkar qrup və 9 mütəşəkkil dəstə zərərsizləşdirilmiş, banditizim və cinayətkar birlik yaratma kimi cinayətlər isə qeydə alınmamışdır (7).

Statistik göstəricilərin təhlili ilə müəyyən olunur ki, son illərdə şəxsiyyət əleyhinə olan bəzi cinayətləri törədən şəxslərin sosial-demografik xarakteristikasında da dəyişikliklər baş vermişdir. Bu, daha çox ölkədə törədilən cinayətlərin 1/3-in Bakı şəhərinin payına düşməsi ilə əlaqədardır. Şəxsiyyət əleyhinə cinayətlərin 4/5-ü iş yeri olmayan və təhsil almayan şəxslər tərəfindən törədilir (10, s. 87-88). Tədqiqatlar göstərir ki, zorakı cinayətlərin tam əksəriyyəti (90-93%) kişilər tərəfindən törədilir. Bu, kişi və qadınların sosial rolları, psixofiziki xüsusiyyətləri ilə izah olunur. Sosial rollar dedikdə, şəxsin müəyyən sosial qrupa mənsub olması və ictimai münasibətlər sistemindəki mövqeyi ilə şərtləndirilən real sosial funksiyaları başa düşülür (8, s. 67). Q.İ.Çeçel göstərir ki, qəsdən adam öldürmə, qəsdən sağlamlığa zərər vurma və sair bu kimi cinayətləri törədən şəxslər adətən məhdud dünyagörüşə malik olur, maddi və mənəvi cəhətdən yoxsul, səbrsiz olmaları ilə səciyyələnilir. Müəllifə görə insanın mədəni səviyyəsi təkcə təhsil səviyyəsi ilə deyil, həm də tərbiyəsi, sosial-siyasi fəallığı, mənəvi tələbatı və sair amillər ilə şərtlənir. Ona görə də insanın təhsil səviyyəsinin təklidə kriminogen amil kimi qiymətləndirilməsi düzgün deyildir (14, s. 218). Adətən bu növ cinayətlər gənc və orta yaşlı (40 yaşa kimi) şəxslər tərəfindən törədilir (11, s. 325).

1993-cü ildə qadınlar tərəfindən 12 qəsdən adam öldürmə, 11 qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma cinayəti törədilmişdirsə, 1997-ci ildə bu rəqəmlər müvafiq olaraq 29 və 16 olmuşdur. 1998-ci ildən başlayaraq qadınlar tərəfindən törədilən bu növ cinayətlərin dinamikasında get-gedə azalma meylləri müşahidə olunmuşdur. Belə ki, qadınlar tərəfindən 1998-ci ildə 19 qəsdən adam öldürmə, 12 qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma, 2011-ci ildə isə 13 qəsdən adam öldürmə, 6 qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma cinayətləri qeydə alınmışdır. Beləliklə, 1997-ci il ilə müqayisədə qadınlar tərəfindən göstərilən cinayətlərin törədilməsinin sayı təxminən 3 dəfə azalmışdır (4).

Qadınlardan fərqli olaraq bəhs edilən cinayətlərin törədilməsində yetkinlik yaşına çatmayanların iştirak payında elə də ciddi dəyişiklik baş verməmişdir. Belə ki, 1993-cü ildə 24 nəfər yetkinlik yaşına çatmamış şəxs qəsdən adam öldürmə, 22 nəfər isə qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma cinayəti törətmişdirsə, 1999-cu ildə bu rəqəmlər müvafiq olaraq 22 və 31 olmuşdur. 2000-ci ildən başlayaraq isə yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən göstərilən cinayətlərin törədilməsində ayrı-ayrı illər istisna olmaqla, ümumən azalma meylləri qeydə alınmışdır. Belə ki, 2000-ci ildə yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən 18 qəsdən adam öldürmə, 30 qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma cinayəti törədilmişdirsə, 2011-ci ildə bu rəqəmlər müvafiq olaraq 15 və 21 olmuşdur (bax. cədvəl 4).

Azərbaycan Respublikasında 1993 - 2011-ci illərdə cinayət törətmiş şəxslərin bəzi göstəriciləri

İllər	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Cinayət törətmiş şəxslərin sayı - cəmi	14968	14637	17084	16730	15424	14057	13249	12906	13589	14555	14447	16030	17303	18564	17734	18312	19417	18689	18612
Qəsdən adam öldürmə cinayətini törədən lərin sayı	428	458	537	551	481	453	350	335	350	318	303	330	318	307	285	247	267	298	278
bu cinayəti törədən yetkinlik yaşına çatmayanların sayı	24	19	29	20	24	25	22	18	17	15	14	14	19	16	9	16	12	15	15
bu cinayəti törədən qadınların sayı	12	32	20	30	29	19	15	15	17	8	21	15	15	13	19	9	12	18	13
Qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma cinayətini törədən lərin sayı	314	281	333	298	303	303	290	265	251	182	244	199	190	205	209	185	199	209	231

BMT-nin məlumatlarına görə dünya əhalisinin hər 100 min nəfərinə orta hesabla 9,8 qəsdən adam öldürmə hadisəsi düşür. Bu rəqəm ərəb ölkələrində 2,4, Qərbi Avropa ölkələrində 3,5, Cənubi Asiyada 7,2, Şimali Amerikada isə 9 təşkil edir (13, s. 18). Tədqiqatlarla müəyyən edilmişdir ki, 1997-ci ildən ölkəmizdə qeydə alınmış cinayətlərin strukturunda şəxsiyyət əleyhinə cinayətlərin xüsusi çəkisi 35-40% təşkil edir ki, bu da təhlükəli hədd sayılır (10, s. 104).

Rusiya alimlərinin apardığı kriminoloji tədqiqatlarda düzgün olaraq göstərilmişdir ki, ABŞ-dan fərqli olaraq Rusiyada qəsdən adam öldürmə cinayətlərinin qeydiyyatı, cinayət qurbanlarının sayı ilə deyil, cinayət faktına görə aparılır. Yəni bir partlayış hadisəsinin törədilməsi ilə 10 və ya 100 adamın öldürülməsi, iki və ya daha çox şəxsi öldürmə və ümumi təhlükəli üsulla adam öldürmə əlamətləri ilə bir cinayət faktı kimi qeydə alınır. Bunları əlavə, qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma cinayətləri üzrə zərərçəkmişlərin 1/3-i sonradan öz həyatlarını itirsə də, həmin əməllər qəsdən adam öldürmə cinayəti kimi tövsiyə olunmur. Habelə hər il neçə min insan itgin düşür ki, sonradan onların da müəyyən hissəsinin öldürüldüyü bəlli olur. Bu amillər nəzərə alınaraq Rusiyada qəsdən adam öldürmə cinayətlərinin sayının, qeydə alınmış rəqəmdən 4-5 dəfə artıq olduğu və əhalinin hər 100 min nəfərinə 27 deyil, 80-100 qəsdən adam öldürmə hadisəsinin düşdüyü göstərilir (13, s. 17-18).

Respublikamızda cinayətlərin, o cümlədən qəsdən adam öldürmə cinayətlərinin qeydiyyatının demək olar ki, Rusiya ilə eyni cür aparıldığı nəzərə alındıqda, ölkəmizdə həyat və sağlamlıq əleyhinə ağır cinayətlərin, o cümlədən qrup şəklində törədilən cinayətlərin sayının heç də az olmadığı aydın olacaqdır. Fikrimizə, son illərdə cinayətkarlığın dinamikasında artım meyllərinin baş verməsinin səbəbi ölkədə kriminogen durumun gərginləşməsi ilə deyil, dövlət başçısı, Prezident cənab İ.H.Əliyevin siyasi iradəsi, rəhbər tapşırıq və göstərişləri əsasında hüquq

mühafizə orqanlarının cinayətkarlığa qarşı daha qətiyyətlə mübarizə aparmağa başlamaları ilə izah olunmalıdır.

Cinayətkarlığın səbəbləri kriminologiyanın mərkəzi problemlərindən sayılır və təqdim edilən məqalənin predmetinə bu növ cinayətlərin baş verməsinin səbəb və şəraitinin araşdırılmasını daxil etməmişik. Bununla belə, cinayətkarlığın bəzi əsas səbəblərini tezis kimi qeyd etmək istəyirik. Fikrimizcə, əsas səbəblərdən biri cəmiyyətdə ictimai ziddiyyətlərin mövcud olmasıdır. İnsanın təbiətindən irəli gələn ictimai ziddiyyətlər əbədidir. Düşünürük ki, cinayətkarlığın, o cümlədən tədqiq etdiyimiz cinayətlərin səbəblərini də ilk olaraq insanın sosial mühitlə qarşılıqlı münasibətlərində mövcud olan ziddiyyətlərində axtarmaq lazımdır.

Digər əsas səbəb müasir dünyada cinayətkarlığın mənzərəsində baş verən ciddi dəyişikliklərdir. Dünyanın tərkib hissəsi olaraq ölkəmizin geo-siyasi vəziyyəti dünyada baş verən neqativ proseslərin respublikamıza təsirsiz ötürməməsini şərtləndirir. Heç kimə sirr deyildir ki, dünyada qüvvələr arasında mövcud olan tarazlıq keçmiş SSRİ dövlətinin süqutu ilə pozulmuşdur. Ədəbiyyatlarda göstərilir ki, əksər dövlətlərlə müqayisədə yüksək inkişaf səviyyəsinə malik olan bəzi dövlətlər dünyada hegemonluq niyyətindədirlər. Bu amil beynəlxalq səviyyədə cinayətkarlığa qarşı mübarizənin zəifləməsinə səbəb olur. Mütəşəkkil və zorakı cinayətkarlıq, terrorizm, qanunsuz silah alveri, narkotik maddələrin qanunsuz dövriyyəsi, insan alveri və s. bu kimi təhlükəli cinayətlər müasir dünyada cinayətkarlığın mənzərəsini müəyyən edən əsas göstəricilərə çevrilmişdir. Ç.F.Mustafayev haqlı olaraq ekstremizm, separatizm və sair təhlükəli amillərin transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığı və başqa zorakılıq aksiyalarını şərtləndirdiyini, demokratik dəyərlərin olmamasını və ya kifayət qədər inkişaf etməməsini cinayətkarlığın inkişafı üçün münbit şərait yaratdığını göstərmişdir (6, s. 96, 149).

Bundan əlavə, keçmiş SSRİ-nin tərkibində olmuş respublikalardan biri kimi ölkəmizdə də sovet quruluşundan tam fərqli olan, yeni ictimai quruluşun əsasları qurulmağa başlanmışdır. X.C.Ələkbərov düzgün olaraq qeyd etmişdir ki, cəmiyyətin bir quruluşdan digərinə keçməsi sosial proseslərdə həmişə disproporsiyaların, deformasiyaların güclənməsi ilə müşahidə olunur və bu proseslər cinayətkarlığın vəziyyəti və meyllərində də bilavasitə öz əksini tapır (9, s. 99). Ona görə də biz bazar iqtisadiyyatının iqtisadi üstünlüyü ilə yanaşı, neqativ nəticələrini də qeyd etməliyik. İstehsal-bölgü münasibətləri, əməyin nəticələrinin mənimsənilməsi sahəsində olan neqativ hallar son nəticədə cinayətkarlığın səviyyəsinə də öz təsirini göstərir. Çünki sosial ədalətsizlik cəmiyyətdə həmişə konfliktlərin, o cümlədən cinayətlərin əsas mənbəyini təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın cinayətkarlıq və hüquqpozmalar. Statistik məcmuə (məcmuə Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən hazırlanmışdır). Bakı, 2011, 98 s.
2. «Azərbaycan» qəzeti. № 20 (6295), 29 yanvar 2013-cü il.
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. «Hüquq ədəbiyyatı», Bakı, 2012, 320 s.
4. Cinayətkarlıq və hüquqpozmalar / <http://www.stat.gov.az/source/crimes/>.
5. Daxili işlər orqanları tərəfindən cinayətkarlığa qarşı mübarizə, ictimai qaydanın və ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində görülmüş işlərin təhlili. <http://www.mia.gov.az/?/az/content/29801/>.
6. Mustafayev Ç.F. Terrorçuluq (anlayışı, yaranma səbəbləri, xəbərdarlığı və proqnozlaşdırılması). Bakı, ÇINAR-ÇAP» nəşriyyatı, 2005, 191 s.
7. «Respublika» qəzeti. № 024 (4607), 2 fevral 2013-cü il.
8. Səməndərov F.Y. Kriminologiya. Ümumi hissə. Bakı, «Hüquq ədəbiyyatı» nəşriyyatı, 2003, 162 s.
9. Алекперов Х.Д. Преступность и компромисс. Баку, «Элм», 1992, 196 с.
10. Ахмедов М.Б. Проблемы охраны конституционных прав и свобод человека и гражданина от преступных посягательств. Баку, «Нурлар» Издательско-Полиграфический Центр, 2005, 296 с.
11. Криминалогия: учебник / под ред. проф. Н.Ф.Кузнецовой, проф. В.В.Лунеева. -2-е изд. – М.: Волтерс Клувер, 2004. – 640 с.

12. Курс уголовного права. Общая часть. Том 1: Учение о преступлении. Учебник для вузов. Под ред. д.ю.н., проф. Н.Ф.Кузнецовой и к.ю.н., доц. И.М.Тяжковой. – М.: ИКД «Зерцало-М», 2002. – 624 с.
13. Уголовное право. Актуальные проблемы теории и практики: сборник очерков /под ред. В.В.Лунеева.- М.: Издательство «Юрайт», 2010, 779 с.
14. Чечель Г.И. Избранные труды по уголовному праву и криминологии. Ставрополь: Сервисшкола, 2006. - 764 с.

О КРИМИНОЛОГИЧЕСКОМ СОСТОЯНИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ ПРОТИВ ЖИЗНИ И ЗДОРОВЬЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Н.К. Алиев

В статье проведен обзорный анализ криминологического состояния преступлений против жизни и здоровья в Азербайджанской Республике. Автором выявлены изменения в структуре и динамике рассматриваемых преступлений, а также классифицированы лица, совершившие данные виды преступлений по разным социально-демографическим основаниям.

Ключевые слова: преступность, динамика преступности, структура преступности, социально-демографические характеристики, причины и обстоятельства преступности.

ON CRIMINOLOGICAL STATUS OF CRIMES AGAINST LIFE AND HEALTH IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

N.K. Aliyev

In the article criminological status of crimes against life and health of the Republic of Azerbaijan carried out the analysis of the review. Changes in the structure and dynamics of this type of crime is determined, on the basis of some socio-demographic characteristics these types of crimes committed by persons who are classified.

Key words: crime, crime dynamics, the structure of crime, social and demographic characteristics, causes and circumstances of the crime.

Уважаемые читатели!

Готовится к изданию новый переработанный и дополненный англо-азербайджанско-русский словарь авиационных терминов в 3-х томах под ред. Н.А. Пашаевой.

Словарь предназначен для переводчиков, инженерно-технических работников, пилотов, бортипроводников, студентов, аспирантов, преподавателей авиационных ВУЗов.

По вопросам приобретения просим обращаться по адресу:

АЗ. 1045, г. Баку 25-ый км
Национальная Академия.Авиации
Тел. 497-26-00, доп. 21- 85.
E-mail hasanov@naa.edu.az

TEOKRATİK MONARXIYANIN MAHİYYƏTİ VƏ ONUN MÖVCUD OLDUĞU MÜXTƏLİF DÖVLƏTLƏR ÜZRƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

K.Ə. Həbibova

Milli Aviasiya Akademiyası

Elmi məqalədə teokratik monarxiyanın anlayışı verilmiş və əlamətləri göstərilmişdir. Bundan əlavə, teokratik monarxiya quruluşunun necə yaranmasına aydınlıq gətirilmiş və onun mövcud olduğu dövlətlər üzrə müqayisəli təhlili verilmişdir. Məqalədə dünyəvi qanunlarla idarə olunmasına baxmayaraq dinin təsirinə məruz qalmış dövlətlərdə idarəetmənin xüsusiyyətləri qeyd olunmuşdur.

Tarixin bütün dövrlərində dövlətin mövcudluq elementlərindən biri olan idarəetmə - dövlət başçısının hüquqi statusu və ya ali dövlət hakimiyyəti orqanları arasında hakimiyyət səlahiyyətlərinin bölgüsü ilə xarakterizə olunmuşdur. İdarəetmə formaları dedikdə, həmçinin konkret sosial qruplar tərəfindən ictimai həyatın bir sahəsinə və bütün sosial bütövlüyün maraqlarına təsir edən funksiyaların həyata keçirilməsi başa düşülür. Müxtəlif cür dövlət idarəçiliyi formaları mövcud olmuşdur. Məsələn, quldarlıq dövlətinin idarəçilik forması monarxiya (tək hökmdarın qeyri - məhdud hakimiyyəti, imperator, şah və s.) və respublikadan (aristokratik və demokratik respublika: ali hakimiyyət orqanları müəyyən müddətə seçilir) ibarət idisə, feodalizmdə əsas dövlət idarəçiliyi forması monarxiya olmuşdur.

İdarəçilik formalarının hər biri mövcud olduğu dövlətlərdə dini, siyasi, iqtisadi, coğrafi və s. təsirlərə məruz qalmış və nəticədə onların özlərinin də müxtəlif tipləri meydana gəlmişdir. Nümunə kimi, monarxiyanı göstərmək olar. Belə ki, monarxiyanın 3 növündən (mütləq monarxiya, dualist monarxiya, konstitusiyalı monarxiya) biri olan mütləq monarxiyanın özündən də teokratik monarxiya adlı idarəetmə forması ayrılır. Teokratik monarxiya idarəetmə forması malik olduğu əsas əlamətlərinə görə mütləq monarxiya hesab olunur. Lakin burdakı dinin əsas faktor sayılması və idarəçiliyin hər pilləsinin dini qaydalar əsasında formalaşdırılması, həmçinin aşağıda qeyd olunmuş xüsusiyyətləri onun mütləq monarxiyada xüsusi tip kimi ayrılmasına gətirib çıxarmışdır.

Teokratik monarxiya cəmiyyət məsələlərinin qanuni halda dini qaydalarla həll edildiyi idarəetmə sistemidir. Dini strukturların və din xadimlərinin dövlət siyasətinə ciddi təsir etdiyi idarəetmə formasıdır. Dini ehkamların əsas götürüldüyü bu sistemdə qayda və qanunlar ya dini qayda və qanunlarla eynidir, ya həmin qayda və qanunların təsiri altında yaradılmışdır və ya dini təməllərə əsaslanır.

Teokratiya anlayışı heç bir dildə birbaşa mənada işlədilməmişdir. Belə ki, İngiltərədə ilk dəfə 1622-ci ildə işlədilən bu termin "ilahi təsir altındakı ruhanilərin hökuməti" olaraq başa düşülmüşdür. 1825-ci ildən sonra isə dinə söykənən siyasi və sivil güc mənasında işlədilmişdir. Əslində isə "Theo" - tanrı, "katiya" - idarə etmək sözlərinin birləşməsindən yaranan "teokratiya" anlayışı hakimiyyəti tanrıya və ya tanrı iradəsinə söykənən idarəetmə mənasını verir. Buna görə kral və hökumətlərə itaət tanrıya itaətdir. Onlara qarşı gəlmək tanrıya qarşı gəlməkdir (6,s.16).

Özünü "İann" (tanrı) yerinə qoyan və təbiəüstü qüvvələrin ona verildiyini iddia edən siyasi liderlərin cəmiyyəti idarə etmələrinə də teokratiya deyilmişdir. Məsələn, fironlar, yapon imperatorları və müasir dövrdə olan bəzi liderlər. Digər tərəfdən təbiəüstü qüvvələrə malik olmayan, lakin onlar tərəfindən cəmiyyəti idarə etməkdə məsul olduğu iddia edilən siyasi liderlərin idarə etdiyi dövlətlər də teokratik dövlət tipinə aiddir.

N.Makiavelli "Hökmdar" əsərində teokratik monarxiya idarəetmə sistemində malik olan dövlətləri təhlil edərkən qeyd etmişdir ki, bu dövlətləri zəbt etmək heç də asan şey deyil, çünki bundan ötrü ya igidlik lazımdır, ya da taleyin lütfü. Onları əldə saxlamaq isə asandır, çünki bundan ötrü yuxarıda qeyd edilən iki şeydən heç biri gərək deyil. Bu dövlətlər müqəddəs dini adətlərə əsaslanır ki, bunlar hakimiyyət başında olan hökmdarların necə yaşayıb, özlərini necə aparmasından asılı olmayaraq onları müdafiə edir. Hakimiyyət sahibi olsalar da, yalnız buradakı hökmdarlar bunu saxlamaq uğrunda mübarizə aparmırlar, təbəələri ola-ola onlara rəhbərlik etmirlər, buna baxmayaraq,

onların hakimiyyətinə heç kim toxunmur, onların belə bir mövqedə olmasından təbəələr də əziyyət çəkmir. Belə ki, yalnız bu hökmdarlar firavan və xoşbəxt yaşayırlar (7,s.67).

S.J. Brutus "Tiranlara qarşı haqlar" əsərində teokratik idarəçiliklə bağlı yazır ki, Müqəddəs kitab, Tanrının öz ixtiyarı ilə, krallar isə Tanrıdan aldıkları ixtiyara dayanaraq hökm etdiklərini, əsl hegemonluğun Tanrıda olduğunu, kralların isə onun təmsilçisi olduğunu deyir. Lakin bu kral məqamını qorumaq, krallar kralı Tanrıdan öz xalqına ədalət dağıtmaq və onları bütün düşmənlərinə qarşı qorumaq məqsədi daşıyır (3, s.62).

Əslində isə bütünlüklə tanrı gücü ilə idarə olunan və dünyəvi güclərin heç bir təsiri altında olmayan cəmiyyətlər mövcud deyildir. Teokratik idarəetmə sistemi hal-hazırda Vatikan dövlətində və Səudiyyə Ərəbistan krallığında mövcuddur. Həmçinin, yaxın Şərqi dövlətlərinin əksəriyyətinin hüquq sistemi islam dininin təsiri altındadır. İsrail, Hindistan və Filippin qanunlarına görə şəriəti qəbul edənlər üçün o rəsmi qanun sayılır. Şəriət qanunlarının Sudan, Nigeriya, Əfqanıstan, Liviya və digər ölkələrdə də cəmiyyətə və dövlətə təsiri güclüdür (4,s.307).

Vatikan və Səudiyyə Ərəbistanda mövcud olan idarəetmə formasının xarakterik əlamətləri əsasında, biz islam və xristian dinlərinin idarəetməyə necə təsir etməsini görə bilərik. Belə ki, islam dünyasında qərbdəkinə bənzər teokratik idarəetmə sistemi mövcud olmamışdır. Burada islam dini qaydalarına görə idarəçilik formalaşmışdır. İslami idarəçiliyin qərb dövlətlərinə bənzəməməsinə səbəb, ilk öncə islam dininin özəliyi ilə bağlıdır. Həzrəti Peyğəmbərdən sonra islam idarəçiliyi, heç bir halda din adamlarının hakimiyyətdə olduğu siyasi qurum olmamışdır. Sadəcə, onlar Quranın ortaya qoyduğu qaydalara görə idarə olunan hüquqi dövlətlər olmuşdur (5,s.43).

İnsanların bir çoxu dini hakimiyyətə gəlmənin bir qayəsi olaraq başa düşürlər. Quranda dövlət başçısı, idarəçilər və idarəçilik sistemi ilə əlaqəli xüsusi bir hökm yoxdur. Bu mövzuda Həzrəti Məhəmməd peyğəmbərdən də bir əmr və tövsiyə gəlməmişdir. Bu, idarəçilərə bir müqəddəslik verilmədiyini və onların heç bir mövzuda toxunulmaz sayılmadığını göstərir. Teokratiya bu düşüncəyə zidd olaraq Allahın səlahiyyətinin bir təşkilata dövr edilməsini və ya onunla paylaşılması mənasına gəldiyi üçün bu səlahiyyəti istifadə edənlərin sorumsuz, müqəddəs və toxunulmaz olmasını zəruri edir. Qurana görə belə bir davranış şirkdir və peyğəmbərlər belə elədiklərindən məsuliyyət daşıyırlar. Burda göstərilir ki, "Özlərinə elçi göndərilənləri mütləq sorğu-suala çəkəcəyik. O elçiləri də şübhəsiz hesaba çəkəcəyik. Elədiklərini özlərinə bir-bir başa salacayıq, çünki uzaqda deyilik (1,s.22).

Teokratiyada idarəçilərin zalımlığı, onların günahı deyil, Allahın insanları cəzalandırması sayılır. Halbuki, Allah, zalımlardan uzaq durmağı əmr edir.

Teokratiya, insanların Allaha boyun əydikləri kimi idarəçilərə də boyun əyməsini istəyir. Onlara itaət Allaha itaət, onlara müxalifət Allaha qarşı gəlmək sayılır. Quran bunu da şirk sayır. Çünki birinin istəyini Allahın istəyinin yerinə qoyanlar, o mövzuda onu Allahın yerinə qoymuş olur. Şirk yəni, Allahın səlahiyyətini paylaşmağa və ya paylaşdırmağa qalxmaq deməkdir, bu isə islamda bağışlanmaz bir günah sayılır. Bununla bağlı Quranda göstərilmişdir ki, "Allah özünə ortaq qoşulmasını bağışlamaz, bunun aşağısında olanı dilədiyi kimsə üçün bağışlayar." (1, s.25).

Bu baxımdan, müsəlman hüququ ilə idarə olunan Səudiyyə Ərəbistanda mövcud olan teokratik monarxiyanın əlamətlərinə aşağıdakıları göstərmək olar:

- dövlətə xəlifə başçılıq edir;
- mərkəzləşmiş teokratik dövlətdir;
- ali dini və kübar hakimiyyət xəlifəyə məxsusdur;
- xəlifə ali qanunvericilik, icra, məhkəmə və hərbi hakimiyyətə malik olmaqla yanaşı yer üzündə Allahın nümayəndəsi və canişini və ya imam (Allahın kölgəsi), habelə peyğəmbərin davamçısı sayılır;
- ilk xəlifələr özlərinə vəliəhd təyin etməsələr də, daha sonralar hakimiyyət irsi yolla əldə edilməyə başlanmışdır;
- idarəçilik müsəlman hüququna əsaslanır. Müsəlman hüququ isə Quran, sünne, icma, fitva, qiyas, adətlərdən ibarətdir.

Burada şəriət normaları müsəlmanların həyatını hərtərəfli əhatə edir. Mövcud olan əxlaq, hüquq, dini normalar insanların təkə bu dünyada deyil, axirət dünyasındakı davranış qaydalarını göstərir və tənzimləyir (1,s.95).

Özünü bir "teo" (tanrı) olaraq cəmiyyətə qəbul etdirən fironların teokratik idarəçiliyini nəzərə almasaq, teokratiya qərbi xristian dövlətlərində meydana çıxmışdır. IV əsrdə Roma imperatorluğunda sürətlə yayılan xristianlıq qısa zaman ərzində Avropada güclü bir din oldu və tərəfdarlarının sayı artmağa başladı. İmperator Dioklatianın dövründə mövcud olan idarəçilikdən istifadə etməklə, ona oxşar qaydada birləşən xristian kilsə quruluşu iyerarxik şəkildə güclənməklə bərabər, dövlət hakimiyyətinə də təsir etməyə başlayır. Buna görə də Roma imperatorluğundan sonra frankların Ploverlər dövründə (481-751) kilsə işçilərinə dövlət işlərində iştirak etməyə yol açılır. Karolinlər dövründə (754-978) isə kilsənin gücü daha da artır və kralların iqtidarda olmaları artıq Papadan asılı hala gəlir. Çar Maqne dövründə (742-814) din siyasəti üstələyir. Feodalizm dövründə imperiyaların kiçik krallıqlarla əvəz edilməsi dinin həmin dövlətlərdə təsirinin artmasına və dini qaydalarla idarə olunan teokratik dövlətlərin və ya "kilsə dövlətlər" in yaranmasına səbəb olur. Orta əsrlərdə isə kilsənin gücünə və siyasi qüvvəsinə qarşı ciddi müxalif hərəkatlar baş qaldırır. Xüsusilə, 1789-cu il Fransa inqilabı Avropada teokratik idarəçiliyin mövqeyini əsaslı surətdə sarsıdır.

Kilsə teokratik sistemin ən mühüm təşkilatıdır, çünki bu sistemdə kralı, hökumətləri və icra başçıları təyin edən və vəzifəyə gətirən Tanrı olduğuna inanılır. Xristianlara görə Tanrı ata, oğul və müqəddəs ruh üçlüsüdür. Oğul Həzrəti İsa'dır. "Göydə və yer üzündə bütün iqtidar ona verilmişdir. İsa adına hərəkət etmə və qərar vermə səlahiyyəti isə kilsəyə aiddir. Həzrəti İsa kilsədə hazır dayanır. Çünki kilsə onun mənəvi varlığı ilə bütünləşmişdir. Müqəddəs ruh isə kilsəni Allahın, yəni atanın neməti ilə doldurur və xətalardan qoruyur. Matta incilinə görə Həzrəti İsa çarmıxa çəkilib dəfn edildikdən üç gün sonra qəbrindən çıxmış, Galiledə 11 həvarisinə görünmüş və belə demişdir: "Göydə və yer üzündə bütün iqtidar mənə verilmişdir. İndi gedin bütün bəşəriyyətə tələbə yetişdirin. Elə dünyanın sonuna qədər mən hər an sizinlə bərabərim". Bu, kilsəni xristianlar nəzərində güclü hala gətirmişdir. Hətta bir kimsənin xristianlığa qəbul edilməsi də kilsənin təsdiq etməsi ilə olunur (1, s.29).

Bu baxımdan xristian dininin paytaxtı hesab olunan Vatikan dövlətində mövcud olan teokratik monarxiyanın əlamətlərinə aşağıdakıları göstərmək olar:

- dövlət başçısı Papa adlanır və onun sözləri qanun qüvvəsindədir;
- papa həm dövlət başçısı, həm də katolik məzhəbinin ruhani lideridir;
- katolik kilsəsinin başçısı eyni zamanda Vatikan dövlətinin də başçısı olur;
- papa qanun yaratma, mühakimə etmə və hökm çıxarma səlahiyyətlərinə malik olub,

məhkəmə hakimiyyətini də öz əlində saxlamışdır.

Göründüyü kimi, istər Vatikan, istərsə də Səudiyyə Ərəbistan teokratik dövlətlər olsalar da, onların idarəetmə formalarında müəyyən fərqliliklər vardır. Fərqliliklərin yaranması isə tarixdə baş vermiş hadisələr, dinin müxtəlifliyi və s. ilə əlaqəli olmuşdur.

Türkiyə, İndoneziya, Banqladeş və Pakistan dünyəvi qanunlarla idarə olunmasına baxmayaraq, daxili həyatda dinin ciddi təsirinə məruz qalmışdırlar. Buna səbəb əvvəlki dövrlərdə bu dövlətlərin bütünlüklə şəriət əsasında idarə edilməsi, əhalinin əksəriyyəti üçün isə bu qaydaların hələ də əsas sayılmasıdır. Nümunə kimi Türkiyə dövləti götürülsə, onun sələfi olan Osmanlı dövləti şəriət əsasında idarə edilmişdir. Bu səbəbdən Türkiyə Respublikasında qanun və qaydalar hələ də keçmişin təsiri altındadır. Osmanlı dövlətində mövcud olan idarəetmə formasının xarakterik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- dövlət məsələlərində hakimiyyət Allaha məxsusdur;
- idarəetmədə iki metod – itaət və tabeçilik əsas götürülmüşdür;
- idarəetmədə əsas prinsip "şura əsası" olmuşdur. Dövlət adına və dövlət işləri üçün qəbul ediləcək qərarların seçilmiş və səlahiyyətli məclislər tərəfindən qəbul edilməsi deməkdir. Bu məclisləri təşkil edən fərdlərə "ehl-i hail və l-akd" adı verilmişdir və s.

Dövlət din əlaqələri baxımından Osmanlı imperiyasının teokratik bir dövlət olması iddia olunmaqla bərabər, bəzi tarixçi-hüquqşünaslar orada yarı dini sistemin mövcud olduğunu qeyd etmişlər. Osmanlı dövlətində dinin hakimiyyətə təsiri, şeyxülislamın idarəçilikdə iştirakı və s. hallar olsa da, eyni zamanda din gücü siyasi güc tərəfindən daima nəzarətdə saxlanılmışdır. Bu isə Osmanlı dövlətini teokratik dövlət hesab etməyə imkan verməmişdir. Müasir Türkiyə Respublikası konstitusiyasında dünyəvilik prinsipi elan edilsə də, faktiki olaraq burada yarı dini sistemə malik idarəçilik hakimdir.

Qeyd edilənləri ümumiləşdirərək, belə nəticəyə gəlirik ki, dövlət bir təşkilatdır. Təşkilatların isə dini olmur, insanların dini olur. Dövləti idarə edənlər öz inanclarını idarələrinə əks etdirirlər. Bu təbii bir hal sayılmalıdır. Müsəlmanların hakim olduğu dövlətə islam dövləti, xristianların hakim olduğu dövlətə isə xristian dövləti deyilməsi bu səbəbdəndir. Təbii olmayan hadisə, idarəçilərin xalqı özləri kimi inanmağa məcbur etmələridir. Bu zaman dini dövlət və ya ideoloji dövlət ortaya çıxır. Bu dövlətlərdə isə azadlıq anlayışından söhbət belə gedə bilməz. Həmin dövlətlərdə dini fərdi olmaqdan çıxarıb təşkilat formasına saldıqlarına görə, insanların dinə qəbul və dindən çıxması artıq onların iradəsindən asılı olmur. Bir yandan da bu təşkilat sayəsində dövlətə hakim olma və Allah adına dövləti idarə etmə imkanına qovuşan şəxslər dövlətin bütün nemətlərindən yararlanmış, amma verdikləri iqtisadi və sosial sıxıntılardan, elədikləri zülm və təzyiqlərdən Allahı məsul tuturlar. Heç kim Allahı hesaba çəkə bilməyəcəyinə görə özləri cavabdehsiz bir mövqeyə çıxmış olurlar. Bu hallar isə bərabərlik, azadlıq, vicdan azadlığı, seçki hüququ və s. hüquqların məhdudlaşdırılmasına və ya ümumiyyətlə olmamasına gətirib çıxardığına görə hesab edirik ki, S.J.Brutusun "Tiranlara qarşı haqlar" əsərində teokratik idarəçiliklə bağlı qeydləri həqiqəti əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdülaziz B. Teokratiya və sekulyarizm. Məqalə. 2007.
2. Беляев Е. Арабы, ислам и арабский халифат в раннем средневековье. М.:1965.
3. Brutus S.J., Vindiciae Contra Tyrannos (Tiranlara qarşı haqlar). Tərcümə edən Tuncay M., Avropada Siyasi Düşüncələr Tarixi 2, Yeni Çağ Seçilmiş Yazılar, Ankara, 1969.
4. Çirkin V. Xarici ölkələrin konstitusiyaya hüququ (tərcümə edən Hüseynov Ə.). B.: "Digesta". 2000
5. Dursun D., Mahmut K. İslama görə teokrasi. Məqalə. Filozof. 2009.
6. Mümtaz S. Konstitusiyaya giriş. Ankara. 1968.
7. Makiavelli N. Hökmdar. B.: "Qızıl Şərq". 2008.
8. <http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/milletvekillerimiz/isd.dagilim>.
9. <http://www.anayasa.gov.tr/eskisite/KARARLAR/IPTALITRAZ/K1968>.

ЗНАЧЕНИЕ ТЕОКРАТИЧЕСКОЙ МОНАРХИИ И СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ГОСУДАРСТВ С ПОДОБНОЙ ФОРМОЙ УПРАВЛЕНИЯ К.Е. Хабибова

В статье рассматриваются концепции и понятия теократической монархии. Внесена ясность в понятие системы теократической монархии как формы управления государством, проведен сравнительный анализ подобных государств. Проанализированы особенности влияния религии в некоторых странах, управляемых светскими законами.

THEOCRATIC MONARCHY, ITS ESSENCE AND THAT THERE IS A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE VARIOUS STATES

K.E. Habibova

The concept of theocratic monarchy and its signs are explained in this article. In addition, the theocratic monarchy and its existence were brought to light on the structure of several states and comparative analysis has been given in the example of these states. The article also explains states which affected by the religion, but are managed by secular laws.

İNSAN HÜQUQLARININ BEYNƏLXALQ MÜDAFİƏSİNİN HÜQUQİ MEXANİZMLƏRİ

İ.N. Hüseynov

Millai Aviasiya Akademiyası

Məqalədə xüsusi olaraq qeyd edilir ki, bəşər sivilizasiyasının ən müdriik kəşflərindən sayılan insan hüquqları bu gün hamının qəbul etdiyi və qəbul etməli olduğu əvəzsiz nailiyyətdir.

Son illərdə Azərbaycan Respublikasında insanların azad və təhlükəsiz yaşaması və insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində bir çox ciddi tədbirlər həyata keçirilmişdir. İnsan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi ümumdövlət vəzifəsi hesab edilir.

İnsan hüquqları ayrılmazdır. Heç kim insanı onun təbii hüquqlarından məhrum edə bilməz. Müasir dünyamızı azadlıq, bərabərlik, ədalət prinsiplərinə əsaslanan və universal xarakter daşıyan insan hüquqlarından ayrı təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Hüquq və azadlıqların məcmuyu hər bir ölkədə vətəndaşla dövlət arasında mövcud münasibətlərin məzmununu təşkil edir. Əsas hüquqlar və azadlıqlar vəzifələrlə vəhdətdə vətəndaşın statusunu müəyyən edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, insan hüquqlarının və azadlıqlarının bütün insanlar, yaşadığı dövlətə münasibətindən aslı olmayaraq, doğulduğu gündən əldə edirlər. Vətəndaş hüquqları və azadlıqları isə, hər bir vətəndaşın dövlətə olan münasibəti ilə müəyyən edilir.

İnsan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları, bir qayda olaraq aşağıdakı qruplara bölünür:

- 1) Şəxsi hüquqlar və azadlıqlar;
- 2) Siyasi hüquqlar və azadlıqlar;
- 3) İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar və azadlıqlar [7].

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının nizamnaməsində və Baş Məclisin 10 dekabr 1948-ci ildə qəbul etdiyi "İnsan hüquqlarının ümumi Bəyannaməsində" göstərilir ki, "Bütün insanlar, heç bir ayrı seçkilik qoyulmadan, əsas hüquq və azadlıqlardan istifadə etməlidirlər" [2].

Dünya birliyinin bərabər hüquqlu üzvü olan Azərbaycan Respublikasında hüquqi dövlət quruculuğu, vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar edilməsi məqsədi ilə son illərdə nəhəng işlər görülmüşdür. Müstəqil dövlətin 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul olunmuş Konstitusiyasının bəyan etdiyi ali məqsədlərə nail olmaq, o cümlədən cəmiyyətin əsas qanununun üçdə bir hissəsini təşkil edən insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının qorunmasına etibarlı təminat yaratmaq üçün Azərbaycan Respublikası bütün başqa vasitələrlə yanaşı, bəşəri dəyərləri öz milli dəyərləri ilə birləşdirmək, qabaqcıl Avropa təcrübəsinə inteqrasiya etmək xəttini ardıcıl surətdə həyata keçirir.

Bəyannamənin müddəalarını əsas götürməklə beynəlxalq müqavilə və normalara yüksək sədaqət nümayiş etdirən Azərbaycan xalqı və öz iradəsinə uyğun yaratdığı dövlət aparatı 1995-ci il Konstitusiyasında insan hüquqlarının hərtərəfli müdafiəsi üçün çox dəyərli hüquq normaları müəyyən etmişdir. Əsas qanunun göstərişlərinə uyğun olaraq Respublika qanunvericiliyində önəmli islahatlar aparılmağa başlanmış, qəbul edilən yeni qanunvericilik aktları demokratik və humanist prinsiplər üzərində köklənmişdir.

İnsan hüquqlarının qorunmasının ciddi təmin edilməsi məqsədi ilə Respublika Prezidenti 1998-ci il 22 fevral tarixdə imzaladığı "İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında" Fərmanında bu yönümdə bir sıra əsaslı islahatların aparılması ilə yanaşı qüvvədə olan qanunların və qanun qüvvəli aktların Konstitusiya və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasını, insan hüquq və azadlıqlarının daha dolğun təmin edilməsi məqsədi ilə dövlət proqramının hazırlanması barədə Nazirlər Kabinetinə göstəriş verilmişdir.

Prezidentin bu fərmanında İnsan Hüquqları Elmi Tədqiqat İnstitutunun yaradılması, qanunların tətbiqi təcrübəsinin öyrənilməsi, azadlıqdan məhrum etmə yerlərində dustaqların saxlanılma şəraitinin yaxşılaşdırılması və digər tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün aidiyyəti orqanlara göstərişlər verilmişdir.

Ali qanunumuz olan Konstitusiyanın üçüncü fəslə 24-cü maddədən 72-ci maddəyə qədər "əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları" na həsr olunub [7].

Azərbaycan dövləti bu deyilənlərlə kifayətlənməyib insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının daim genişləndirməyi prioritet bir məqsəd kimi qarşıya qoymuşdur. Bununla əlaqədar "Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 50 illiyinin keçirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il 18 iyun tarixli Sərəncamında insan hüquq və azadlıqlarının daha ciddi müdafiə olunmalarına dair əsaslı göstərişlər verilmişdir.

İnsan hüquqlarının hərtərəfli müdafiəsi probleminin həllini Respublika Konstitusiyası məhkəmələrə həvalə edib. "Məhkəmələr və hakimlər haqqında" Azərbaycan Respublikasının 10 iyun 1997-ci il tarixli qanununda göstərilir ki, Məhkəmələr ədalət mühakiməsini həyata keçirərkən Respublika Konstitusiyasında təsbit edilən insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, mülkiyyət formasından aslı olmayaraq bütün müəsisə, idarə və təşkilatların, siyasi partiyaların, ictimai birliklərin, digər hüquqi şəxslərin hüquqlarını və qanuni mənafələrini hər cür qəsdlərdən və qanun pozuntularından müdafiə etməlidir.

Konstitusiyanın tələbinə əsasən yaradılan Konstitusiya Məhkəməsinin hazırda Qanunların dürüstləşdirilməsi və əsas qanuna uyğunlaşdırılması sahəsindəki fəaliyyəti insan hüquqlarının qorunması istiqamətində ciddi addım hesab edilməlidir [6].

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı yaradıldıqdan sonra həm universal, həm də regional səviyyədə insan hüquqlarının beynəlmiləşməsi prosesi başlamışdır. Bu prosesdə əsas missiyanı Birləşmiş Millətlər Təşkilatı öz üzərinə götürmüşdür. Lakin, bununla yanaşı regional səviyyədə dövlətlər arasındakı hüquqi, sosial və mədəni yaxınlıq səbəbindən regional təşkilatlarda insan hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı daha intensiv fəaliyyət həyata keçirilmiş və səmərəli nəzarət mexanizmlərinin təsis edilməsi mümkün olmuşdur.

Buna baxmayaraq, Birləşmiş Millətlər Təşkilatına üzv olan bütün dünya dövlətlərini əhatə edən, normativ hüquqi baza baxımından daha zəngin və əhatəli olan və nəzarət mexanizmləri yönündən də analoqsuz böyük bir sistemi təşkil edən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının insan hüquqlarının müdafiə mexanizmləri özünün vacib əhəmiyyətini həmişə qoruyub saxlaya bilmişdir. Bu baxımdan universal səviyyəli beynəlxalq hüquq müdafiə mexanizmlərinin tədqiq edilərək mövcud olan çatışmamazlıqlarının aşkar olunması və onların aradan qaldırılması yollarının müəyyən olunaraq nəzarət mexanizmlərinin fəaliyyətinin səmərələşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir [9].

Bu gün hər bir cəmiyyətin və dövlətin inkişafı demokratiya və insan hüquqlarına hörmət olmadan mümkün deyildir. İnsan hüquqları müxtəlif iqtisadi və siyasi sistemləri, ideologiyaları və cəmiyyətləri birləşdirən, onları humanistləşdirən ən əsas meyardır.

Bəşər sivilizasiyasının ən müdriik kəşflərindən sayılan insan hüquqları bu gün hamının qəbul etdiyi və qəbul etməli olduğu əvəzsiz nailiyyətdir. İnsan hüquqlarına hörmət, insan hüquqlarının müdafiəsi müasir dünyaya inteqrasiyanın əsas yoludur.

Hüquq və azadlıqlar müəyyən prinsiplərə söykənir. Bu prinsiplər hər bir dövlətdə şəxsiyyətin hüquqi statusuna necə baxılmasını müəyyən edir. Bu hüquqlar aşağıdakılardır:

- 1) Bütün insanların bərabər hüquqlu və azad doğulması;
- 2) Hüquqların toxunulmazlığı və ayrılmazlığı;
- 3) Hüquqa zidd olmayan və başqalarına zərər yetirməyən hər şeyi etmək imkanının olması;
- 4) Hüquq və azadlıqların təminatı.

İnsan hüquq və azadlıqları və ümumiyyətlə, şəxsiyyətin hüquqi statusu müəyyən üsullar hesabına icra olunmalıdır. Kifayət qədər icra olunma mexanizmi olmayan hüquq və azadlıqlar realizə oluna bilmir. Hüquq və azadlıqların təminatı çox geniş anlayışdır. Buraya konkret hüququn həyata keçirilməsi qaydalarından tutmuş, bu qaydalar pozulduqda görülməli tədbirlər, o cümlədən hüquqların həyata keçirilməsini stimullaşdıran müxtəlif təsir vasitələri aiddir.

İnsan hüquq və azadlıqlarının hüquqi təminatı mexanizmlərini bir neçə əsasla müxtəlif növlərə ayırmaq olar.

Z.A. Əsgərov hüquq və azadlıqların təminatı mexanizmini özünün subyektinə görə üç yerə bölür:

- 1) Məhkəmə vasitəsilə müdafiə mexanizmi;
- 2) İcra hakimiyyəti orqanları vasitəsilə müdafiə mexanizmi;
- 3) Beynəlxalq təşkilatlar vasitəsilə müdafiə mexanizmi.

Bundan başqa müdafiə vasitələri özünün xüsusiyyətlərinə görə prosessual və qeyri prosessual müdafiə vasitələrinə bölünür [8].

BMT-nin təsis edilməsindən sonrakı dövrdə insan hüquqlarının inkişafı təkcə əhəmiyyətli beynəlxalq sazişlər, hüquq və azadlıqların təsbit olunduğu maddi normaların qəbul edilməsi ilə məhtudlaşmır. Eyni zamanda, dövlətlərin insan hüquqlarına hörmət etmələrini və üzərlərinə götürdükləri öhdəliklərin yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün bir sıra universal nəzarət mexanizmləri də nəzərdə tutulmuşdur. Beynəlxalq nəzarət mexanizmləri fərdin beynəlxalq hüquq subyektliliyini aktivləşdirən, onun beynəlmiləşmiş statusunu reallığa çevirən vasitələrdir.

İnsan hüquqlarının beynəlxalq hüquqi müdafiəsi sahəsində mövcud olan nəzarət mexanizmləri və prosedurlarını bir sıra meyarlara əsaslanmaqla müxtəlif təsnifatını aparmaq olar:

- Yaradılma üsuluna görə:

- 1) Müqavilə mexanizmləri;
- 2) Qeyri-müqavilə mexanizmləri.

- Ərazi üzrə fəaliyyət sferasına görə:

- 1) Universal mexanizmlər;
- 2) Regional mexanizmlər.

- Nəzarəti həyata keçirən orqanlara görə:

- 1) Siyasi mexanizmlər;
- 2) Hüquqi mexanizmlər.

- Nəzarətin həyata keçirilməsi vaxtına görə:

- 1) Preventiv nəzarət həyata keçirən orqanlar;
- 2) Sonrakı nəzarəti həyata keçirən orqanlar.

- Nəzarətin həyat keçirilməsi metodlarına görə:

- 1) Üzv dövlətlərin müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirmələri barədə məruzələrinə baxılması;
- 2) İnsan hüquqlarının pozulması barədə fərdi şikayətlərə baxılması;
- 3) İnsan hüquqlarının pozulması barədə dövlətlərarası şikayətlərə baxılması;
- 4) Səfərlər çərçivəsində yerində yoxlamaların keçirilməsi [3].

Son illərdə Azərbaycan Respublikasında insanların azad və təhlükəsiz yaşaması və insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində bir çox ciddi tədbirlər həyata keçirilmişdir. Respublikamızda insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi ümumdövlət vəzifəsi hesab edilmişdir. 2002-ci il dekabrın 24-də qəbul edilmiş "Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında" Konstitusiyaya Qanunu bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasının normativ hüquqi aktlarının beynəlxalq hüquqi sənədlərə uyğunluğunun və praktikada tətbiqini təmin etmək məqsədi ilə 2006-cı il dekabrın 28-də "Azərbaycan Respublikasında İnsan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planı" təsdiq edilmişdir.

Həyata keçirilən islahatlar, qazanılan beynəlxalq nüfuz nəticəsində Azərbaycan Respublikası tarixdə ilk dəfə olaraq, 2012-ci ildə BMT Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvü seçilmiş və 2012-ci ilin may ayı ərzində Təhlükəsizlik Şurasına sədrlik etmişdir. Azərbaycan Respublikası bu gün BMT-nin insan hüquqları ilə bağlı on əsas sazişinin iştirakçısıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, Qanun 2010.
2. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsi. "Patronat-S" şirkəti, Bakı, 2008.
3. Hüseynov.L.H Beynəlxalq hüquq. Bakı, 2000.
4. İnsan hüquqları: Beynəlxalq konvensiyalar. Azər nəşr, Bakı, 1999.
5. İnsanların əsas hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi. "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı. Bakı-2004.
6. İsmayılov.İ, Qasımov A. İnsan və vətəndaş hüquqlarının məhkəmə müdafiəsi haqqında. Bakı, Qanun, 2000.
7. İlqar Cəfərov. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının şərhli. "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı. Bakı, 2010.
8. Ziyafət Əsgərov. Konstitusiyaya hüququ. "Bakı Universiteti" nəşriyyatı. Bakı, 2011.

9. Rəhimli Ə. BMT sistemində insan hüquqlarının müdafiəsində xüsusi prosedurların rolu. "Elmi məqalələr məcmuəsi" Bakı, 2007 № 18.

МЕЖДУНАРОДНЫЕ МЕХАНИЗМЫ ЗАЩИТЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

И.Н. Гусейнов

В статье отмечается, что Азербайджанская Республика, присоединяясь к всемирному интеграционному процессу, проводит фундаментальные реформы в сфере охраны и защиты прав человека.

Защита прав человека в Азербайджане взаимосвязана с Европейской Конвенцией по Правам Человека, Европейским Судом по Правам Человека и другими региональными механизмами. В течение последних лет в Азербайджанской Республике были проведены ряд серьезных мероприятий в сфере свободы и безопасности жизни, а также защиты прав человека.

INTERNATIONAL MECHANISMS OF PROTECTION HUMAN RIGHTS

I.N. Guseynov

This article states that the Republic of Azerbaijan joined the World integration process, by carrying out fundamental reforms in the field of safety and protection of human rights.

Protection of human rights in Azerbaijan is connected with the European Convention on Human Rights, the European Court of Human Rights and other regional mechanisms. In recent years, the Republic of Azerbaijan held a number of major events in the area of freedom and security of life and the protection of human rights.

УВАЖАЕМЫЕ ЧИТАТЕЛИ!

Готовится к изданию новый переработанный и дополненный англо-азербайджанско-русский словарь авиационных терминов в 3-х томах под ред. Н.А. Пашаевой.

Словарь предназначен для переводчиков, инженерно-технических работников, пилотов, бортпроводников, студентов, аспирантов, преподавателей авиационных ВУЗов.

По вопросам приобретения просим обращаться по адресу:

АЗ. 1045, г. Баку 25-ый км
Национальная Академия Авиации
Тел. 497-26-00, доп. 21- 85.

KOSMİK FƏALİYYƏT DAXİLİNDƏ KOSMİK TURİZMİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

İ.O. Quliyev, Z.Z. Xəlilov

Milli Aviasiya Akademiyası

Məqalədə beynəlxalq kosmos hüququnda kosmik turizmin hüquqi tənzimlənmə məsələlərinin əsas mahiyyətinin müəyyən edilməsi, bu sahədə mövcud hüquqi kateqoriyaların nəzəri şərh və dövlətdaxili qanunvericilik aktlarının müqayisəli təhlili, kosmik turistlərin hüquqi statusu ilə əlaqəli problemlər və qeyd olunanlarla bağlı hüquqi tənzimlənmə perspektivləri göstərilərək müəyyən təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: “kosmik fəaliyyət”, “kosmik turizm”, “kosmik turist”

Qeyd etməliyik ki, bununla bağlı əsas məsələlər “Beynəlxalq kosmos hüququnda kosmik turizmin hüquqi tənzimlənmə perspektivləri” adlı elmi məqalədə şərh edilmişdir. Burada da, eyni zamanda xüsusi önəmli məqamlar ön plana çəkilərək mühüm təkliflər verilmişdir.

Ümumilikdə, kosmik fəaliyyət dedikdə isə kosmik məkan, Ay və digər səma cisimlərinin istifadəsi və tədqiqatı ilə əlaqəli iş aparılması sahəsində istənilən fəaliyyət başa düşülür [5; 164].

Kosmik fəaliyyət aşağıdakıları özündə birləşdirir:

- kosmik texnikanın, kosmik materialların və kosmik texnologiyanın və kosmik fəaliyyətlə əlaqəli digər xidmətlərin yaradılması və istifadəsi;
- müvafiq dövlətin kosmik məkanın istifadəsi və tədqiqatı sahəsindəki beynəlxalq əməkdaşlığı;

Qeyd etməliyik ki, kosmik fəaliyyət bir qayda olaraq lisenziyalaşdırılır. Kosmik infrastruktura olmadan kosmik fəaliyyətin reallaşdırılması qeyri-mümkündür. Bu səbəbdən də bir çox dövlətlərin “Kosmik fəaliyyət haqqında” qanununda kosmik infrastruktura daxil olan təsisatlar əsaslı şəkildə qeyd olunur. (Məsələn Rusiya Federasiyasının “Kosmik fəaliyyət haqqında” Qanununun 18-ci maddəsində kosmik infrastrukturanın anlayışına yer verilmişdir) [8; 9-14].

Kosmik uçuş zamanı ekipaj üzvlərinin və digər iştirakçıların hüquqi vəziyyəti (Kosmik turistlərin hüquqi statusu). Yuxarıda vurğuladığımız kimi kosmik turizmin hüquqi tənzimlənmə məsələlərinin konkret olaraq hansı hüquq sahəsinə (beynəlxalq kosmos hüququ və beynəlxalq turizm hüququ) aid olması bu gün hüquq ədəbiyyatında ortaya çıxan mühüm hüquqi müzakirələrdən biri hesab olunur. Eyni zamanda kosmik turistlərin (və ya Kosmosa səyahət məqsədi ilə gedən turistlərin) hüquqi statusunun müəyyənlişməsi məsələləri də bu baxımdan həm beynəlxalq kosmos hüququ həm də, beynəlxalq turizm hüququ daxilində ümumən müddəalarla nəzərdən keçirilməlidir. Beynəlxalq hüquq sahəsində turistlərin hüquqi statusunun müəyyən edilməsi məsələləri vacib rol oynayır. Turistlərin hüquqi statusundan danışarkən, ilk növbədə, “turist” məfhumunun mənası izah olunmalı, ona aid edilən şəxslərin dairəsi müəyyən edilməlidir. “Turist” terminin üzə çıxarılmasında hüquq normaları (beynəlxalq və ya milli) vacib rol oynadığına görə onların təsbit olunduğu aktların təhlil edilməsi bu nöqteyi-nəzərdən zəruri əhəmiyyətə malikdir. 1954-cü il tarixli “Turistlər üçün gömrük güzəştləri haqqında” Konvensiyanın 1-ci maddəsi də turist kimi adətən yaşadığı dövlət istisna olmaqla, Konvensiyanın digər üzv-dövlətinin ərazisində istənilən 12 aylıq dövr ərzində 24 saatdan az, 6 aydan çox olmayan müddətdə (immiqrasiya etmək istisna olmaqla) qanunla icazə verilmiş əsaslar – turizm, əyləncə, idman, sağlamlıq, ailə vəziyyəti, təhsil, dini ziyarət və ya işgüzar məqsədlərlə qalan şəxsləri müəyyən edir [4; 72]. Hesab edirik ki, bu tərif turist statusunun əldə edilməsi ilə bağlı zaman meyarının dəqiq həddlərini təsbit etmişdir. Lakin bir məsələ də nəzərə alınmalıdır ki, indiki halda reallaşdırılma ərafəsində olan kosmik turizm nöqteyi-nəzərindən bu tərifdə yalnız dövlət və dövlətin ərazisi kimi məkanın qeyd olunması düzgün deyil. Burada dövlətin ərazisi ilə bərabər yer məfhumunun qeyd olunması daha məqsədəuyğundur.

“Turist” termininin müəyyənlişdirilməsində müvafiq dövlətdaxili qanunvericilik aktları da özünəməxsus rol oynayır. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının 4 iyun 1999-cu il tarixli “Turizm haqqında” Qanununun 1-ci maddəsində turist sayılması üçün şəxsin müvafiq terminin tətbiq dairəsinə

aid edilməsi - istirahət, sağlamlaşdırma, tanış olma, idraki (tarix və mədəniyyət sərvətlərindən bəhrələnmə və sair), iş-peşə (vəzifə borclarının icra edilməsi istisna olmaqla), idman və dini məqsədlərlə getdiyi ölkədə (yerdə) ödənişli fəaliyyətlə məşğul olmamaq şərti ilə, 24 saatdan 12 ayadək müddətdə müvəqqəti olması tələb olunur [1]. Qeyd edək ki, milli qanunvericilik aktında məkan anlamında ölkə ilə bərabər yer məfhumu da nəzərə alınmışdır. Müəyyən dəyişikliklərlə bu səpkili müddəalar Rusiya, Ukrayna, Qazaxıstan, Özbəkistan və s. kimi dövlətlərin müvafiq qanunvericilik aktlarında da təsbit olunmuşdur.

Turistlərin hüquqi statusunun müəyyənlişdirilməsi ilə bağlı məsələlər özündə, həmçinin onların müxtəlif sferada mövcud olan hüquq və vəzifələrini də birləşdirir. Həmin hüquq və vəzifələr müxtəlif beynəlxalq sənədlərdə və milli qanunvericilik aktlarında təsbit edilmişdir. Burada əsas sənəd qismində Ümumdünya Turizm Təşkilatının VI sessiyasında qəbul olunmuş 1985-ci il tarixli Turizm Xartiyası və Turist Məcəlləsi çıxış edir. Sənədin belə adlandırılmasında başlıca məqsəd müvafiq sahədə dövlətlərin və turistlərin hüquq və vəzifələrin ayrıca şəkildə ifadə olunmasıdır. Ona görə də, Turizm Xartiyası turizm və onun inkişafı ilə bağlı birbaşa dövlətlərə münasibətdə normaları müəyyən etsə də, Turist Məcəlləsi sırf turistlərin hüquqi statusunun müəyyənlişdirilməsi baxımından zəruri müddəaları özündə əks etdirir. Belə ki, göstərilən Məcəllənin müddəaları turistlərin davranışlarına münasibətdə nəzərdə tutulan vəzifələrin həyata keçirilməsinə istiqamətlənmişdir [4; 83].

Turistlərin hüquq və vəzifələri, həmçinin, dövlətdaxili qanunvericilik aktlarında da ehtiva olunmuşdur. Nümunə qismində “Turizm haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 6-7-ci maddələrini göstərmək olar.

Ümumilikdə yuxarıda turistlərin hüquqi statusu ilə bağlı beynəlxalq hüquqi aktların əsas müddəaları şərh edilmişdir. Lakin kosmik turistlərin hüquqi statusunun müəyyən olunması üçün kosmik məkanın özünəməxsus cəhətləri ilə əlaqədar bəzi fərqli məqamları özündə ehtiva etdiyini nəzərə alaraq bu məsələnin beynəlxalq kosmos hüququ çərçivəsində araşdırılması daha məqsədəuyğundur. Bu nöqteyi-nəzərdən kosmik turistlərin hüquqi statusunun müəyyənlişməsi məsələləri ayrı-ayrı dövlətlərin “Kosmik fəaliyyət haqqında” qanunları, mühüm beynəlxalq hüquqi aktlar və qeyd olunanlara əsasən gələcəkdə qəbul olunacaq kosmik turizm hüquqi rejimini müəyyən edən beynəlxalq müqavilə çərçivəsində şərh edilmişdir.

Kosmik turizmin inkişafa başladığı indiki dövrdə kosmik səyahətlərdə iştirak edən şəxslərin hüquqi statusu ilə bağlı müəyyən problemlər yarana bilər. Bu status tam mənada professional kosmonavtların statusu ilə uyğun gəlmir. Bu gün beynəlxalq kosmik turizmin hüquqi rejimi lazımı səviyyədə tənzimlənmədiyi üçün 22 aprel 1968-ci il tarixli “Kosmonavtların xilas edilməsi haqqında Saziş” həm professional kosmonavtlara həm də kosmik turistlərə aid olunur. Ümumiyyətlə kosmonavt – kosmik uçuşlarda kosmik gəminin komandiri və ya ekipaj üzvü qismində iştirak edən şəxsdir. 1967-ci il “Kosmos haqqında” müqaviləyə, habelə “Kosmonavtların xilas edilməsi haqqında Saziş”-ə və Ay haqqında Sazişə əsasən, kosmonavtlar “bəşəriyyətin elçiləri” kimi nəzərdən keçirilir. Qeyd olunan beynəlxalq müqavilələr dövlətlərin üzərinə kosmonavtlarla əlaqəli bir çox hüquq və vəzifələr qoymuşdur. Göründüyü kimi kosmonavtla kosmik turistlərin hüquqi statusu arasında kəskin fərqlər mövcuddur. İndiki halda kosmik turistlərin hüquqi statusu hər hansı beynəlxalq hüquqi aktla tənzimlənmədiyi üçün “Kosmonavtların xilas edilməsi haqqında Saziş”-in şərtləri tam mənada kosmik turistlərə də şamil olunur. Məlum olduğu kimi, müasir elmi-texniki inkişaf nəticəsində kosmosla bərabər Antarktidaya da, turizm məqsədləri ilə səfərlərin reallaşdırılması üçün şərait yaranmışdır. Müəyyən hüquqşünas alimlərin fikrincə, Antarktika və kosmik məkan ümumi istifadə ərazisinə çevrildiyindən və onların rejimi universal beynəlxalq müqavilələrlə tənzimləndiyinə görə bu ərazidən istifadə forması kimi yerdəyişmə forması universal səviyyədə nizama salınmalıdır. Hal-hazırda antarktik turizm bir neçə ümumi xarakterli beynəlxalq normativ sənədlərlə tənzimlənib. [6; 61]. Ancaq kosmik turizm isə heç bir universal və regional normativ-hüquqi aktla tənzimlənməmişdir. Onu da qeyd etməliyik ki, kosmik turizmin heç bir normativ-hüquqi aktla tənzimlənməsinə baxmayaraq bu turizm növü hal-hazırda qüvvədə olan beynəlxalq hüquqi-aktların heç biri ilə qadağan edilmir. Qeyd etməliyik ki, məqalənin əvvəlində vurğuladığımız kimi, bu gün kosmik turizm planlarını reallaşdırmaq ərafəsində olan bir çox şirkətlər hər biri ayrılıqda özünəməxsus şərtlər müəyyən edib sadəcə qısa treyning vasitəsi ilə vətəndaşları bu uçuşa dəvət edirlər. Bu baxımdan kosmik turizmin hüquqi

rejiminin tənzimlənməsi üçün bu sahədə mütləq mənada vahid beynəlxalq səviyyəli hüquqi akt qəbul olunmalıdır. Belə bir beynəlxalq-hüquqi akt ilk növbədə bu sferada fəaliyyət göstərən bütün şirkətlər üçün vahid qəbul olunmuş qaydalar müəyyən edə bilər. Hal-hazırda bir çox dövlətdaxili normativ aktlarda bu məsələyə (kosmik turizm) xüsusən də "Kosmik fəaliyyət haqqında" olan qanunlar çərçivəsində yer verilmişdir. Ancaq qeyd etməliyik ki, bu sahədə beynəlxalq sazişin olması ümumilikdə dünya dövlətləri üçün etalon rolunu oynayacaq. Ən əsası məhz bu sazişlə hansı şəxslərin kosmik uçuşda iştirak etməsi və ya bu uçuşda iştirak edə bilməyən şəxslərin dairəsi konkret olaraq müəyyən ediləcək. Bu səpkili sazişdə xüsusi bölmə məhz kosmik turistlərin hüquq və vəzifələrinə həsr oluna bilər. Bu bölmədə kosmik turistlərin həyat və sağlamlığının qorunması, bununla bağlı zəruri halda ilk andan turistlərə təxirəsalınmaz tibbi yardım göstərilməsi, digər bu kimi məsələlər nəzərdə tutula bilər. Qeyd edək ki, turizm sahəsində turistlərin təhlükəsizliyinin təmin olunması həmişə əsas diqqət mərkəzindədir. Bu baxımdan qəbul olunacaq sazişdə həm də kosmik turizmin reallaşdırılması çərçivəsində kosmik turistlərin təhlükəsizliyinin təmin olunması ilə bağlı dövlətlərarası əməkdaşlıq məsələlərinə xüsusi yer ayrılmalıdır. Bununla yanaşı, turistlərin səyahət zamanı şəxsi təhlükəsizlik qaydalarına əməl olunması kimi öhdəliklər xüsusi bölmə şəklində də, təsbit oluna bilər. Belə saziş nəticə etibarilə kosmik turistlərin hüquqi statusunu və ümumilikdə kosmik turizmin hüquqi rejimini müəyyən edəcək.

Əksər ölkələrdə kosmik turist və ekipaj üzvlərinin hüquqi statusu həmin ölkələrin "Kosmik fəaliyyət haqqında" qanunu və dövlətlərin kosmik agentlikləri və ya bu sahədə mövcud olan müvafiq təşkilatları arasında ikitərəfli müqavilələri ilə müəyyən olunur. Məsələn, Rusiyanın "Kosmik fəaliyyət haqqında" Qanununun 20-ci maddəsinə əsasən Kosmik uçuşda iştirakla bağlı istək bildirən və müəyyən olunmuş peşəkarlıq və tibbi tələblərə cavab verən RF-nin vətəndaşları kosmik uçuşun həyata keçirilməsi və hazırlığına müsabiqə əsasında seçilir. Bir çox dövlətlərdə kosmonavtların hazırlıq qaydası, idarə edilən kosmik obyektlərin ekipajının formalaşdırılması və uçuş proqramının təsdiq olunması, habelə kosmonavtların hüquq və vəzifələri, onların əməyinin ödənilməsi və professional fəaliyyətləri ilə əlaqədar digər şərtlər həmin dövlətin qanun və normativ-hüquqi aktları çərçivəsində müqavilələrə uyğun olaraq müəyyən olunur [7; 38]. Kosmosa turizm məqsədilə kommersiya xarakterli kosmik fəaliyyətin hüquqi rəsmiləşdirilməsi üçün adətən kosmik turist, vasitəçi və kosmik uçuşu reallaşdıracaq aidiyyəti şirkət arasında müqavilə bağlanılır. Qeyd olunan şəkildə bağlanan müqavilələrin ümumi qaydası, əsas şərtləri və bütövlükdə nümunəvi forması da məhz kosmik turizm əlaqədar qəbul olunacaq vahid beynəlxalq hüquqi aktda mütləq surətdə öz əksini tapmalıdır. Bununla əlaqəli olaraq 1970-ci il Səyahətlər üçün müqavilələr üzrə Beynəlxalq Konvensiyanın mühüm müddəalarına da istinad edilə bilər.

Bununla yanaşı qeyd edək ki, Almaniya Federativ Respublikasının 1979-cu il tarixli "Turizm kontraktları haqqında" Qanunu turizm şirkətlərinin məhkəmə qaydasında istehlakçılar qarşısında cavab verməsi ilə bağlı münasibətləri tənzim edir. Ümumiyyətlə beynəlxalq turizm münasibətlərinin tənzimlənməsində məhkəmə presedentləri də özünəməxsus şəkildə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövrdə kosmik turizm planlarını reallaşdırmaq üzrə olan şirkətlərin sayı artdıqca məhz belə turlarda iştirak edən şəxslərlə imzalanan müqavilələrdə də bu səpkili müddəalar ön planda olmalıdır. Bunun tətbiqi üçün ilk öncə qeyd etdiyimiz qəbul olunacaq kosmik turizmin hüquqi rejimini tənzimləyən beynəlxalq hüquqi aktda bu növ turizmi həyata keçirəcək şirkətlərin məhkəmə qaydasında istehlakçılar qarşısında cavab verməsi ilə bağlı münasibətlər öz ifadəsini tapmalıdır. Turizm sahəsində mövcud bir sıra beynəlxalq müqavilələrin tələbləri məhz qəbul oluna biləcək kosmik turizmin hüquqi rejimini müəyyən edən beynəlxalq hüquqi aktda xüsusi əsaslarla təsbit oluna bilər. 1954-cü ildə BMT çərçivəsində işlənib hazırlanmış və qəbul olunmuş Turistlər üçün gömrük güzəştləri haqqında Konvensiyaya əsasən, turistlərin şəxsi istifadə əşyalarının sırası müəyyən edilmişdir. Həm də bu konvensiyanın turistlərin əl baqajında olan və sui-istifadə halları üçün istifadəsinə icazə verilməyən şəxsi istifadə əşyalarının müvafiq beynəlxalq-hüquqi sənəddə göstərilən miqdarda ölkə ərazisinə gətirilməsi halları təsbit olunmuşdur. Hesab edirik ki, kosmik məkanda kosmik turistlərin istifadə edə biləcəyi əşyaların siyahısı dəqiqləşdirilərək kosmik turizmin hüquqi rejimini müəyyən edən beynəlxalq hüquqi sənəddə mütləq qaydada öz əksini tapmalıdır. Dünyada artıq kosmik turizmin aktual olduğu bir dövrdə yuxarıda qeyd olunan məsələlərin həlli xüsusilə vacibdir.

Məsələn, Rusiya Federasiyası Hökumətinin "Federal Kosmik Agentliyin Əsasnaməsinin təsdiq olunması haqqında" 26 iyun 2004-cü il 314 №-li qərarı ilə Agentlik aşağıdakı məsələləri təşkil edir:

- Kosmonavtların seçilməsi və hazırlığı (m. 5.3.11.6 Əsasnamə);
- Kosmik fəaliyyət məsələləri ilə bağlı digər dövlətlərin müvafiq təşkilatları və beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı əlaqələrin yaradılması və müəyyən olunmuş qaydada beynəlxalq müqavilələrin imzalanması; (m. 5.3.12 Əsasnamə);
- Kommersiya xarakterli beynəlxalq kosmik proqram və layihələrin reallaşdırılması ilə bağlı xarici partnyorlarla müəyyən olunmuş qaydada müqavilələrin bağlanması; (m. 5.3.19 Əsasnamə) [8; 9-14].

Yuxarıdakı misalda qeyd olunan məsələlərin o cümlədən kosmik turizmə bağlı vacib məqamların gələcəkdə Azərbaycan Respublikasının Milli Aerokosmik Agentliyinin həyata keçirdiyi mühüm fəaliyyət istiqamətləri sırasına daxil olması mütləq hesab oluna bilər. Bununla bağlı qəbul edilən "Azərbaycan Respublikasının 2008-2025-ci illər üçün kosmik fəaliyyət konsepsiyası" və "Milli Aerokosmik Agentliyin 2009-2013-cü illər üçün inkişaf Proqramı" nı xüsusilə vurğulamalıyıq.

Hal-hazırda qüvvədə olan beynəlxalq və ölkədaxili normativ aktların heç biri Kosmosda göstərilən (xüsusən də kosmik turizm əlaqəli) xidmətlərin vergi qaydaları və prinsiplərini nəzərdə tutmayıb. Kosmik turizmin ilk reallaşdırıldığı dövrdə turistik fəaliyyət-xüsusən də kosmik turizm lisenziyalaşdırılmamışdır. Demək olar ki, əksər ölkələrdə kosmik turizm hal-hazırda lisenziyalaşdırılan fəaliyyət növünə aid deyil. Kosmik turizm fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması və Kosmosdakı xidmətlərin vergi qaydaları və prinsipləri ilə bağlı beynəlxalq çərçivəli ümumi xarakterli qaydalar qəbul olunacaq kosmik turizm haqqında beynəlxalq hüquqi aktda təsbit olunmalıdır.

Sığorta kosmik fəaliyyətin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Məsələn, Rusiya Federasiyasının "Kosmik fəaliyyət haqqında" Qanununun 25-ci maddəsində qeyd olunur ki: "Kosmik texnikanı istismar edən və ya sifariş əsasında kosmik texnikanın yaradılması və istifadəsini həyata keçirən təşkilatlar və vətəndaşlar kosmonavtların, kosmik infrastruktur obyektinin işçilərinin həyat və sağlamlığını həm də həyat və sağlamlığa və digər şəxslərin əmlakına vurulan zərərə görə məsuliyyəti qanunla müəyyən edilmiş qaydada mütləq olaraq sığortalamaladırlar. Məsələn, Rusiyada hal-hazırda üçüncü şəxslər qarşısında mülki məsuliyyətin mütləq sığortasını Federal Kosmik Agentlik həyata keçirir [6; 65]. İndiki halda əksər ölkələrdə bir qayda olaraq kosmik fəaliyyətlə bağlı sığorta haqqı 150 mln dollardan 500 mln dollara qədər müəyyən olunur. Kosmik fəaliyyəti həyata keçirən təşkilatlar və vətəndaşlar könüllü şəkildə kosmik texnikanı (risklərlə bağlı itkilər, kosmik texnikanın zədələnməsi və s.) sığortalaya bilərlər. Hər hansı bir dövlətin yurisdiksiyası altında kosmik fəaliyyəti həyata keçirən xarici təşkilatlar və vətəndaşlar kosmik texnikanı və ən əsası kosmik fəaliyyətlə əlaqədar riskləri həmin dövlətin mülki qanunvericiliyi (Mülki Məcəllə) ilə müəyyən edilmiş qaydada sığortalayırlar. Eyni qaydada kosmik fəaliyyətin sığortası qaydası, onun təşkili, həyata keçirilmə formaları, dəyən zərərin ödənilməsi, konkret məbləğ çərçivəsində sığorta haqqı, kosmosa turistik səfərlərdə iştirak edən vətəndaşların tibbi sığortalanmasının təşkili və şərtləri və s. məsələlər gələcəkdə qəbul olunacaq kosmik turizmin hüquqi rejimini müəyyən edən beynəlxalq hüquqi aktda mütləq surətdə təsbit olunmalıdır.

Ümumiyyətlə bu gün turizmin yeni növlərinin (kosmik turizm) inkişafı və bu inkişafa uyğun hüquqi islahatların reallaşdırılması turizm sahəsi üzrə ixtisaslaşmış beynəlxalq təşkilatlardan o cümlədən BMT-nin digər bu səpkili təşkilatlarından daha çox asılıdır. Qeyd etməliyik ki, müvafiq sferada yəni turizmin yeni növlərinin (kosmik turizm) hüquqi tənzimlənməsi baxımından Ümumdünya Turizm Təşkilatı xüsusilə mühüm rol oynayır. Lakin bununla bağlı onun beynəlxalq hüquq yaradıcılığı prosesində iştirakı və imkanları genişləndirilməlidir. Və ya kosmik turizmin hüquqi rejiminin müəyyən olunması sahəsində intensiv hüquqi islahatların reallaşdırılması baxımından kosmik turizm sferasındakı hüquqi kateqoriyaları şərh edərkən qeyd etdiyimiz kimi Kosmik məkan üzrə beynəlxalq qurum yaradılmalıdır.

Kosmik fəaliyyət daxilində kosmik turizmin hüquqi tənzimlənmə məsələləri ilə bağlı həyata keçirilən sistemli analiz nəticəsində aşağıdakı elmi nəticələr əldə olunub:

- 1) Kosmik turizmin hüquqi rejiminin və kosmik turistlərin hüquqi statusunun hər hansı beynəlxalq hüquqi aktla tənzimlənməməsi ilə əlaqədar olaraq bu sahədə mütləq mənada vahid beynəlxalq hüquqi akt qəbul olunmalıdır.
- 2) Qəbul olunacaq kosmik turizm haqqında beynəlxalq sazişdə hansı şəxslərin kosmik uçuşda iştirak etməsi və ya bu uçuşda iştirak edə bilməyən şəxslərin dairəsi konkret olaraq müəyyən edilməlidir.
- 3) Belə bir sazişdə xüsusi bölmə məhz kosmik turistlərin hüquq və vəzifələrinə həsr olunmalıdır. Bu bölmədə kosmik turistlərin həyat və sağlamlığının qorunması, bununla bağlı zəruri halda ilk andan turistlərə təxirəsalınmaz tibbi yardım göstərilməsi, digər bu kimi məsələlər nəzərdə tutula bilər.
- 4) Qəbul olunacaq sazişdə həm də kosmik turizmin reallaşdırılması çərçivəsində kosmik turistlərin təhlükəsizliyinin təmin olunması ilə bağlı dövlətlərarası əməkdaşlıq məsələlərinə xüsusi yer ayrılmalıdır. Bununla yanaşı turistlərin səyahət zamanı şəxsi təhlükəsizlik qaydalarına əməl olunması kimi öhdəliklər xüsusi bölmə şəklində də, təsbit oluna bilər.
- 5) Kosmosa turizm məqsədilə kommersiya xarakterli kosmik fəaliyyətin hüquqi rəsmiləşdirilməsi üçün bağlanılan müqavilələrin ümumi qaydası, əsas şərtləri və bütövlükdə nümunəvi forması da məhz kosmik turizmlə əlaqədar qəbul olunacaq vahid beynəlxalq hüquqi aktda öz əksini tapmalıdır.
- 6) Kosmik turizmin hüquqi rejimini tənzimləyən beynəlxalq hüquqi aktda bu növ turizmi həyata keçirəcək şirkətlərin məhkəmə qaydasında istehlakçılar qarşısında cavab verməsi ilə bağlı münasibətlər təsbit olunmalıdır.
- 7) Mühüm beynəlxalq konvensiyaların müddəalarına əsasən kosmik məkanda kosmik turistlərin istifadə edə biləcəyi əşyaların siyahısı dəqiqləşdirilərək qəbul olunacaq kosmik turizmin hüquqi rejimini müəyyən edən beynəlxalq hüquqi sənəddə nəzərdə tutulmalıdır.
- 8) Kosmik turizm fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması və kosmosdakı xidmətlərin vergi qaydaları və prinsipləri ilə bağlı beynəlxalq çərçivəli ümumi xarakterli qaydalar qəbul oluna biləcək kosmik turizm haqqında beynəlxalq hüquqi aktda təsbit olunmalıdır.
- 9) Kosmik fəaliyyətin sığortası qaydası, onun təşkili, həyata keçirilmə formaları, dəyən zərərin ödənilməsi, konkret məbləğ çərçivəsində sığorta haqqı, kosmosa turistik səfərlərdə iştirak edən vətəndaşların tibbi sığortalanmasının təşkili və şərtləri və s. məsələlər gələcəkdə qəbul olunacaq kosmik turizmin hüquqi rejimini müəyyən edən beynəlxalq hüquqi aktda mütləq surətdə təsbit olunmalıdır.
- 10) Kosmik turizmin hüquqi rejiminin müəyyən olunması sahəsində intensiv hüquqi islahatların reallaşdırılması baxımından kosmik məkan üzrə beynəlxalq qurum yaradılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının "Turizm haqqında" 4 iyun 1999-cu il tarixli Qanunu.
2. Соглашение о спасении космонавтов, возвращении космонавтов и возвращении объектов, запущенных в космическое пространство, 1968 год.
3. Конвенция о регистрации объектов, запускаемых в космическое пространство (Нью-Йорк, 14 января 1975 года).
4. Ə.İ. Əliyev, E.Aslanov. Beynəlxalq turizm hüququ, Bakı, 2012.
5. И. Глебов. Международное право, словарь (Дрофа) Москва, 2010.
6. С. Малков. Космическое право: курс лекций, Москва, 2007.
7. Батяев А.А. Комментарий к Закону РФ от 20 августа 1993 г. N 5663-1 "О космической деятельности". - Система ГАРАНТ, 2011 г.
8. Е.Л.Писаревский: Правовые основы космического туризма// Туризм: право и экономика. - 2006. - N 2. - С. 9-14.
9. Н.Соколова, "Туризм в Российской Федерации: Правовое регулирование. /Учебное пособие; (Волтерс Клувер) Москва, 2010.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ КОСМИЧЕСКОГО ТУРИЗМА В РАМКАХ КОСМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

И.О. Кулиев, З.З. Халилов

В статье указаны и даны определенные предложения по определению основной сущности вопросов правового регулирования космического туризма в международном космическом праве, теоретические комментарии правовых категорий в этой сфере и сравнительный анализ внутригосударственных законодательных актов, проблемы связанные с правовым статусом космических туристов и перспективы правового регулирования в связи с вышеуказанными.

Ключевые слова: «космическая деятельность», «космический туризм», «космический турист».

SOME ISSUES OF LEGAL REGULATION OF SPACE TOURISM WITHIN SPACE ACTIVITY

I.O. Kuluev, Z.Z. Khalilov

The offers related to definition of main essence of legal regulation of space tourism in the international space law, the theoretical comments of current legal categories in this area and comparative analysis of interior state legislative acts, problems related to legal status of the space tourists and perspectives of legal regulation on above-said are stated in the article.

Keywords: «space activity», «space tourism», «space tourist».

Внимание!

В нашем журнале всегда найдется место для Вашей рекламы!
Обращайтесь в нашу редакцию.

Наш адрес: AZ 1045 Bakı ş. 25-ci km
Milli Aviasiya Akademiyası.
Tel: 497-26-00, əlavə 21- 85.

MÜSTƏQİLLİYİN İLK İLLƏRİNDƏ CƏZA-İCRA QANUNVERİCİLİYİ

A.E. Qasimov

Milli Aviasiya Akademiyası

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin ilk illərində qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində atılmış addımlar araşdırılmış və bunun əsasında cəza çəkmə müəssisələrində saxlama şəraitinin yaxşılaşdırılması üzrə bəzi nəticələr çıxarılmışdır.

1998-ci ilin oktyabr ayında ölkəmizin yeni müstəqil Konstitusiyasına uyğun olaraq sərbəst, demokratik, dünya standartları bazasında işlənilib hazırlanmış yeni qanun əsasında prezident seçkiləri keçirildi. Respublikamızın vətəndaşları bu tədbirdə böyük siyasi fəallıq göstərmiş və seçkilərdə əhalinin təxminən 80 faizi iştirak etmişdir.

İslah-əmək müəssisələrində cəza çəkən məhkumlar da bu böyük tədbirdə fəallıq göstərmiş və Konstitusiya hüquqlarından istifadə edərək, seçkilərdə iştirak etməklə uzaqgörən siyasətçi Heydər Əliyevin lehinə səs vermişdilər.

1998-ci ilin sonunda Birləşmiş Millətlər Təşkilatının "Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi"nin 50 illiyi bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da dövlət səviyyəsində qeyd edilmiş və bu sahədə ölkəmizdə böyük işlər görülmüşdü. Bu bayramın keçirilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 aprel 1998-ci il tarixli sərəncamı verilmiş və onun rəhbərliyi ilə dövlət komissiyası yaradılmış, xüsusi tədbirlər proqramı təsdiq edilmişdi.

Ümumiyyətlə, insan hüquqlarının təmin edilməsi sahəsində Azərbaycanda təqdirəlayiq işlər görülmüşdür. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci ilin 22 fevral tarixli Sərəncamı məhz bu vacib məsələyə həsr olunmuş və dövləti-mizdə insan və vətəndaş azadlıqlarının təsis edilməsi sahəsində görüləsi tədbirlər müəyyənləşdirilmişdir. Bu Sərəncam ilə əlaqədar Azərbaycanda insan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramı hazırlanmış və bu sənəd Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 iyun 1998-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. Bu sənədlər uzunmüddətli fəaliyyət proqramı olmaqla, bütün dövlət struktur-ları, o cümlədən penitensiar sistem qarşısında məhkumların hüquq və azadlıqlarının təmin olunması sahəsində məsul vəzifələr qoymuşdur. Sərəncamın 5-ci və Proqramın isə 18-ci bəndlərində öz əksini tapmış, azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin saxlanması şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi vəzifəsi bütövlükdə Baş İdarəyə tapşırılmışdır.

Fikrimizcə, 1998-ci ili humanizmin təntənəsi ili adlandırmaq olar. Çünki dövlətimizdə həyata keçirilən humanist siyasət nəticəsində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təşəbbüsü ilə "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyi" və "Dünya Azərbaycanlılarının həmrəylik günü" münasibəti ilə qanunverici orqan - Milli Məclis Amnistiya haqqında iki qərar qəbul etmişdir. Bu humanist qərarlar on minlərlə məhkuma şamil olunmuşdur. Ölkə rəhbərliyinin fərmanları ilə 256 cəza çəkən şəxs il ərzində əfv olunmuşdur.

1998-ci ildə Azərbaycan Respublikasının cəzaçəkmə yerlərində həyata keçirilmiş kompleks təşkilati-profilaktik, əməliyyat-rejim, tərbiyə-islah tədbirləri nəticəsində müəssisələrimizdə, xüsusi ilə azadlıqdan məhrumetmə yerlərində fəvqəladə hadisələrə, kütləvi iğtişaslara, qəsdən tabe olmama, əməkdaşların girov götürülməsi və s. bu kimi digər neqativ hallara yol verilməmişdir.

1998-ci il ərzində Baş İdarənin fəaliyyətində olan müəssisələrdə cəzaçəkənlərin sayı son illərdən fərqli olaraq bir qədər azalmışdır. İslah-əmək müəssisələrində, xüsusi komendantlıqlarda cəza çəkən məhkumların ümumi sayı keçən ilin müvafiq dövrünə nisbətən 7,5% azalmışdır. İslah-əmək müəssisələrində məhkumların sayı 1997-ci ilə nisbətən 1,1%, xüsusi komendantlıqlarda isə 40,3% azalmışdır. Beləliklə, bu onu göstərir ki, son illərdə ölkə rəhbərliyinin həyata keçirdiyi humanist siyasətin nəticəsində məhkumların sayı azalmışdır.

1997-ci illə müqayisədə 1998-ci ildə islah-əmək müəssisələrinin sayı 14-dən 16-ya çatdırılmışdır. Yeni-yeni cəzaçəkmə müəssisələrinin tikilməsi obyektiv səbəblərdən irəli gəlirdi. Əvvəllər islah-əmək müəssisələrində mövcud olan sıx-lıq aradan qaldırılmalı idi, ikincisi, məhkumlar üçün "Avropa penitensiar qaydaları"nın tələbləri səviyyəsində şərait yaradılmalı idi.

1998-ci ildə 1997-ci illə müqayisədə məhkumların sayı nisbətən azalsa da ye-nə də yüksək olaraq qalırdı.

Onlardan da:

- MQİBİ-nin islah əmək müəssisələrində 21300 nəfər;
- DİN-in müəssisələrində 2524 nəfər;
- Müdafiə Nazirliyinin intizam batalyonunda 43 nəfər saxlanılırdı.

Bundan başqa, 1998-ci ildə şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlərə görə 3631 (15,2%);

- dövlət və ictimai əmlakın oğurlanmasına görə 2161 (9%);
- şəxsi əmlakın oğurlanmasına görə 7918(33,2%);
- narkotik maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə görə 3629 (15,2%);
- hərbi cinayətlərə görə 1857 (7,8%);
- xüsusilə təhlükəli dövləti cinayətlərə görə 541 (2,3%);
- sair cinayətlərə görə 4130 (17,3%). məhkum cəzaçəkmə yerlərində saxlanılırdı.

1998-ci ildə cəzaçəkmə yerlərində cəza çəkən məhkumlardan Məhbusların ümumi sayı:

- ilk dəfə məhkum olunmuşlar 15175 nəfər - 62,8%;
- iki və daha çox məhkum olunmuşlar 8692 nəfər - 35,7%;
- xüsusi təhlükəli residivistlər - ümumi sayı 384 nəfər - 1,58%.

Məhbusların cinsi:

- kişilər 23495 nəfər - 98,4%;
- qadınlar 372 nəfər - 1,6%;

Məhbusların yaş həddi:

Həddibuluğa çatmayanlar 186 nəfər-0,8%;

- 18 yaşdan 25 yaşına qədər - 9710 nəfər - 40,7%;
- 25 yaşdan 60 yaşına qədər - 13987 nəfər-58,6%;
- 60 yaşdan yuxarı - 170 nəfər - 0,7%.

MQİBİ-nin müəssisələrində və intizam batalyonlarında cəza çəkən məhkumların cəza müddəti aşağıdakı kimi olmuşdur:

- bir ildən az - 855 nəfər - 4%;
- bir il müddətinə - 1790 nəfər - 7,5%;
- 1 ildən 3 ilədək - 4368 nəfər - 18,3%;
- 3 ildən 5 ilədək - 6874 nəfər - 28,8%;
- 5 ildən 10 ilədək - 6587 nəfər- 27,6%;
- 10 ildən 15 ilədək - 3293 nəfər- 13,8%.

1998-ci ildə MQİBİ-nin cəzaçəkmə müəssisələrində 19 xarici ölkədən 330 əcnəbi vətəndaş saxlanılırdı. **Onlardan:**

- Rusiya Federasiyasından - 121 nəfər;
- İran İslam Respublikasından - 62 nəfər;
- Ukraynadan - 16 nəfər;
- Türkmənistandan - 13 nəfər;
- Türkiyədən - 7 nəfər;
- Pakistandan - 7 nəfər;
- Əfqanıstandan - 7 nəfər;
- İsraildən - 2 nəfər;
- Əlcəzairdən - 1 nəfər;
- digər keçmiş sovet ittifaqı respublikalarından - 42 nəfər;
- vətəndaşlığı olmayanlar - 14 nəfər; Cəzaçəkmə müəssisələrində müxtəlif

dövlətlərin vətəndaşlarının olmasına baxmayaraq, onların hamısı eyni əsaslarla cəzaçəkməkdən azad edilirlər. Məhkumun cəzaçəkməkdən azad edilməsi üçün müxtəlif amillər rol oynayır.

İslah əmək müəssisələrində cəza çəkən məhkumlar aşağıdakı əsaslara görə cəzaçəkməkdən azad edilə bilərlər:

- cəza müddəti başa çatdıqda;
- amnistiya aktının qəbulu ilə əlaqədar;
- əfv edildikdə;

- haqqında olan hökm məhkəmə nəzarəti qaydasında ləğv edildikdə, yaxud da yeni aşkar edilmiş hallarla bağlı cinayət işinə xitam verildikdə, cəza şərti məhkumluqla əvəz edildikdə;
 - verilmiş cəzalardan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad edildikdə;
 - məhkumun cəzasını çəkməkdə da-vam etməsinə mane ola biləcək xroniki-ruhi və digər ağır xəstəliyə düçar olduqda.

Tədqiq edilən dövrdə islah-əmək müəssisələrinin və digər cəzaçəkmə yerlərinin fəaliyyətinə nəzarət aşağıdakı formada həyata keçirilirdi:

- prokuror;
- xidməti;
- məhkəmə;
- ictimai.

Prokuror nəzarəti Respublika Baş prokuroru və ona tabe prokurorlar tərəfindən dövlətin adından qanunların dolğun, düzgün yerinə yetirilməsinə nəzarət formasında həyata keçirilirdi. Cəzaçəkmə yerlərinin əməkdaşları və rəhbərliyi qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydalara əməl olunması ilə bağlı prokurorların qərar və təkliflərini yerinə yetirməyə borclu idilər. Hal-hazırda bu nəzarət qaydası ləğv edilmiş, prokurorluğa yalnız cəzaların məqsədinə nail olunmasında iştirak etmə funksiyası ayrılmışdır (Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsi, maddə 21).

Xidməti nəzarət Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi və Məhkəmə Qərarlarının İcrası Baş İdarəsi (hazırda İcra Baş İdarəsi) tərəfindən həyata keçirilirdi.

Məhkəmə nəzarəti məhkumların bir rejimli cəzaçəkmə müəssisələrindən digər rejimli cəzaçəkmə müəssisələrinə keçirilməsində, cəzanın yüngülləşdiril-məsində və eləcə də vaxtından əvvəl cəzadan azad etmə məsələlərinə baxılması üzrə qərarların qəbulu formasında həyata keçirilir.

İctimai nəzarət ictimai özfəaliyyət qurumları və qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən həyata keçirilən nəzarət formasıdır. İctimai nəzarət müəssisələri baxış, məhkumlarla, onların yaxınları ilə görüş və s. formada həyata keçirilir.

Məhkumları bir-birindən fərqləndirmək, daim daxili intizam qaydalarını pozanları, rejim qaydalarına əməl etməyənləri cəzalandırmaq, qanunlara əməl edən məhkumları dəstəkləmək və məhkumlar arasında hüquqpozmalara qarşı profilaktika məqsədi ilə məhkumların mükafatlandırılması və onlara tənbeh verilməsi hə-yata keçirilir.

AR CİM-in 105.1-ci maddəsinə əsasən, hazırda cəzaçəkmə rejiminə əməl edən, nümunəvi davranışa malik olan, əməyə və təhsilə vicdanlı münasibət bəsləyən, özfəaliyyət təşkilatlarında və tərbiyə tədbirlərində fəal iştirak edən məhkumlara aşağıdakı həvəsləndirmə tədbirləri tətbiq edilə bilər:

- təşəkkür elan etmək;
- hədiyyə ilə mükafatlandırmaq;
- dörd manatadək miqdarda pulla mükafatlandırmaq;
- əlavə sovqat, bağlama və banderol almağa icazə vermək;
- əlavə telefon danışığına icazə vermək;
- əlavə qısamüddətli və ya uzunmüddətli görüşə icazə vermək;
- ərzaq məhsulları və ən zəruri mallar əldə etmək üçün on beş manatadək miqdarda əlavə pul xərcləməyə icazə vermək;
- verilmiş tənbehi vaxtından əvvəl götürmək;
- saxlanılma şəraitini yaxşılaşdırmaq;
- xüsusi rejimli cəzaçəkmə müəssisələrində saxlanılan və cəza müddətinin ən azı üçdə birini çəkmiş məhkumları kamera tipli otaqlardan adi yaşayış binalarına keçirmək;
- xüsusi rejimli cəzaçəkmə müəssisə-sində və həbsxanada kameralarda saxlanılan məhkumlara bir ay ərzində bir saatadək əlavə gəzintiyyə icazə vermək.

Bundan başqa, AR CİM-in 105.2-105.4-cü maddələrinin tələblərinə əsasən məntəqə tipli cəzaçəkmə müəssisələrində cəza çəkən məhkumlara istirahət və iş günü hesab edilməyən bayram günlərinin məntəqə tipli cəzaçəkmə müəssisəsinin ərazisindən kənarında keçirilməsinə icazə vermək, ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzaya məhkum olunmuş şəxslər istisna olmaqla, müsbət xarakterizə olunan məhkumlara onların ərizələrinə əsasən cəzaçəkmə müəssisəsinin növünün

dəyişdiril-məsi (AR CİM-in 70-ci maddəsi) kimi həvəsləndirmə tədbirləri tətbiq edilə, məhkumların razılığı ilə müdiriyyət tərəfindən onların əfv edilməsi haqqında vəsatət qaldırıla bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2011.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası. / h.e.d., prof. F.Y. Səməndərovun redaktəsi ilə. Bakı: Digesta, 2003.
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2011.
4. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin Kommentariyası: 2 cildə, I cild / h.e.d., prof. J.H. Mövsümovun redaktəsi ilə. Bakı: Digesta, 2003.
5. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin Kommentariyası: 2 cildə, II cild/h.e.d., prof. J.H. Mövsümovun redaktəsi ilə. Bakı: Digesta, 2003.
6. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2009.
7. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 fevral 2009-cu il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan ədliyyəsinin inkişafına dair 2009-2013-cü illər üçün Dövlət Proqramı". Xalq qəzeti, Bakı, 2009, 10 fevral.
8. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Penitensiar Xidmətinin Mühafizə alayının bayrağı haqqında" 21 noyabr 2008-ci il tarixli Fərmanı. Xalq qəzeti, Bakı, 2008, 22 noyabr.
9. Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi Plenumunun Qərarları Məcmuəsi (1961-1983). Bakı: Azərneşr, 1985.
10. Azərbaycan SSR Cinayət-Prosessual Məcəlləsi, Bakı: Azərneşr, 1988.

ШАГИ В НАПРАВЛЕНИИ УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В ПЕРВЫЕ ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

А.Е. Гасымов

В статье анализируются шаги, сделанные в направлении усовершенствования законодательства в первые годы независимости Азербайджанской Республики, и на этой основе сделаны некоторые выводы по улучшению условий содержания в учреждениях по отбыванию наказания.

STEPS FOR IMPROVEMENT OF LEGISLATION IN THE FIRST YEARS OF INDEPENDENCE

A.E. Gasimov

The author analyzes the steps made in the direction of improvement of the legislation in the first years of independence of the Azerbaijan Republic and on this basis makes some conclusions on improvement of conditions of the maintenance in the places of confinement.

BEYNƏLXALQ HÜQUQUN NORMALARI VƏ MƏNBƏLƏRİ

İ.İ. İmamli

Milli Aviasiya Akademiyası

Məqalə beynəlxalq hüquq normaları və mənbələrinə həsr olunub. Məqalədə əsasən hüquq normalarının ümumməcburi xüsusiyyətə malik olması və beynəlxalq hüquq normalarının beynəlxalq hüquq subyektlərinə yönələn ümumi xarakterli davranış qaydaları olması göstərilir.

Hüquq normaları ümumməcburi xüsusiyyətə malikdir və ümumi xarakterli göstərişlərdir. Onlar qeyri-müəyyən xarakterli qaydadır. Beynəlxalq hüquq normaları beynəlxalq hüquq subyektlərinə yönələn ümumi xarakterli davranışın qaydalarıdır.

Hüquqi cəhətdən məcburilik beynəlxalq-hüquqi normaların səciyyəvi əlamətidir. Bu əlamət onun dövlətlərarası sistemdə mövcud olan digər sosial normalardan fərqləndirir. Beynəlxalq hüquq elmində müxtəlif istiqamətlərə baxmayaraq kiçik istisnalarla hamı bu normalarını hüquqi cəhətdən məcburiliyini qəbul edir. İstisna kimi, Yel universitetinin professoru M.Makduqalın irəli sürdüyü beynəlxalq hüquq normalarının qeyri-normativliyi konsepsiyasını göstərmək olar. Həmin konsepsiyaya görə, beynəlxalq hüquq dövlət üçün hüquqi cəhətdən məcburi normaların məcmusu deyil. Bu müddəa beynəlxalq hüquq mütəxəssisləri tərəfindən birmənalı qəbul edilməmişdir (4).

Beynəlxalq hüquq normaları hüquqi cəhətdən məcburiliyinə görə dövlətdaxili hüquq normalarından fərqlənir. Dövlətdaxili hüquq normaları dövlətin ira-dəsinin ifadəsidir. Beynəlxalq hüquq normaları isə dövlətlərin razılaşdırılmış iradələrinin məhsuludur.

Formasına görə sənədləşdirilmiş və sənədləşdirilməmiş beynəlxalq hüquq normaları var. Sənədləşdirilmiş normalar müqavilə normaları və beynəlxalq təşkilatların, konfransların aktlarında əks olunmuş normalardır. Bu normalar müəyyən aktlarda müəyyənləşdirilmiş və təsbit (sözlü tərtib) edilmiş qaydalardır. Sənədləşdirilməmiş normalar beynəlxalq-hüquqi adət normalarıdır. Onlar subyektlərin təcrübələrində formalaşır, təsdiq olunur (məcburiliyi etiraf olunur) və elə bu təcrübədə də mövcudluğu davam etdirir. Onlar hüquq tətbiqedicilərdə, məsələn, dövlətlərin bəyənətlərində, notalarında sözlə ifadə olunur.

Tənzimləmə predmetindən asılı olaraq, beynəlxalq hüquq normaları beynəlxalq müqavilə normalarına, dəniz hüququ normalarına və s. bölünür.

Funksional təyinatına görə beynəlxalq hüquq normaları tənzimləyici və qoruyucu (təmin edici) olur. Tənzimləyici normalar subyektlərin konkret hüquq və vəzifələrini müəyyən edir. Məsələn, dövlətlərin diplomatik nümayəndəliklər mübadiləsi hüququ. Qoruyucu (təmin edici) normalar tənzimləyici normaların həyata keçirilməsini təmin edir. Məsələn, BMT Nizamnaməsinin 41-42-ci maddələrində əks olunmuş BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının qərarıyla tətbiq olunan məcbureddici tədbirlər haqqında normalar belə normalardandır (7).

Subyektiv hüquq və vəzifələrin xarakterinə görə öhdəlikverici, qadağanedicilə, səlahiyyətverici normalar fərqləndirilir. Öhdəlikverici normalar müəyyən hərəkət etmək öhdəliyini (məsələn, nüvə qəzası barədə məlumat vermək öhdəliyini) təsbit edir. Qadağanedicilə normalar hüquqa zidd sayılan hərəkətlərdən (məsələn, kimyəvi silah istehsalından) çəkinmək göstərişi verir. Səlahiyyətverici normaya misal olaraq, hər bir dövlətin Antraktidada tədqiqat aparılmasında iştirak etmək hüququnu göstərmək olar.

Əhatə dairəsinə görə beynəlxalq hüquq normaları universal və lokal normalara bölünür. Obyekti ümumi maraqların təəssümü olan münasibətləri tənzimləyən və əksər, yaxud bütün dövlətlər tərəfindən tanınan qaydalar universal normalardır. Onlar arasında jus cogens «şəxsiz hüquq» normaları xüsusi yer tutur. Bu elə normalardır ki, onlardan kənara çıxma yol verilməzdir və dəyişdirilməsi isə ümumi beynəlxalq hüququn ancaq belə xarakterli yeni normasıyla mümkündür (Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında Vyana konvensiyası, m.53). Beynəlxalq hüququn prinsipləri belə normalardandır (3).

Müəyyən qrup dövlətlər arasında münasibətləri tənzimləyən normalar lokal normalardır. Bura iki və çoxtərəfli, öz növbəsində, regional və qeyri-regional normalara bölünən özünəməxsus maraqlarını nəzərə almağa imkanı verir.

Hüquq münasibətlərinin iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini müəyyən edən maddi normalar və onların həyata keçirilməsinin təşkili tərəflərini tənzimləyən (məsələn, beynəlxalq orqanların fəaliyyət qaydaları) prosessual normalar fərqləndirilir.

Beynəlxalq hüquq normaları dispoitiv və imperativ normalara bölünür. Dispoitiv normalardan dövlətlər qarşılıqlı razılaşma əsasında imtina edə bilər. Bu zaman maraqlı dövlətlər başqa normalar müəyyən edən müqavilələr bağlaya və onlara uyğun fəaliyyət göstərə bilərlər. Bu fəaliyyət başqa dövlətlərin hüquq və qanuni maraqlarına zərər vurmursa hüquq pozuntusu sayılmır. Imperativ normalar (jus cogens) dövlətlərin qarşılıqlı razılaşma əsasında imtina edə bilməyəcəyi normalardır. Onlara zidd olan müqavilələr hüquqi cəhətdən etibarsızdır. Bu müddəa ilk dəfə Beynəlxalq müqavilələr hüquq-haqqında 1969-cu il Vyana konvensiyasının 53-cü maddəsində əks olunmuşdur. Burada deyilir: «İmzalandığı anda ümumi beynəlxalq hüququn imperativ normasına zidd olan müqavilə etibarsızdır». Heç bir beynəlxalq sənəddə imperativ normaların tam siyahısı yoxdur. Onların sayı ictimai münasibətlərin müxtəlif sahələrinin beynəlmilləşməsi, global problemlərin rolunun artmasıyla əlaqədar daim artır.

Dövlətdaxili hüquqda sanksiya dedikdə, hüquq normasının göstərişini yerinə yetirməyən, yaxud onun qadağasını pozan subyektə qarşı tətbiq olunan dövlət məcburiyyəti tədbirləri başa düşülür. Beynəlxalq birlikdə belə sanksiyaları həyata keçirəcək mərkəzi hakimiyyət yoxdur. Beynəlxalq hüquq normalarına əməl olunması dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilən məcburetmə vasitələriylə təmin olunur.

Imperativ normaların yaranması prosesi beynəlxalq hüququn digər normalarının yaranması prosesindən fərqlənir. Imperativ prinsiplər ya müqavilə vasitəsilə aşkar formada, ya da sükutla – adət vasitəsi ilə qəbul olunur. Digər prinsip və normalar kimi, onlar da müqavilə və ya adət formasında dəyişilir. Beləliklə, beynəlxalq hüququn mövcud norma və prinsipləri imperativ xarakter ala bilər. Lakin yarandığı andan imperativ ola biləcək yeni norma və prinsiplər də yaradıla bilər. Bəzi mövcud əxlaq normaları imperativə, ya da bəzi imperativ normalar öz imperativliyini saxlamaq şərtilə, hamılıqla qəbul olunmuş əxlaq normasına keçə bilər. Məsələn, bəşəriyyətə qarşı cinayətlərə aid normalar mənşəyinə görə daha qədimdir və onlar son zamanlar imperativ xarakter almışdır. Yəni oradakı sülhə qarşı cinayətlərə aid normalar nisbətən yeni imperativ normalardır. Nürnberq prinsiplərindəki insanlığa qarşı cinayətlərə aid normaların müəyyən hissəsi əxlaq normalarıydı. İndi isə imperativ normaya çevrilmişdir.

İkitərəfli və çoxtərəfli lokal müqavilələr və beynəlxalq hüququn lokal adət normaları imperativ prinsiplərə zidd olduqda etibarsız sayılır. Ancaq, Beynəlxalq hüquq Komissiyası öz icmalında göstərmişdir ki, jus cogens prinsiplər ümumi beynəlxalq müqavilələrdə təsbit oluna bilər. Deməli, beynəlxalq müqavilələrin etibarsızlığı ancaq lokal müqavilələrə aiddir.

Beynəlxalq hüququn imperativ prinsiplərinin yeni yaranmış dövlətlər üçün məcburiliyinə gəldikdə isə, demək olar ki, müstəqilliyi əldə edərək öz dövlətlərini yaratmış bütün xalqlar jus cogens prinsipləri beynəlxalq hüquq qaydasının əsası kimi qəbul etdiyindən, belə hesab etmək olar ki, imperativ prinsiplər bütün yeni yaranmış dövlətlər üçün də məcburidir (8).

Beynəlxalq hüququn mənbələri beynəlxalq hüquq normalarının mövcud olduğu forma, yəni bu normaların yaradılması mənbələri fərqləndirilir. Beynəlxalq hüquqi normaların yaradılması prosesinə təsir göstərən sosial fenomenlər (məsələn, hüquqi təfəkkür) maddi mənbələrdir. Beynəlxalq hüquq normalarının mövcud olduğu forma isə formal mənbə adlanır (6).

Beynəlxalq hüququn mənbələri nəzəri konsepsiyalarda fikir ayrılığı var, lakin bu barədə nəzəri konsepsiyalarda fikir ayrılığı var, lakin bu barədə demək olar ki, dünyanın bütün ölkələrinin iştirak etdiyi razılaşma da mövcuddur. Bu Beynəlxalq Məhkəmənin Statusudur. Onun 38-ci maddəsində deyilir: «Ona verilən mübahisələri beynəlxalq hüquq əsasında həll etməyə borclu olan Məhkəmə».

a) mübahisə edən dövlətlərin qəti şəkildə tanıdığı həm ümumi və həm də xüsusi qaydaları müəyyən edən beynəlxalq konvensiyaları;

b) ümumi təcrübənin sübutu kimi hüquq normaları sayılan beynəlxalq adətləri;

c) hüququn sivilizasiyalı millətlərin tanıdığı ümumi prinsiplərini;

ç) 59-cu maddədəki qeyd şərtlərlə, hüquq normalarının müəyyən olunması üçün köməkçi vasitələr kimi, məhkəmə qərarlarını və ən yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin doktrinalarını tətbiq edir»(1).

Beynəlxalq təşkilatların məcburi normativ qətnamələri məhdud əhəmiyyətə malikdir. Buna baxmayaraq, indi onlar da beynəlxalq hüququn mənbələri sırasına daxildir.

Ümumi konvensiyalar bütün dövlətlərin iştirak etdiyi və ya iştirak edə biləcəyi beynəlxalq müqavilələrdir. Burada bütün beynəlxalq aləm üçün məcburi xarakterli, yəni ümumi beynəlxalq hüquq normaları öz əksini tapmışdır. Xüsusi konvensiyalar isə məhdud saylı iştirakçıları olan müqavilələrdir. Burada təsbit olunan normalar ancaq iştirakçılar üçün məcburidir.

Beynəlxalq adət beynəlxalq hüququn subyektlərinin təkrar olunan oxşar hərəkətləri nəticəsində yaranır. Onun beynəlxalq hüquq norması olması üçün bu norma hüquq norması kimi tanınmalıdır. Adətin formalaşması üçün müddət lazımdır. Beynəlxalq hüquq bu müddətin nə qədər ola biləcəyini dəqiqləşdirmir. İndi zaman, müddət əvvəlki kimi əhəmiyyətli rol oynamır. Çünki, bu gün dövlətlər bir-birilərinin hərəkətləri barədə tez bir zamanda məlumat alır və ona münasibət göstərəkən, öz davranış tərzini müəyyən edirlər. Davranış qaydasının yaraması hələ adətin yaranması deyil. Bunun üçün dövlət bu davranışın qaydasını hüquqi norma kimi tanımalıdır (2).

Beynəlxalq təşkilatların dövlətlərin razılaşdırılmış mövqelərini ifadə edən qərarları beynəlxalq adətin yaranmasının başlanğıcı ola bilər.

BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinin, başqa beynəlxalq məhkəmə və arbitraj orqanlarının qərarları isə köməkçi mənbələrdir.

Beynəlxalq hüquq sahəsində görkəmli alimlərin əsərləri əvvəllər beynəlxalq hüququn köməkçi mənbələri kimi qəbul olunurdu. Bu doktrinalar indi də belə əhəmiyyətə malikdir, çünki onlar dövlətlərin beynəlxalq hüquqi mövqelərinin aşkarlanmasına kömək edirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsi. Bakı, «Patronat – S» şirkəti, 2004.
2. Beynəlxalq hüquq. R.Məmmədovun redaktəsi ilə. Bakı, Qanun – 2002.
3. Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq «Hüquq ədəbiyyatı» nəşriyyatı. Bakı, 2008.
4. İmrahimxəlil Balayev. Beynəlxalq hüquq. «Azərbaycan Universiteti», Bakı, 2000.
5. Лукашук И.И. Нормы международного права. М., 1997.
6. Лукашук И.И. Источники международного права. Киев, 1996.
7. Даниленко Г.М. Обычай в современном международном праве. М. 1988.
8. Баскин Ю.А., Фелдман Д.И. История международного права. М., 1990.

НОРМЫ И ИСТОЧНИКИ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА

И.И. Имамлы

Статья посвящена раскрытию источников международного права и его норм. В статье в основном указан общеобязательный характер этих норм, общепризнанные правила поведения, обращенные к субъектам международного права.

SOURCES AND NORMS OF INTERNATIONAL LAW

I.I. Imamli

The article is devoted to international law and the sources. According to the article, having characteristics obligatory law and international law subjects of international law are to be directed to the conduct of a general nature.

“Mülki Aviasiya” redaksiyasında nəşr olunmuş yeni kitablar

A.M. Paşayev, S.X. Ağayeva

NANO materiallar, tədqiqat üsulları, cihazlar

Dərs vəsaiti

Dərs vəsaiti Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin Ali Texniki müəssisələrində nanotexnologiya və nanoelektronika tədris proqramlarına uyğun hazırlanıb. Bu kitabda nanotexnologiyalar, nanoobyektlər, nanozərrəciklərin xarakter xüsusiyyətləri və xassələri ilə əlaqədar olan effektlər, nanoquruluşlar haqqında məlumatlar verilmiş və onlar əsasında yeni nəsil elektron və optoelektron cihazlarının yaradılması imkanlarının konsepsiyası ətrafı şərh edilmişdir.

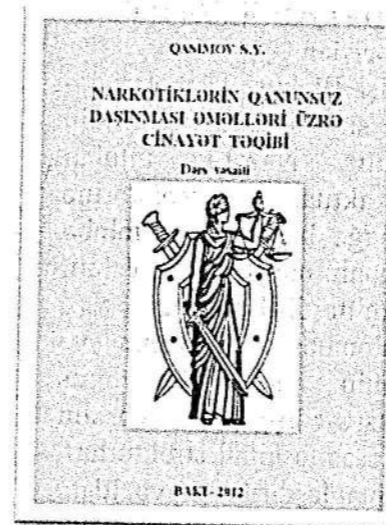
S.Y. Qasımov

Narkotiklərin qanunsuz daşınması əməlləri

üzrə cinayət təqibi

Dərs vəsaiti

Dərs vəsaitində narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi tarixi, Azərbaycan Respublikasında narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizəyə dair cinayət-hüquqi qanunvericiliyin inkişaf tarixi, qeyd edilən əməllərin cinayət-hüquqi, kriminoloji, kriminalistik xarakteristikası, onunla bağlı istintaq, əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsi və bu sahədə profilaktik tədbirlər barədə müddəalar əks etdirilmişdir.

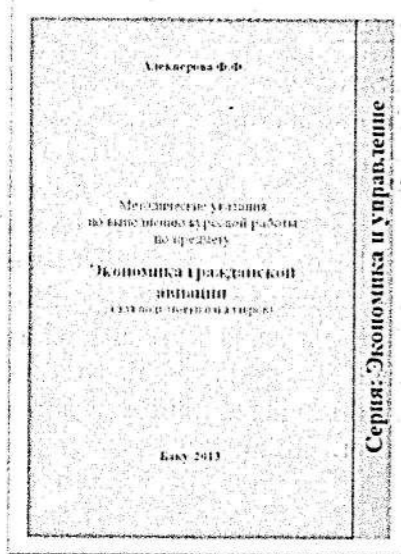

Fizikadan kompüter təminatlı. Laboratoriya işləri.

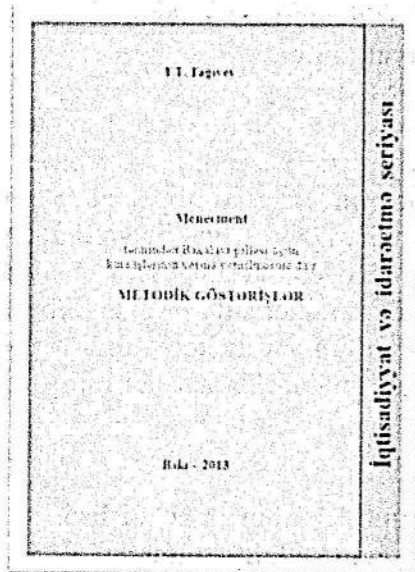
Akademik A.M. Paşayevin redaktorluğu ilə

Dərslikdə Milli Aviasiya Akademiyasının tədris proqramına daxil olan ümumi fizika kursuna aid laboratoriya işlərinin təsviri verilmişdir. Birinci bölmədə fiziki kəmiyyətlərin və xətlərin hesablanması haqqında məlumat verilib. Sonrakı bölmələrə aparılması müasir texnologiyanın və kompüterin tətbiqi ilə bağlı olan 17 laboratoriya işi və kompüterləşdirilməmiş qurğularda aparılan 3 laboratoriya işi daxil edilib. Kitaba həmçinin skanedici zond mikroskopiyası – tunel mikroskopiyası və atom-qüvvə mikroskopiyasına aid iki iş daxil edilmişdir. Laboratoriya işləri proqrama uyğun olaraq bölmələrə bölünmüşdür. Hər bir laboratoriya işinin təsvirində avadanlıq və ləvazimat siyahısı, nəzəri əsaslandırma, eksperimentin metodikası, işlərin yerinə yetirilmə ardıcılığı və nəticələrin emalı haqqında məlumat verilib. Əlavələrdə riyaziyyatdan bəzi məlumatlar gətirilmiş, Beynəlxalq Vahidlər Sistemi (BS) və onun əsas, əlavə və törəmə vahidləri haqqında məlumat, əsas fiziki sabitlər və fiziki kəmiyyətlər cədvəlləri verilmişdir.

Алекперова Ф.Ф.
Методические указания по выполнению курсовой работы по предмету «Экономика гражданской авиации»
 Методическое пособие разработано на основании «Типового Положения об организации обучения по кредитной системе в высших учебных заведениях» (приказ № 914 от 23 июля 2007 г.), «Положения об оценивании знаний студентов, обучающихся по кредитной системе» (приказ №1060 от 05 сентября 2008 г.) и др. документах Министерства Образования Азербайджанской Республики.

T.T. Tağıyev
Menecment. Kurs işlərinin yerinə yetirilməsinə dair metodik göstərişlər
 “Menecment” fənni üzrə kurs işi III kurs tələbələri tərəfindən ümumnəzəri və bir sıra ixtisas fənlərinin öyrənil-məsindən sonra yazılır. Nəzərdə tutulan mövzular idarəet-mənin aktual məsələlərinə toxunmalıdır. Kurs işini yazmağa başlayarkən tələbə bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahənin məqsəd, məsələləri, təsərrüfat mexanizminin təkmilləşdiril-məsinin əsas istiqamətlərini, dövlət tənzimlənməsinin qanun və normaları, əmək kollektivinin inkişafının əsas problemləri, əməyin motivasiyası və işçilərin istehsalın idarə edilməsinə cəlb edilməsi, əsas təşkilati strukturları, müəssisə fəaliyyətinin təşkili, planlaşdırılması və idarə edilməsi haqqında kifayət qədər ətraflı biliklərə malik olmalıdır. Kurs işinin yazılma-sında tələbə müəllimin mühazirələrindən, tövsiyyə olunan ədəbiyyatdan və müvafiq internet mənbələrindən istifadə etməlidir.

A.M. Paşayev, A.Ş. Mehdiyev, T.İ. Nizamov
Su mühitinin akustik monitorinqinin əsasları
 Yer kürəsinin 2/3-ni təşkil edən su ehtiyatları ətraf mühitin kompleks monitorinqini müəyyənləşdirən əsas factor olmaqla global meteoroloji parametrlərin proqnozlarında mühüm rol oynayır. Bu baxımdan su mühitinin monitorinqinin aparılması onun ekoloji vəziyyətini öyrənməklə bərabər ətraf mühitin kompleks monitorinqi üçün dürüst məlumat almağa imkan verir.

«Mülki Aviasiya» nəşriyyatının redaksiya heyəti tərəfindən baxılmış və çapına icazə verilmişdir.

«Azərbaycan Hava Yolları»
 Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti
 Milli Aviasiya Akademiyasının
 Poliqrafiya Mərkəzində çap olunmuşdur.
 Tirajı 100 nüsxə.

Журнал «Ученые Записки» отпечатан в Центре полиграфии Национальной Академии Авиации Зкрытого Акционерного Общества «Азербайджан Хава Йоллары».
 Тираж 100 экз.

Редакционный Совет
Глав. редактор, академик НАНА А.М. Пашаев,
зам. глав. редактора, проф. А.Р. Гасанов

Члены Редакционного Совета

Академик НАНА А.Ш. Мехтиеv, академик НАНА А.Дж. Гаджиеv, член-корр. НАНА Б.Г. Тагиеv,
член-корр. НАНА Ф. Дж. Мамедова, член-корр. НАНА А.З. Меликов, проф. А.З. Бадалов,
проф. А.М. Мамедов, проф. М.Х. Ильясов, проф. Р.А. Тагиеv, проф. Дж.Г. Агаларов,
проф. Н.А. Гасанзаде, проф. И.О. Гулиев, проф. М.А. Бабаев, д.т.н. Р.А. Садыгов,
д.т.н. Т.И. Низамов, д.т.н. Р.М. Джафарзаде, д.т.н. И.М. Исмаилов,
д.т.н. Р.Н. Набиеv, д.т.н. М.Р. Мустафаев

Технический редактор: к.ф.-м.н. А.М.Рамазанзаде; корректоры: О.В. Алиева, А.Г.Керимов;
составитель: Т.А. Кулиева

Рубрики журнала «УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ»

Для опубликования в журнал принимаются научные, оригинальные научно-популярные и обзорные статьи по темам: 1) Авиационная техника. 2) Наземные комплексы, стартовое оборудование, эксплуатация летательных аппаратов и их систем. 3) Авиационная электроника. 4) Аэронавигация и связь, аэронавигационные оборудования и комплексы. 5) Наземное оснащение аэродромов и аэропортов. 6) Управление воздушным движением. 7) Метеорология. 8) Охрана окружающей среды. 9) Методология обучения, тренинг. 10) Экономика, менеджмент и право. 11) Проблемы безопасности на воздушном транспорте. 12) Компьютерная техника, информационные сети. 13) Общественные науки. 14) Материалы рекламного характера.

Размещение рекламы на страницах журнала осуществляется на платной основе.

Правила оформления статей в журнал «УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ»

Статьи принимаются на азербайджанском, русском или английском языках. Каждой статье должна предшествовать аннотация на том же языке, на котором написана статья. Представляемые к публикации статьи должны быть напечатаны через два интервала на белой бумаге формата А4, размер шрифта 12. Отступы: слева от края листа 3 см., справа 2 см., сверху 2 см., снизу 2 см. Объем статей: не более 10 страниц для оригинальной или обзорной статьи, и не более 4 страниц для короткого сообщения, включая рисунки, таблицы и литературу. Статьи представляются в 2-х экземплярах и электронном варианте, набранные в формате WIN.WORD. Рукописи статей не возвращаются авторам. Для авторов из других организаций статьи сопровождаются письмом и актом экспертизы из той организации, где они работают. Статьи рецензируются. Решением Редакционного Совета статья рекомендуется к публикации.

1. Каждая статья начинается с названия, фамилии авторов, названия организации, и краткой аннотации на языке статьи объемом не более 5 строк через один интервал.

2. Ссылки на литературу:

- ссылки на литературу должны следовать в том порядке, в котором они появляются в статье.

Порядок цитирования:

- статьи в периодических журналах: фамилии авторов, название периодики, год публикации, том, номер страницы;

- книги и тезисы: фамилии авторов, название книги, место и год публикации, номер страницы.

3. Аннотация.

Аннотация на двух других языках должна быть напечатана на отдельном листе объемом не более 10 строк через один интервал.

4. Рисунки и фотографии.

Рисунки и фотографии с надписями и разъяснениями прилагаются отдельно. Размеры: не менее 6x6 см² и не более 12x16 см². Координатные оси графиков должны содержать минимум чисел. Названия координатных осей должны быть написаны очень ясно. Каждая линия в графиках должна быть пронумерована и объяснение должно быть дано в подписях к рисункам.

5. Таблицы.

Таблицы должны быть пронумерованы озаглавлены и напечатаны на отдельном листе. Статьи, не соответствующие данным требованиям, не рассматриваются.

Статьи, не удовлетворяющие этим условиям, не рассматриваются.

Журнал подготовлен к изданию в издательстве «Mülki Aviasiya» Национальной Академии Авиации.

Журнал «Ученые Записки» зарегистрирован в Министерстве Информации и печати в 1999 г. и включен в реестр Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики. Регистрационный номер 492.
Тираж 100 экз.

Адрес редакции:
AZ-1045, г. Баку, Бина, 25-й километр,
Национальная Академия Авиации.
Тел.: 497-26-00, доб. 21-85, 497-27-54.
E-mail: Ramazanade@rambler.ru

www.naa.edu.az